

dr. Révész Béla

Az állambiztonsági szervek politológiai kutatásainak kérdéseihez

TARTALOM

I.

A titkosszolgálatok kutathatóságának módszertani problémái

II.

A diktatúra állambiztonsági szerveinek belső kutatásai

III.

Az államvédelmi jelenség politológiai megközelítése

A mindenkori társadalmi-hatalmi struktúrák részeként létrejött és működő titkosszolgálatok, államvédelmi, állambiztonsági szervek, elhárítás, hírszerzés, politikai rendőrség, biztonsági szolgálatok többnyire titkos szabályozás és leplezett intézményi keretek között, fedett állománnyal, operatív módszerekkel, speciális technikákkal vesznek részt a szuverén hatalom fenntartásában. Az információhiány a diktatúrákban nagyobb, demokráciákban kisebb mértékben, de mindenképpen misztikus homállyal övezi a szolgálatok tevékenységét. Az „ellenség” előli rejtőzés a „baráti” állampolgár elől is elvonja az információt, és természetesen vesztese ennek a titkolózásnak az emberi megismerés szisztematikus rendszere, a tudomány is. Furcsa módon annak, hogy e kutatási objektum vonatkozásában a vélekedések racionális érvelés útján igazolható tudássá szerveződhessenek, a legközvetlenebb politikai kondícióknak kell fennállnia. Az állambiztonsági struktúrák titkai ugyanis többnyire a hatalmi vezetők/vezetés cseréje, de nem ritkán politikai elitek, rezsimiek, rendszerek váltása idején válnak láthatóvá, legalábbis az új hatalom, vezetés által hasznosnak tűnő és ezért engedett mértékben. Ilyen időszakokban a nagy leleplezések közelíthetnek ugyan az objektív (rész)igazságok felé, de ahogyan az információk visszatartása, úgy a „csepegtetésük” is kikezdheti a tudományos megismerés autonómiáját. A titkosszolgálatok kutatásának konjunktúrája így mindig nagy politikai, társadalmi átalakulásokhoz kötődik, amikor az új politikai rezsim a tudomány legitímációs erejét is fel kívánja használni a hatalma hitelesítésére. Ennek pedig legalkalmasabb eszköze, a korábbi vezetés amorális, korrupt, kegyetlen és cinikus vonásainak minél teljesebb leleplezése. Ehhez „örömmel” asszisztál a közvélemény - amely természetes antipolitizációjánál fogva amorálisnak tekint mindenféle hatalmi manővert - valamint a tudomány, amely számára viszont az a fontos, hogy az eddig csak sejtett, de elrejtett politikai információk hirtelen napvilágra kerülnek, megismerhetővé, kritikailag feldolgozhatóvá válnak. A titkosszolgálatok történetének rekonstruálásában a nagy feltárások mindig a nagy leleplezések időszakával esnek egybe. Az sem véletlen, hogy az állambiztonságra vonatkozó kutatásokat döntő mértékben a társadalom-, intézmény- és politikatörténeti vizsgálódások uralják. De lege ferenda jellegű jogdogmatikai elemzésekben nem bővelkedik ez a kutatási terület, mint ahogyan nehezen lehetne ezen intézmények tényleges működését szervezetszociológiai szempontból vizsgálat tárgyává tenni. Másfelől viszont éppen a szolgálatok megkívánt magas hatékonysága kényszeríti rá e szakma irányítóit és művelőit az alap- és alkalmazott kutatások eredményeinek a praxisban való minél gyorsabb és szakszerűbb adaptálásra. A kérdés a továbbiakba az, hogy a korlátozott megismerési lehetőségek ellenére tekinthető-e az államvédelem - mint struktúrák, normák, tevékenységi formák, funkciók sőt, eszmék, értékek, attitűdök és szerepek összessége - autentikus kutatási objektumnak, amelyhez egy vagy több diszciplína racionális megismerési folyamata hozzákapcsolódhat. További kérdés, hogy a jogtudomány, a szociológia, a pszichológia és a történettudomány mellett milyen mértékben lehet releváns a - nem történelmi vonatkozású - politológiai problematizáció.

I.

A titkosszolgálatok kutathatóságának módszertani problémái¹

Ha elfogadjuk, hogy a titok fogalmát mint a kommunikáció fordítottját, azaz negatív kommunikációként², esetleg „tudatos elrejtésként”³ határozhatjuk meg, akkor máris azzal az ősi paradoxonnal találkozhatunk, hogy az információs szempontból éppen a leginkább gátolt, blokkolt területek keltik fel a legnagyobb mértékben az igényt ennek az információs vákuumnak a megszüntetésére. A „miért” kérdésre adható válaszok elmaradása fokozza a kognitív bizonytalanságot, az elmaradt információk növelik a magyarázatok hiánya miatti zavart⁴. Ráadásul a titok nem egyszerűen információhiányt jelent, hanem az is szükséges hozzá, hogy a normális körülmények közötti közlő fél, maga váljon antikommunikátorrá, azaz az ismeretek tudatos, szándékolt rejtegetőjévé. Ily módon a titok nem csupán az információs űr kitöltését célzó törekvéseket illetve a normális kommunikációs folyamatok megakadályozását jelenti, hanem a közöttük lévő aktív viszony, konfliktusaik kölcsönhatása fejeződik ki benne.

Ugyanakkor látni kell a titok természetének relatív és történeti vonatkozásait is. Más kultúrák és szubkultúrák, csoportok és intézmények ugyanis eltérő hírigénnyel rendelkezve más-más információk elmaradását tekintik nem-kommunikációnak. Hasonlóképpen a korábban nyilvános tartalmakat később védelmébe veheti a titoktartás de ez a tendencia megfordítva még inkább igaz: ami korábban titok volt, az később már nélkülözheti e védelmet. Nem véletlen, hogy Habermas éppen az abszolút államiság „árkánium-gyakorlat”-ának történelmi meghaladottságából vezeti le a társadalmi nyilvánosságnak kialakulásának XVIII. századi jelentőségét: „Az állami árkániumok apologetikus irodalma azokat az eszközöket említi, amelyeknek segítségével az uralkodó képes megőrizni szuverenitását, a jura imperii-t - éppen az arcana imperii, a titkos praktikáknak a Machiavelli által bevezetett egész katalógusa az, amelynek

¹ Módszertani kérdésekről lévén szó itt nem kerülnek szóba a kutathatóság normatív szabályozásának - a rendszerváltáskor elkezdődött és azóta vitatott - jogalkotási valamint jog- és történettudományi problémái. Lásd: Hegedűs B. András (szerk.): Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon. Az 1997. október 8-i konferencia jegyzőkönyve. 1956-os Intézet, Bp., 1998.; Nyerges András (szerk.): Közérdekű iratok, adatok és az állampolgár. Levéltári Nap, Budapest Főváros Levéltára 1996., BFL, Bp., 1997.; Jobst Ágnes: Irratári forradalom és demokratikus átalakulás. A Nemzetközi Levéltári Tanács által az UNESCO megbízásából készített jelentés. Levéltári Szemle, 2001. 4.; Petrikné Vámos Ida: Kutatás a Történeti Hivatal iratanyagában. In: Böör László (szerk.): Magyar Levéltárosok Egyesületének két konferenciája. Kaposvár - Budapest, Bp., 2003.; Halmai Gábor (szerk.): Ügynökök és akták. Nemzetközi konferencia az átvilágításról és az állambiztonsági iratok sorsáról. Soros Alapítvány, Bp., 2003.; Gyarmati György: A Történeti Levéltár az információs kárpótlás folyamatában. In: uő.: Az átmenet évkönyve 2003. Trezor 3. ÁBTL, Bp., 2004.

² Lásd: Nikolov, E.: A titok. A kommunikáció ellentéte. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Műhely 3. h. n.; d. n. 5. p.

³ Simmel, G.: A titok és a titkos társadalom. In: uő.: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Gondolat, Bp., 1973. 321. p.

⁴ Az oktatásonként, attribúcióval foglalkozó szakirodalom egyöntetű megállapítása, hogy a megmagyarázhatatlanság, az érthetlenség ugyanolyan kellemetlen és zavaró, mint amikor értékeinkben bizonytalanodunk el. Lásd: Hewstone, M. - Antaki, Ch.: Az attribúcióelmélet és a társas viselkedés magyarázatai. In: Hewstone, M. - Stroebe, W. - Codol, J.-P. - Stephenson, G. M. (szerk.): Szociálpszichológia - európai szemszögből. KJK, Bp., 1995. 130-161. p.

biztosítani kell az uralom megtartását az éretlen nép felett.”⁵ Ezért a polgári közösség megerősödésével az árkánium gyakorlatát egyre inkább a publicitás elve váltja fel. De miközben a közös ügyek nyilvánossága egyre magától értetőbbé válik, a társadalmiság másik pólusán a magánszférában az autonóm titkok védelmének tendenciája erősödik meg: „a nyilvános egyre nyilvánosabb, a privát pedig egyre inkább priváttá válik”⁶.

A konfliktusok kialakulása, megléte természetesen nem függ mindenkor a negatív kommunikáció kialakulásától, az viszont igaz, hogy a titok mindenkor implikálja a konfliktus reális vagy potenciális formáját. A titokviszony két alanya - a titoktartó és az attribúciós kényszertől motivált szereplők - ellenfélként lépnek fel egy olyan konfliktusban, amelynek célja a kommunikációs folyamat megakadályozását előidéző feltételek fenntartása/megszüntetése. A titok megőrzése az egyik fél, felfedése pedig a másik fél javára dönti el a konfliktust. Tovább bonyolíthatja a konfliktus formáinak leírását az olyan helyzet, amikor a titok és az igazság kapcsolatában mutatkozik teljes konzisztencia. Operatív játszmák - a manipuláció irányába mutató - gyakori módszere, amikor az antikommunikátor hamis ismeretek elterjedését igyekszik minden eszközzel megakadályozni, miközben a titokkutató éppen ezeket az információkat akarja minden áron megszerezni. (Gyakran idézett példája ennek Coventry bombázásának esete a második világháborúból. A történet szerint az angolok, mivel megfejtették a Luftwaffe „Enigma” rejtjelező gépének kódjait, napokkal a támadás előtt már tudták, hogy a német légierő 1940. november 14-én bombázni fogja a várost. Churchill azonban úgy döntött, hogy a város kiürítése vagy egy jelentősebb légvédelmi erő összehvonása nyilvánvalóvá tenné a németek számára, hogy rejtjelrendszerük már nem biztonságos. Így különleges óvintézkedés nem történt, a városközpont megsemmisült, s több száz ember esett a német bombázások áldozatává.⁷)

A titoktípusok kialakítása során nem elégséges egyszerűen a negatív kommunikáció logikája mentén a kommunikációs típusok negációját kialakítani. Lasswell népszerű 1948-as kommunikációs modellje⁸ - ki, mit mond, milyen csatornán keresztül, kinek, milyen hatással - ebben az esetben csak arra jó, hogy kérdésessé tegye a kommunikációs folyamat néhány elemét a titok tipizálása során. A nem-kommunikáció szempontjából ugyanis indifferens a médium („milyen csatornán”) figyelembe vétele, de a többi eleme sem azonos súllyal szerepel a titokviszonyban. A hagyományosan kialakult titoktípusok elsődleges elemei a közlő és az üzenet milyensége, és másodlagosan csatlakoznak ehhez a befogadó és a hatás mozzanatai. Amikor a hadititok, államtitok, gazdasági, tudományos titok megkülönböztetéssel él a szakirodalom, első látásra is szembe tűnő, hogy a nem-kommunikált információ tartalmára

⁵ Habermas, J.: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat, Bp., 1971. 80. p.

⁶ Simmel, G.: i. m. 343. p.

⁷ A coventryzálás ilyen leírását cáfolta Hinsley, F. H. (British Intelligence in the Second World War. Cambridge University Press, Cambridge, 1993.), de a történet - mint a jó anekdoták általában - makacsul tartják magukat. Lásd: Meszerics Tamás: „Tudom, hogy tudod, hogy tudom...” - a hidegháború hírszerző sztárjai. Replika 41-42. 99. p.; Távközlés-történeti szempontból viszont ugyanennek a helyzetnek a magyarázatát akként prezentálja az irodalom, hogy bár „az angliai csata idején a RAF (Royal Air Force) rádiószolgálatára felderítette és sikeresen zavarta a németek ‘Kickbein’ fedőnevű rádióirányító rendszerét, amely az éjszakai bombázó-kötélkeket vezette Anglia fölé”, mégis „a működő zavarás ellenére a német bombázók földig rombolták Coventry belvárosát és hetekre megbénították a külvárosi ipartelepet.” Balás B. Dénes: Rádiózavarás Magyarországon (1950-1979). Rádiótechnika évkönyve - 2002. Rádióvilág, Bp. 2002. 170. p.

⁸ Lásd: Lázár J.: A kommunikációs modellek. In: uő.: A kommunikáció tudománya. Balassi, Bp., 2001. 111-132. p.

tekintettel történik a csoportosításuk. Ugyanakkor ez elválaszthatatlan a nem-közlő szubjektumától, hiszen a társadalmi-hatalmi munkamegosztás szerkezetében pontosan meghatározható státuszokhoz kapcsolódónak az információk meghatározott körei. Így a titokgazda minősége elválaszthatatlan a titoktartalom típusától. A befogadó személy vagy csoport abból a szempontból kapcsolódhat fontos elemként a tipizációhoz, hogy választ ad a kommunikációból kizárt személy, csoport(ok) partikularitásának terjedelmére⁹. Végül pedig a nem-kommunikációs folyamat hatékonysága nem csupán a titokgazda információvisszatartási teljesítményének a függvénye, de fontos mutatója ennek az is, hogy generálhat-e az információs vákuum kitöltésére olyan spontán kommunikációs folyamatokat, mint pl. az álhírek, rémhírek.¹⁰

Történetileg és funkcionálisan a hatalmi viszonyok szereplői körében keletkező és a jellemzően politikai tartalmat hordozó információk állnak a mindenkori titoktípusok képzeletbeli hierarchiájának a csúcán. Amikor az első államok történetében fennmaradásuk, önellátásuk és védelmük érdekében először megjelent a titok fogalma, azonnal felvetődött az igény és a szükségyszerűség, hogy titkaikat meg tudják védeni. Természetesen azonnal akadtak más struktúrák, érdekcsoportok, személyek, akik ezeket a titkokat meg akarták szerezni. Ezért a mindenkori hatalmi struktúra igen pontosan kijelölte azokat a pozíciókat, amelyekhez a saját titkok megvédésének illetve mások titkai megszerzésének a funkciói kapcsolódtak. A titkokkal való rendelkezés vagy az azoktól való megfosztottság státuszkijelölő funkciójára az antropológiai szemlélet is felhívta a figyelmet: „finomat árnyalt” hierarchiában az lesz valaki autoritásának és privilégiumának mértéke, hogy hány államtitkot ismer. Aki viszont nincs titkok birtokában, annak egyszerűen nincs lehetősége arra, hogy a hatalom gyakorlásából részesüljön.¹¹

Bár a titok/nyilvánosság társadalomtörténelmi cezúráját - Habermas nyomán - a premodernitás/modernitás mentén húzhatjuk meg, mégis úgy tűnik, hogy a hatalmi struktúra egy szereplője, mintha érzéketlen lenne erre a fokozódó nyitottságra. A mindenkori állami-politikai intézményrendszer kemény hatalmi magját képező titkosszolgálati struktúra és tevékenység korokon átívelően inerciálisnak mutatkozik a társadalmi környezetében lezajló változásokkal szemben. Mindennek nem cáfolata az ezen intézmények tevékenységének és az általuk alkalmazott módszereknek egyre nyilvánosabb normatív szabályozottsága illetve ellenőrzésük magas szintre emelése. A titkos intézmények a modern társadalomszervezési elvek racionális-legitim uralmi formáihoz szinte változatlan formában képesek alkalmazkodni, elsősorban erős kohéziós tulajdonságuk illetve feladataik és eszközeik kontinuitása folytán. Ha a hatalom racionalizálódik, a titok is racionálissá válhat - tapasztalhatjuk már Machiavellinél is. Nála a titok már a hatalom gyakorlatának elválaszthatatlan, a folyamat egészében állandóan működő módozata. A Fejedelem szerzője nem egyszerűen a nyers titkot, hanem a szerkezetéhez kapcsolódó „félrevezető látszatok” fontosságát is hangsúlyozza.¹² Nála - és a későbbiekben még inkább - a titok már szinte a nyilvánosságba burkolózik, hiszen a félrevezető látszatok egyrészt megszűrlik az információt, másrészt ezek minőségileg más - a valóságtól eltérő - lehetőséget nyújtanak a jelenségek értelmezésére, harmadrészt pedig mindezek a nyilvánosság atomizáltságát eredményezik. Ugyanakkor a titkosszolgálatok mégoly változatlanok és

⁹ Tulajdonképpen a „kommunikatív jelenség” illetve a „személyközi kommunikáció” megkülönböztetésének inverz felhasználásról van szó. Lásd: A társadalmi kommunikáció fontosabb színterei. In: Béres I. - Horányi Ö.: Társadalmi kommunikáció. Osiris, Bp., 1999. 57-64. p.

¹⁰ Lásd: Hann E.: A rémhír funkciói. In: uő.: Egy rémhír nyomában. Esettanulmány. Belső kiadvány. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. VIII. évfolyam 12. sz. 39-43. p.

¹¹ Enzensberger, H. M.: Az árulás elméletéhez. Mozgó Világ, 1982. 1. 125. o.

¹² Machiavelli, N.: A fejedelem. In: Machiavelli művei. Európa, Bp., 1978. I. 58. p.

állandónak tűnő karaktere önmagában nem teszi lehetővé a titok dinamikájának olyan irányú kiterjedését, amely mintegy „visszafoglalná” a nyilvános szféra autonómiáját¹³. Még ha aktuális politikai-hatalmi törekvések átmenetileg képesek is erre, a nyilvánosság demokratikus alapértéke más irányt jelöl ki a kettejük viszonyának.

A titkosszolgálatok¹⁴ korlátozott kutathatóságának magyarázatát a titok többszintű, egymást erősítő jelenségében találhatjuk. Ezen szolgálatok titkossága nem csupán céljaik, szerkezetük, állományuk, működésük, módszereik vonatkozásaiban rejtett (belső titok), de létezésük szubsztantív eleme is a titok, amely megszerzése vagy megszerzésének megakadályozása ad jelentőséget tevékenységüknek (külső titok). Létezik tehát egy olyan állami vagy éppen az állami struktúrán kívüli, de mindenképpen tényleges - nyílt vagy rejtett - hatalommal bíró intézmény, esetleg informális csoport, amely rejtett, ritkábban nyilvános célok mentén fejt ki többnyire leplezett módon legális vagy illegális tevékenységét, az aktuális vagy potenciális hatalmi szereplők igényeinek megfelelően, és miközben ez a hatalmi fenomén egyidős a történelemmel, minden más politikai jelenségnél kevesebb tudható róla. Nem arról van tehát szó, hogy a premodern vagy általában a hatalomkoncentrált hatalmi struktúrák titkosszolgálatai „titkosabbak” lennének, mint a modern, demokratikus berendezkedések szolgálatai. A magyar rendszerváltás idején a közvéleményben - főként a Dunagate-ügyet követően - elterjedt az a hiedelem, hogy az állambiztonsági szervek (sőt: a rendőrség!) csupán az egypárti hatalomgyakorlás attribútuma, és mivel a demokrácia a nyilvánosság talaján áll, tehát ebben nincs helye semmiféle titkosszolgálatnak.¹⁵ Nehéz volt tudomásul venni, hogy az állam

¹³ Ennek az álláspontnak kifejtésére lásd: Király István: A titok és kategoriális szerkezete. Magyar Filozófiai Szemle, 1986. 1-2. 80-81. p.; átdolgozott formában: In: V. Király István: Határ - hallgatás - titok. Komp-Press, Kolozsvár, 1996. 134. p.

¹⁴ A „titkosszolgálat” kifejezés a történetileg és államonként rendkívül eltérő elnevezésű hírszerző (kém-) és elhárító szervek gyűjtőfogalma. A szállóigeiként emlegetett legősibb mesterség, a prostitúció után a „második legősibb mesterség”-ként emlegeti az irodalom. Hogy az emberiséggel, vagy éppen az állammal egyidős-e voltaképpen lényegtelen abból a szempontból, hogy etológusok már a főemlősök kommunikációját vizsgálva is hajlanak arra, hogy „a kommunikációs jelek nemcsak arra használhatóak, hogy az állat belső állapotáról tudósítsanak és így segítsenek a csoportban vagy a páros kapcsolatokban a viselkedést összehangolni”, de az információ megőrzésére, a Machiavelli értelmű „racionális titokkezelésre” is: „a jelzéseket küldő manipulálni szeretné a jelzéseket felfogó társát, és ha érdekében áll, akkor hamis jelzéseket ad, hogy a társa félrevezetésével előnyökhöz jusson.” Dawkins, R. és Krebs, J. R. 1978-as vizsgálati eredményeit ismerteti Csányi Vilmos: Az emberi természet. Humánológia. Vince, Bp., 1999. 83. p.

¹⁵ Az 1972-es amerikai elnökválasztási kampány idején betörték a Watergate-épületcsoportban felállított demokrata párti főhadiszállásra és lehallgatókészülékeket szereltek fel.

Bár a republikánus elnök, Nixon tagadta érintettségét sőt, megnyerte a választásokat, a megindult vizsgálatok nyomán elmélyülő botrány két évvel később mégis lemondásra kényszerítette. A „Watergate-ügy” az amerikai politikatörténeten túl általánosabb jelentést is nyert. Világszerte metaforájává lett a hatalom birtokában megengedhetetlen eszközöket alkalmazó titkos kormányzati politikának. Nem véletlen, hogy amikor 1990 elején a magyarországi rendszerváltás legnagyobb titkosszolgálati botránya kirobbant, a sajtó gyorsan megtalálta a legmegfelelőbb kifejezést: a magyar Watergate a Dunagate-ügy. Az ügy kapcsán kiderült, hogy míg az állampárt vezetői a békés átmenetről tárgyaltak az ellenzék vezetőivel, a pártállam titkosszolgálati szervezetei teljes erővel gyűjtötték az anyagokat az ellenzék tevékenységéről, és folytatták operatív „játszmáikat”, vagyis befolyásolási akcióikat. A botrány nyomán lemondásra kényszerült a belügyminiszter, és az akkor még egypárti parlamentben vizsgálat indult az ügyben. Lásd még: Kolláth György: Utóirat a Dunagate-ügyről - egy civil szemszögből. Belügyi Szemle, 1994. 5.

biztonsága a demokratikus állam biztonságát is jelentheti, és nem csupán a monolit hatalomgyakorlás eszközeként működhet.

„Egy titkosszolgálatnak titokban kell maradnia!” - szól a George C. Marshall amerikai tábornoknak tulajdonított axióma. A titkosszolgálatoknak a történelemben, a politikában játszott szerepe a titkosság folytán hiányzó adatok folytán többnyire csak valószínűsíthet. Nem ritkán ez a valószínűsítés is éppen a titkosszolgálatok „félrevezető látszatai” nyomán formálódik. Iratok hiányában pedig többnyire a memoárirodalom az egyedüli forrása a kutatásoknak, bár „alig akad főparancsnok, diplomata vagy államférfi, aki ha rá is szorult titkos ügynökök alkalmazására, emlékirataiban említést tett volna ezeknek az embereknek a szerepéről”.¹⁶ Mi az, ami mégis kiindulópontot jelenthet a titkosszolgálatok tanulmányozásakor? Mindenekelőtt az a fikció, hogy módszertani szempontból „normális” társadalmi tényként tekintünk a kutatás tárgyára és a tudományos megismerés eljárási szabályainak megfelelően igyekezünk belső összetevőire bontani. A kérdés az, hogy az ilyen alapon szerveződő tudás egyáltalán igényt formálhat-e az episztemológia teoretikus kritériumai - mint az igazságra való törekvés, a megalapozottság igénye, a tévedhetetlenség elutasítása, a bizonyítottság, de legalábbis az igazoltság, az elméletalkotásra törekvés, az általánosság és objektivitás¹⁷ - alapján a tudomány megnevezésre.

Bunge, M. az egyes kutatási területek autonómiáját elemezve a következő összetevőket különböztette meg:

1. Kutató közösség: olyan személyek rendszere, akiknek magas szintű felkészültségük és gyakorlatuk van a kutatásban, és bizonyos kutatási hagyomány kezdeményezői vagy folytatói.
2. A társadalom eltartja, bátorítja, de legalábbis tolerálja a kutatóközösség tevékenységét.
3. Tárgyalási univerzum vagy terület: a tanulmányozott objektumok összessége, melyek valóságosak vagy konceptuálisak, de nem fikciók.
4. Általános szemlélet vagy filozófiai háttér: a tárgyalási univerzummal kapcsolatos ontológiai, episztemológiai és etikai tételek együttese, amely közvetlenül vagy az ideológia közvetítésével a kutatási (megismerési) célokra gyakorol hatást.
5. Formális háttér: azoknak a matematikai és logikai tételeknek a gyűjteménye, amelyeket a tudományos közösség a kutatásnál alkalmaz.
6. Szakmai műveltség: más tudományok olyan tételei, amelyek alkalmazhatók az adott kutatási területen, vagy legalábbis segítik a kutatást.
7. Szaktudás: az adott területen felhalmozott releváns ismeretek együttese, amelynek szelektív elsajátítása nélkülözhetetlen.
8. Problematika: az adott területen tanulmányozott vagy tanulmányozható problémák együttese, amelyekben a mindenkori tudáshiány (megismerési szükséglet) körvonalazódik.
9. Megismerési célok: a problémák megoldása vagy előrehaladás a megoldás útján.
10. Módszerek: eljárások, amelyek a problémák megoldására alkalmazhatók, noha legtöbbször nem nyújtanak biztosítékot a megoldásra.¹⁸

¹⁶ Piekalkiewicz, J.: A kémkedés lényege és feladatai. In: uő.: A kémkedés világtörténete. I. Zrínyi, Bp., 1988. 9.p.

¹⁷ Lásd: Hársing László: Bevezetés a tudományelméletbe. Bíbor, Miskolc, 1999. 93. p.

¹⁸ Bunge, M.: Treatise on Basic Philosophy. Dordrecht, 1984. Vol. 6. 195-196. p. In: Hársing: i. m.: 93-94. p.

Amennyiben a titkosszolgálatokat - a fentiek alapján feltételeesen megelőlegezve - tárgyalási univerzumnak tekintjük, úgy az említett kritériumrendszer számos alkalmazhatósági problémát vet fel. Ezek legfontosabbika az ideológiához fűződő viszonya. Tényként ismerhető el, hogy az ideológia általában sem különül el a tudománytól - lásd: Bunge 4. -, főleg a társadalom- vagy a humántudományoktól. Ez legvilágosabban a politikai ideológia és a történettudományok, a szociológia, illetve a politológia viszonyáról mondható el. Az is jól megfigyelhető, hogy például a konzervatív vagy a liberális attitűd erőteljesen befolyásolja a társadalomkutató szemléletét - lásd: Bunge 1. -, mint ahogyan a vallás ideologikus elemei is a kutatói attitűd részévé válhatnak. Említhetők ebben az összefüggésben a két világháború közötti magyarországi „keresztény kurzus”¹⁹, vagy az MSZMP által ‘60-as évek végén megfogalmazott „Tudománypolitikai irányelvek”²⁰. Bár az ideológiai értéktételezések nem feltétlenül akadályozzák a tudomány fejlődését, kizárólagosságra törekvése azonban súlyos károkat okozhat a tudományos kutatásnak. Jól példázzák ezt a Szovjetunióban bekövetkezett torzulások, amelyek szinte mindig - nem ritkán katonai doktrínákkal összefüggő - ideologikus okokra voltak visszavezethetők.²¹

Nagy társadalmi, politikai fordulatok idején különösen erőteljes az ideologikus értéktételezések hatása a tudományokra²², ezek normatív hatása pedig nyilvánvalóan gátolja a tudományos jelleg kibontakozását. Az ideológia (a „politika”) ugyanis elsősorban azt kívánja a tudomány művelőitől, hogy apologetikus módon igazolják értéktételezésit, azaz a tudomány tekintélyével is legitimálják a hatalmat. Ennek következtében az ideológusok gyakran vállalják a cenzor szerepét és szankciókkal sújtják azokat a kutatókat, akik olyan kutatásokat folytatnak vagy olyan eredményeket publikálnak, amelyek ideológiai szempontból károsnak minősülnek. Legtöbbször arra kényszerítik a tudomány művelőit, hogy öncenzúrát alkalmazzanak, és bizonyos kényes problémákról eleve hallgassanak vagy úgy szöveljenek, hogy csak a szakmabeliek szűk köre értse.²³

Az ideológiai értéktételezés még közvetlenebbül jelentkezik a politikai szféra olyan jelenségeinek vizsgálatai során, amelyek a hatalomgyakorlás belső területeihez kapcsolódva

¹⁹ Lásd: Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korszakban. In: uő. - Kövér György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris, Bp., 1998. 169. p.

²⁰ „A marxizmus-leninizmus hegemoniája megvalósult kutatóink között, általánossá válása azonban még jelenleg is olyan cél, amelyért következetesen dolgozni kell.” Az MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei. 1969. június 27. In: Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1967-1970. Kossuth, Bp., 1974. 351. p.

²¹ „Az osztályharc általános és helyi vonatkozásai sokoldalúan jelentkeznek a társadalmi tudat - így a tudomány - területén, amely természetéből adódóan a két világ osztályküzdelseinek különböző folyamatait óriási mértékben befolyásolja. A haladás és a reakció erői között folyó harc kimenetele előre meghatározza az emberiség jövőjét, fejlődésének perspektíváját”. Volkogonov, D.: Az imperializmus lélektani háborúja. Zrínyi - Kárpáti, Budapest - Uzsgorod, 1985. 8. p.

²² „... világos, hogy az ideológiai tartalmak a gyors és gyökeres társadalmi és szellemi átalakulás időszakában válhatnak olyannyira áthatóvá, hogy az ember immár az égvilágon mindent képes ideologikusnak látni.” Mannheim Károly: Az értékmentes ideológiafogalom. In: uő.: Ideológia és utópia. Atlantisz, Bp., 1996. 103. p.

²³ A magyar társadalomkutatás történetének legismertebb ilyen típusú beavatkozására a hetvenes évek elején került sor. Lásd: Az MSZMP Központi Bizottsága kultúrpolitikai munkaközösségének állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. 1973. március. In: Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971-1975. Kossuth, Bp., 1978. 456-469. p

érzékeny elemei a politikai vezetési folyamatnak. Ugyanakkor éppen a hatalomgyakorlók köre a leginkább érdekelt abban, hogy az a technikai, mesterségbeli tudás - a know-how -, amely a hatékony döntéshozatal és az eredményes cselekvés teoretikus előfeltétele, rendelkezésre álljon. Az a paradox helyzet áll így elő, hogy a titkosszolgálatok esetében ennek a speciális tudásnak a birtokosai egyben ennek az alkalmazói is, azaz: minél több a szakjellegű ismeret - lásd: Bunge 7. -, annál távolabb kerül ez a tudományos megismeréstől és minél inkább az tudományos problematizáció határozza meg a kérdésfeltevést - lásd: Bunge 8. -, annál kevesebb pragmatikus információ áll rendelkezésre. Más vonatkozásban a kutatási objektum homoprezentációs lehetőségének kizárólagosságáról beszélhetünk, a heteroprezentációs lehetőség minimalizálása mellett.²⁴

A prezentáció problémája más vonatkozásban újabb paradoxonhoz vezet. A titkosszolgálatok megismerése ugyanis elsősorban más titkosszolgálatok eminensen érdeke. Minél zártabb egy politikai struktúra, annál megismerhetetlenebb, ugyanakkor más országokban ezzel arányosan megnő a megismerésére szánt nyílt tudományos és titkos, operatív információszerzésre szánt pénzösszeg és tudományos kapacitás is. Nem véletlen, hogy a „másik” titkai megismerésének teoretikus igénye és lehetősége a hidegháború időszakában tetőzött. A két világrendszer konfrontációjának furcsa módon azok a tudományos kutatóhelyek, egyetemi tanszékek, háttérintézetek, ezek szakértői és tanácsadói lettek elsődleges haszonélvezői, akik a kormányzattól²⁵, vagy az Szovjetunióban és a népi demokráciákban a kommunista párt valamely szervétől megrendelést kaphattak az „ellenség” titkainak feltárására, értékelésére és elemzésére²⁶.

A továbbiakban - elsősorban a magyarországi proletárdiktatúra belső elhárító funkcióját betöltő államvédelem vonatkozásában - a titkosszolgálatok társadalmi, politikai jelenségként való értelmezésének kutatási lehetőségeire keressük a választ²⁷. Ennek során a tanulmányozott objektumnak általában a különböző tudományterületekhez való kapcsolódása, ezen belül a politikatudományok vonatkozásában megjelenő speciális kutatási irányok képezik a vizsgálódás irányát.

²⁴ Lásd: Csepeli György: A prezentáció. In: uő.: Szociálpszichológia. Osiris, Bp., 1997. 305. p.

²⁵ „Állami szervezeteken kívül tudományos intézetek, kutatóközpontok foglalkoznak ideológiai befolyással a tömegkommunikációs eszközök felhasználása útján.” Csépe József: Az Egyesült Államok propagandaszervei és azok részvétele az ideológiai diverzióban. Belügyi Szemle 1987. 11. A hidegháború keletkezésére az amerikai szakirodalom tükrében lásd Borhi László: Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon, 1944-1949. Kossuth Egyetemi Kiadó - MTA TTI, Debrecen, 1997. 9-18. p. ; lásd még: Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok biztonságpolitikája a hidegháború első évtizedei alatt. TLI Tanulmányok, Foreign Policy Papers, No. 56. h.n.; é.n.

²⁶ Az 1969. január 1-én a Magyar Rádió és Televízió Közvéleménykutató Osztályából létrejött Tömegkommunikációs Kutatóközpont például rendszeresen kapott megbízást állambiztonsági kérdésekkel összefüggő közvélemény-kutatásokra, amelyek többsége a nyugati propagandaszervek információinak hazai fogadtatására volt kíváncsi. Lásd: Állambiztonsági kérdésekkel összefüggő közvélemény-kutatások Belügyminisztérium Központi Irattár (továbbiakban: BM KI) Belügyminiszteri iratok 4771. 1-a-1762/1969.

²⁷ Az államtitokról és a szolgálati titokról szóló 1995. évi LXV. Törvény, a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról szóló 2003. évi III. törvény - az iratadások szakmailag vitatott szabályozottsága ellenére - általában alkalmas jogi feltételeket biztosít a fennmaradt állambiztonsági iratok megismerésére és feldolgozására. Ezen feltételek hiányában azonban a jogállami szabályozás anyaga egyáltalán nem áll rendelkezésre olyan mélységben, ahogyan a diktatúra vonatkozásában. A később bizonyítandó állítás, miszerint a titkosszolgálatok politikai szerepének léte vagy hiánya a politikai döntéshozatalhoz való közelségének vagy távolságának a függvénye, így az alkotmányos keretek között csupán hiposztázálható.

II.

A diktatúra állambiztonsági szerveinek belső kutatásai

1. Minden politikai rendszerben az államvédelmi szolgálatok tevékenysége a „szigorúan titkos” tevékenységek körébe tartozik. Ha nem tartanák őket titokban, nem is lenne értelme a szolgálatoknak. Így hosszú időn keresztül „sikeresen megúszták”, hogy tudományos kutatás tárgyai legyenek. Érinthetlenségüket a titkosság biztosította, amelyet a belügyi munka nélkülözhetetlen elemeként határoztak meg²⁸. Azt viszont elkerülhetetlen volt, hogy önmaga megismerésére - saját hatékonyságának, tehát az állam biztonságának védelme érdekében - ne fordítsa a legnagyobb figyelmet. A korai időszakban főként azért, mivel az esélyeket, eszközöket és módszereket latolgató elméleti-spekulatív tevékenység gyakorlatilag nem különült el az információt megszerezni illetve az ezen szándékot megakadályozni kívánó technikák gyakorlati alkalmazásától.

A hírszerző tevékenység a területszerző, rabszolagyűjtő háborúk és kincsrabló portyázások során alakult, formálódott. Ezért mondható, hogy egyidős az emberiséggel, hiszen már az emberiség történetének kezdeti időszakában az egyes személyek, kisebb közösségek életben maradása függött attól, hogy mennyire tájékozottak. Ez a tájékozódási kényszer jelentette a „hírszerzés” kezdetleges formáját. A „kém dolga”, hogy kifürkessze az ellenfél szigorúan őrzött titkát, s azoknak a tudomására hozza azt, akiknek épp nem lenne szabad tudniuk róla.

Már az időszámításunk előtti évezredekben maradt ránk írásos dokumentum hírvivőkről. A szakirodalom az Eufrátesz melletti Mari városban talált, I. e. 2000-ből származó agyagtáblát tekinti a történelem az első ismert hírszerző jelentésének. Egy Bannum nevű férfi - sivatagi őrzőjáratából visszatérve - így jelentett urának: „A benjamiták határfalvaiban kicserélték a fényjelzéseket. Megpróbáltam megfigyelés útján kitalálni, hogy mi történik ott, mivel nem ismertem ezeket a jeleket.”²⁹ (Bannum egyébként azt ajánlotta urának, hogy erősítse meg a városfal őrzését.) Az egyiptomi fáraók birodalmának létét megteremtő és biztonságát befolyásoló Nílus gátrendszerének állapotáról rendszeresen hírnökök számoltak be. I.e. 1340-ben Tutankhamon fáraó halála után pedig az ifjú özvegyhez, Anheszenamon királynőhöz küldte el hírekért bizalmasát a szomszédos birodalom uralkodója.³⁰

Egy későbbi írásos dokumentumot a kínai történelem vizsgálata során fedeztek fel. A „Hadviselés művészete” címmel i.e. 400 körül írta le gondolatait egy kínai hadvezér. Szun-Ci megállapította, hogy a sikeres háborút többek között a megtévesztésre, a lélektani hadviselésre, az ellenség moráljának még az összeecsapás előtti lerombolására kell alapozni. Azt írja: „nem az az igazán ügyes, aki száz csatában győz, hanem az, aki harc nélkül vesz erőt az ellenségen.” Véleménye szerint a győzelem legfőbb feltétele az „előzetes tudás”, amely érdekében titkos ügynököket kell alkalmazni. Gondolt a kémek elleni harcra is: „az országunkba küldött ellenséges személyeket meg kell találnunk”.³¹ Természetesen a szomszédok utáni

²⁸ Finszter Géza: Rendőrségek a XXI. században. Belügyi Szemle, 2000. 1.

²⁹ Idézi: Ónody György: A hírszerzés története. Ókor, középkor, újkor. Útmutató, Bp., é. n., 12. p.

³⁰ Piekalkiewicz, J. i.m.: 14. p.

³¹ Szun-Ci: A hadviselés törvényei. A munkát közlő Tőkei Ferenc bevezetőjében arra hívta fel a figyelmet, hogy a Szun-Ci tanításai nem csupán az egységes kínai állam megteremtéséhez járultak hozzá, de „nagy hasznát vette még a kínai forradalom stratégiájának és taktikájának kérdéseit kutató Mao Ce-tung is.” In: Tőkei Ferenc (szerk.): Kínai filozófia. Ókor. Szöveggyűjtemény, II. Akadémia, Bp., 1980. 358. o.

„puhatolózás”, illetve a győzelemhez szükséges „előzetes tudás” csak akkor vált az ember számára igazán fontossá, amikor az első, valóban államnak nevezhető alakzatok megszülettek. Ekkor már nem csupán az egyes személyek, családok vagy törzsek, hanem az ország érdeke kívánta, hogy minden egyes állam folyamatosan szemmel tartsa a szomszédait. Idejében meg akarta tudni azok rejtett ellenséges szándékait, kilesni a saját hódító terveinek végrehajtásához kedvező időt és alkalmat.

Kezdetben a kémkedés és az elhárítás fogalma összemosódott és mindkettőt egységesen hírszerzésnek, információszerzésnek tekintették. Jóval később, majd csak a 19. században eredményezte azt az állam fejlődése, hogy a hírszerzés fokozatosan tagolódni kezdett. Elkülönült a katonai hírszerzés a politikaitól, majd pedig mindkettő két részre, egy külsőre és egy belsőre osztdott. A külső információszerzés mint tevékenység ezt követően az idegen államok megfigyelését jelentette. A belső hírszerzésre, informálódásra az állam biztonságával összefüggő feladatok miatt volt szükség. Az állami renddel elégedetlen felforgató elemek és a külföldről beszivárgó kémek felderítését is ennek körében látták el.

A magyar honfoglaláskori és későbbi felderítő portyázásairól kevés adat áll rendelkezésünkre, azok is nagyrészt megmaradnak a feltételezés szintjén³². Az biztos, hogy életbevágóan fontos volt tudni, mire készülnek a szomszéd törzsek, államok, milyen erőket képesek mozgósítani, mik a szándékaik. Így a magyarok honfoglalása és az ezt követő külföldi hadjáratok sem lehettek sikeresek a felderítő előőrsök nélkül. A magyaroknak kémek elleni küzdelmét leíró első bizonyíték 1041-ben fedezhető fel az Aba Sámuel és Péter királyok között folyó küzdelmekben, amikor Aba Sámuel egy hatalmas mozgósítás titokban tartása érdekében lezáratta az ország nyugati határait és az utasokat, a kereskedőket, de még a követeket sem engedte ki az országból.³³

A XIV. század folyamán elterjedt lovagi harcmód nem kedvezett a hazai titkos tevékenységnek, mert azt szűk korlátok közé szorította. Az összecsapások általában előre megbeszélrt helyen és időben zajlottak, így megelőző felderítésnek nem tulajdonítottak jelentőséget. Az Anjou-korból a titokban végzett információgyűjtés szerepéről alig tudunk valamit. „Különös jelenség, hogy Nagy Lajos királyunk 58 hadjáratának történetében nem találunk a kémkedésről pontosabb adatokat. Márpedig egy kivételével valamennyi hadjárat külföldön zajlott le, s így el sem képzelhető, hogy a király ne alkalmazott volna minden esetben és jó előre kellő számú megbízható kémeket és felderítőt. Sajnos, Nagy Lajos legtöbb hadjáratának igen sok részlete ma is ismeretlen, s a kémkedésről szóló feljegyzések hiánya is ezeknek a homályos részleteknek a számát szaporítja.”³⁴

A török hódoltság időszaka bővelkedik titkos eseményekben. A nagyobb magyarországi hadjáratok közötti időszakban és a béke éveiben is állandóan folytak a portyázások, a rajtaütések a végvárak mentén. Ezeknek a hadi vállalkozásoknak sikere vagy elhárítása pedig nagyrészt az ellenség alapos kikémlelésén múlt. Zrínyi Miklós a költő és hadvezér az elhárítással kapcsolatban a következőket írja: „Bízzál, de nézd meg kiben, mert szépen szól, esküszik, és az ellenségnél nagy vétkezt tett,... ez mind cselfogás lehet az te fejedre és a tied veszélyére.”³⁵

³² A történeti áttekintésre lásd: Pilch Jenő: A hírszerzés és a kémkedés története. I-III. Első kiadás: Franklin-Társulat, Bp., 1936. Reprint kiadás: Kassák, Bp., 1998. (hivatkozások innen)

³³ „A titoktartás sikerült, mert a döntő pillanatig semmi sem tudódott ki Aba tervéből” - írja Pilch Jenő. I. m.: I. 127. p.

³⁴ Pilch Jenő i. m. 135. o.

³⁵ Idézi Pilch Jenő i. m.: 153. o.

A „hírszerző szolgálat” megszervezésével a Magyar Királyság katonai igazgatásának vezetőit, a főkapitányokat bízták meg. Egyes fontosabb végvár kapitányának is feladatául adták, hogy az ellenség szándékait megbízható embereivel kikémleltesse és azt a környező kapitányok, főkapitányok tudomására hozza. Az egyik stratégiai fontos végvárat, Gyulát 1565-ben a temesvári pasa támadása fenyegette. A veszélynek kitett gyulaiak és a felső-magyarországi főkapitány számára egyaránt létfontosságú volt a török csapatok mozgásának ismerete. A környék minden török végvárába havonta útnak indítottak egy kémeket. A jelentősebbekbe több embert is küldtek hírekért egészen Budáig, Nándorfehérvárig, sőt Szófiáig és Konstantinápolyig. A hírszerzőket a várnagy fizette, a török informátorok híreit maga a kapitány honorálta. A hírszerzés és az elhárítás körébe tartozó esetekre lehet következtetni a korabeli „számadásokból”. Összehasonlításként említhető Eger várának példája. Egerben 1549 és 1562 között a kémek kifizetésére „a legnagyobb évi összeg 105 forint 71 dénár volt, míg Gyulán 1565-ben ez 1292 forint!” Feltételezhetjük, hogy Gyulán sem a foglalkoztatott „megbízható emberek” számának, sem a kikémlelt területek földrajzi elhelyezkedésének tekintetében nem maradtak le az egriektől.³⁶

A kuruc-labanc világ titkos tevékenységének egyik érdekessége a titkosírás kiterjedt használata. A parancsokat és a harci eseményekről szóló jelentéseket gyalogos futárokkal vagy a postajáratokkal továbbították. Gyakran előfordult, hogy az ellenség elfogta őket, az írományt elvette tőlük. A megoldás a titkosírás használata volt! Egy-egy jelkulcsot csak rövid ideig használtak egyszerűségük, megfejthetőségük miatt, s azt csak a levél írója és a címzett ismerhette. II. Rákóczi Ferenc környezetében gondosan előkészített titkosírást használtak, melyből több, mint 90 titkos kulcs maradt az utókorra. A fejedelem is használt titkosírást, sőt ő maga készített hozzá táblázatot, sajátkezűleg írta, illetve fejtette meg a számára fontosabb küldeményeket, például a „Károlyi urammal” vagy „Eszterházy urammal” folytatott levelezésében. Ugyanakkor kémeinek sikerült a bécsi udvar néhány titkos postáját is megszereznie. Ezeket tisztjei teljes egészében vagy részleteiben meg is fejtették számára.³⁷

Magyarország titkosszolgálati történetének jelentős időszaka az 1848-49-es szabadságharc ideje. Az e korból származó dokumentumokból kiderül, hogy Kossuth Lajos milyen fontosnak tartotta a titkos információszerzést. 1848 novemberében Görgeyhez írt levelében azt így fogalmazta meg: „Mindenekfelett jó spionok!”. Kossuth a kémek jutalmazását is fontosnak tartotta. Ugyanabban a levélben arra kéri a tábornokot, hogy egy fontos információ elérése érdekében kövessen el mindent, „kerüljön bár 20.000 forintba”.³⁸

A hírszerzés mellett a kormány az elhárításnak is kiemelt jelentőséget tulajdonított. Ennek megfelelően Szemere Bertalan belügyminiszter nagy körültekintéssel szervezte meg az államrendőrséget. Egy rendőrfelügyelői kinevezést tartalmazó kéziratból megállapíthatók az elhárításra vonatkozó főbb elvárásai: „.....rendőri felügyelők által kívánok minden eseményt hitelesen megtudni, amennyiben ezt a kormánynak tudnia kell, minden szellemi irányról és hangulatról értesítve lenni, amennyiben az akár a haza védelmére, akár másféle kormányzati intézkedésre okulás alapul szolgálhat, mely szerint a mozgó rendőrség szem és fül gyanánt szolgál. (a belügyminisztérium útján) megtudni mindazt, amit a kormánynak, mint intéző és

³⁶ Pilch Jenő i. m. 158. p.

³⁷ Lásd: Révay Zoltán: II. Rákóczi György és fővezére között használt titkosírás kulcsa. II. Rákóczi Ferenc korának titkos levelezési módszerei. In: u.ő.: Titkosírások. Fejezetek a rejtjelezés történetéből. Zrínyi, Bp., 1978. 123-151. p.

³⁸ Idézi Pilch Jenő i. m.: 211. p.

végrehajtó hatalomnak tudnia kell. Debrecen, május 12. 1849. belügyminiszter, Szemere Bertalan”.³⁹

A szabadságharc leverését követően az önálló magyar titkosszolgálati tevékenység ismét hosszú ideig szünetelt.⁴⁰ Az Osztrák-Magyar Monarchiában a császári és királyi titkosszolgálat ebben az időszakban kezd szervezett formát ölteni. Az 1850-es évektől a Monarchia vezérkarának már külön osztálya foglalkozott kémügyekkel. 1878-ban jóváhagyásra nyújtottak be az uralkodónak egy tervezetet, amelynek tartalma a következő: „Idegen hatalmak katonai berendezésének ismerete már békeidőben is igen fontos, ezeket tehát állandóan meg kell figyelni. Másrészt minden módon meg kell akadályozni, hogy idegen hatalmak bepillant-hassanak a mi katonai viszonyainkba....”⁴¹

A kitűzött célokat a következőképpen kívánták elérni: „az idegenforgalom megszigorítása, az útlevélváltás és jelentkezési kötelezettség pontos szabályozása és ellenőrzése, a gyanúsak tetsző személyek, továbbá az országban maradt külföldi képviselők tagjainak megfigyelése, magánfelek táviratozásainak korlátozása, a magánlevélforgalom állandó ellenőrzése.” A tervezetet véleményezési célból Tisza Kálmán miniszterelnök is megkapta, aki kifogásolta a posta magánforgalmának ellenőrzését, a levelek felbontását, a sajtószabadság korlátozását. Mindezeket csak törvényi felhatalmazás alapján látta alkalmazhatónak.⁴² Az uralkodó a magyar miniszterelnök több felvetését elfogadta, s az így kiadott intézkedés lett az alapja a következő évtizedekben a katonai és polgári titkosszolgálati munkának.

Sajnálatos, hogy az I. világháború titkos eseményeit alig örökítették meg. Mégis akad a korszaknak egy mindenképpen említésre méltó magyar és - gyorsasága, megbízhatósága, jelentősége tekintetében - egyedülálló rejtjelfejtési vonatkozása. Pokorny Hermann vezérkari századosnak sikerült feltörnie az oroszok rejtjelkulcsait, s az egész háborút felölelő idő-szak-ban megfejtenie valamennyi lehallgatott orosz katonai rejtjeltáviratot. Az általa megszerzett friss híreket teljes egészében felhasználhatta az osztrák-magyar hadsereg főparancsnoksága. A későbbi Pokorny altábornagy hosszú és sikeres katonai pályafutása alatt volt többek között megfigyelő a Krímben (1920) és a HM VI-2. osztály kódfejtő alosztályának vezetője is (1922).⁴³

³⁹ Idézi Pilch Jenő i. m.: 217-218. p.

⁴⁰ Pilch Jenő könyvének „A hírszerzés és kémkedés története Ausztria-magyarországon” című fejezetéhez „zsinórmértékül” Ronge Miksa osztrák tábornok „Kriegs- und Industriespionage” című munkáját használta fel.

⁴¹ Idézi Pilch Jenő i. m.: 319. p.

⁴² „Ezt pótolni kellene, vagy legalább módot keresni arra, hogy az a törvényhatóságok felhatalmazásával történjék”. Idézi Pilch Jenő i. m.: 327-328. p.

⁴³ Pokorny Hermann elsőik között ismerte fel a rádiófigyelő szolgálatok jelentőségét is: „Januárban kidolgoztam egy tanulmányt arról, hogy miként kell a rádiólehallgatást úgy megszervezni az osztrák-magyar-német arcvonal mentén hézagmentesen, hogy az orosz rádióállomások egyetlen mukkanása se maradjon feljegyzetlenül. Javaslatom annyira meggyőző volt és annyira tetszett, hogy a főparancsnokság február végén berendelt Teschenbe és utasított, hogy a rádiócsoporthoz adjam át utódoknak, Boldeskul századosnak, és vegyem át a főparancsnokságnál a hírszerző osztály orosz nyilvántartási csoportját, valamint szervezzem meg az egész front lehallgatási szolgálatát.” Pokorny Hermann: Emlékeim. A láthatatlan hírszerző. Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok Petit Real Könyvkiadó, Bp. 2000. 178. p.

Az I. világháborút követő időszakban a Tanácsköztársaság alig több, mint négyhónapos időtartama csak politikai kőzjátéknak tűnhet. Röviddel Károlyi Mihály lemondását és a proletárdiktatúra kikiáltását követően 1919. március 30-án megjelent a Belügyi Népbiztosság rendelete a Vörös Őrség felállításáról, amelyben kiemelkedő szerepet szántak egy politikai nyomozó osztály munkájának.⁴⁴ Ez azonban nem valósult meg, mert augusztus 2-án bekövetkezett a Tanácsköztársaság bukása.

Az állam és a társadalom törvényes rendjét veszélyeztető mozgalmak elleni elhárítási feladatok jogi alapját az 1921. évi III. törvénycikk teremtette meg.⁴⁵ A két világháború közötti korszak titkosszolgálatának (politikai rendőrség, csendőrség, központi nyomozó parancsnokság törzsalosztályának A csoportja, HM VI-2. osztály) legfőbb feladata a szélsőjobb- és szélsőbaloldali mozgalmak, valamint a kisantant országok hírszerző szerveinek elhárítása volt. A trianoni békeszerződés Magyarországnak nem engedélyezte vezérkar felállítását. Ezért a Honvédelmi Minisztériumon belül a VI. katonai főcsoportot építették ki a vezérkar főnökségévé. Ezen belül működött a VI-2. osztály mint hírszerző és elhárító központ. A békeszerződés megtiltotta továbbá katonai attasék kiküldetését is, ezért a VI-2. osztály szervezetén belül rejtett katonai attaséi szolgálat működött. 1932-ben megalakult a Magyar Királyi Honvédevezérkar, ezzel egy időben a VI-2. osztály átalakult a Vezérkari Főnökség 2. osztályává.⁴⁶

⁴⁴ Az 1950 utáni szakirodalom a proletárdiktatúra állambiztonsági szerveinek közvetlen előzményeként tekintett a Vörös Őrség tevékenységére. Lásd: Kovács Nándor: Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság rendőrsége: a Vörös Őrség. Rendőrségi Szemle, 1953. 3.; Gergely Ernő: A Magyar Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei. Belügyi Szemle, 1969. 3.; Czövek Imre: A Vörös Őrség tevékenysége 1919 áprilisában. Belügyi Szemle, 1969. 4., 5., 6., 7.; Felföldi Győző: A Vörös Őrség hősi harca az 1919. június 24-i ellenforradalmi lázadás leverésében. Belügyi Szemle, 1969. 6.; Siklói György: A Tanácsköztársaság Vörös Őrsége. Belügyi Szemle, 1979. 3.; Czövek Imre: A Vörös Őrség megszervezése és átszervezései. Belügyi Szemle, 1979. 3.

⁴⁵ Az indoklás szerint az állami és társadalmi rend védelméről szóló 1921:III. törvénycikk a nemzetnek és az államnak a saját becsületéhez és hiteléhez való jogát védi. Lásd: Az állami és társadalmi rend védelméről szóló 1921:III. törvénycikk. Büntetőjogszabályaink a gyakorlatban. 1. Politzer kiadás, Bp., 1931. 88. p.

⁴⁶ A VKF (Vezérkari Főnökség) 2. osztály feladatai 1939-1945 között az következők voltak: A kül- és belpolitika figyelemmel kísérése magasabb katonai szempontok szerint. A hírszerző tevékenység irányítása. A külföldi államok katonai felkészültségének nyilvántartása, ezekből jelentések, tájékoztatók összeállítása. A katonai attachék kijelölése és szolgálatának szabályozása. Kémelhárító szolgálat vezetése és a Honvédség nemzetvédelmi szerveinek irányítása. A feltehetően külföldi irányítás alatt álló mozgalmak nemzeti szempontból való megfigyelése és az ezek elleni védekezés a közbiztonsági szervekkel egyetértésben. A fenti feladatok elvégzésére kiutalt összeg kezelése.

A VKF 6. osztály feladatai 1942-1945 között az következők voltak: A bel- és külföldi honvédségi propaganda vezetése és irányítása. (1939-ig az utódállamok elleni diverziós csapatok felállítása és kiképzésük irányítása.) A propaganda eszközeinek (sajtó, rádió, film, irodalom, művészetek) katonai szempontból való ellenőrzése és irányítása. A lelki kapcsolat fenntartása a harcoló hadsereg és a hátszország közt. A nemzetvédelmi szolgálat irányítása a hadseregen belül és az ország közvéleményében. Nyomozás vezetése a honvédség erkölcsi értékét veszélyeztető visszaélések és közönséges bűncselekmények ügyében. A haditudósító századok szervezése, irányítása, a tőlük beérkezett anyag kiértékelése, feldolgozása és nyilvánosságra hozása. A cenzúraszolgálat irányítása honvédelmi szempontból. Az érintett osztályok katonai ügyekben a VKF-nek, polgári ügyekben a HM-nek voltak alárendelve. Lásd: A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. Fond- és állagjegyzék. Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok. (szerk.: dr. Szijj Jolán) HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. Budapest, 1997.

Egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a kommunizmus elleni harcnak, ezért a csendőri, rendőri szerveknek feladatuk tűzték ki valamennyi olyan állampolgári szerveződés megfigyelését, amely az állam rendjére veszélyes lehetett. Ennek érdekében az egyesület, társaságok tagjai közül informátorokat szerveztek be. Már a II. világháború eseményeinek közepette 1942-ben létrehoztak egy egységes Államvédelmi Központot. Magyarországnak a háborúból való sikertelen kiugrási kísérlete után az ÁVK számára meghatározóvá vált a német, fasiszta befolyás.⁴⁷

A győztes hatalmak Szövetséges Ellenőrző Bizottsága szovjet elnökének engedélyével 1945. március 12-én megalakult a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya, melynek munkájában a Szovjetunió érdekei és a moszkvai hírigények érvényesültek. 1945. május 10-én a 1690/1945. ME számú rendelet intézkedett a csendőrség feloszlításáról és a Magyar Államrendőrség megszervezéséről. 1948. szeptember 10-én az államvédelmi szerveket a Belügyminisztérium irányítása alá rendelték, létrehozva az Államvédelmi Hatóságot.⁴⁸

A következő évtizedekben az állambiztonsági szervek története szoros kapcsolatban állt az országban folyó - a Szovjetunióval és a szocialista világrendszerrel összefüggő - politikai változásokkal. Szovjet tanácsadók közreműködésével teljesítették 1948 után az egypártrendszer által meghatározott feladatokat is. Ezek végrehajtásának nem volt törvényben meghatározott alapja. 1949. 12. 28-i MT rendelet intézkedett a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Főcsoportfőnöksége és a Határőrség beolvasztásáról az új szervezetbe, s az 1950. január 1-től mint az önálló Államvédelmi Hatóság funkcionált.⁴⁹

1949-50-ben az ÁVH a belügyminiszter irányítása alatt állt. 1950. január 1-jétől pedig közvetlenül a Minisztertanács alárendeltségébe került, mígnem a pártvezetés döntése alapján az ÁVH-t és a BM-et egységes Belügyminisztériummá vonták össze. 1952-53. között újabb átszervezések során alakultak ki a központi főosztályok. A fegyveres erők- és testületek szervezése, fejlesztése során a megfoghatatlan „politikai megbízhatóság” szempontját a szakértelem, a rátermettség fölé helyezték, ennek következtében magasabb irányító pozícióba többnyire kellő szakértelem nélküli, hiányos műveltségű személyek vagy mindenre kapható karrieristák kerültek. A korszakra jellemző koncepciós perek áldozatai közt voltak politikusok, ÁVH-munkatársak és egyszerű munkásemberek is.⁵⁰

A társadalmi ellenőrzés nélkül működő szervezet félelmet keltett az emberekben, hiszen kiszivárgott, milyen módszerekkel bírták beismerő vallomásra az ártatlanul elfogottakat. Magyarország belső életébe beköszöntött a totális lét- és vagyonbizonytalanság, a kitelepítések, a beszolgáltatások és a besúgók korszaka. A propaganda eszközével próbálták a szervezetet olyan színben feltüntetni, mintha az nem a néptől eltávolodott, elvakult, gátlástalan emberek gyülekezete lenne. Az ellenségkép, a veszélyeztetettség érzetének állandó fenntartásában a sajtó is élen járt.⁵¹

⁴⁷ Böll Gábor: A VKF-2 szervezettörténete az újabb kutatások tükrében. In: Okváth Imre (szerk.): Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945-1958. Történeti Hivatal, Bp., 2001.; A kommunista történelemfelfogás szerinti kritikájára lásd: Hollós Ervin: Rendőrség, csendőrség, VKF-2. Kossuth, Bp., 1971.

⁴⁸ Keserű Imre: A demokratikus államrendőrség megszervezéséről. Belügyi Szemle, 1985. 1.

⁴⁹ Lásd: Boreczky Beatrix: Az Államvédelmi Hatóság szervezete, 1950-1953. In: Gyarmati György (szerk.): A Történeti Hivatal évkönyve 1999. Trezor 1. Történeti Hivatal, Bp., 1999.

⁵⁰ Lásd: Révai Valéria (szerk.): A törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése. 1948 közepe - 1953 nyara. Zrínyi - Új Magyarország, Bp., 1991. 47-130. p.

⁵¹ Lásd: Révész Béla: Manipulációs technikák a hidegháború korai időszakában. Acta Jur. et Pol., Szeged, 1996.

A forradalmi események folyamán, 1956. október 28-án az ÁVH-t feloszlatták. Az 1956. november 4-e után, a kommunista mozgalom újjászerveződésével létrejött MSZMP az egyik legfőbb feladatának tekintette az „államhatalom megszilárdítását és a gazdaság újjászervezését”, ezért kritikával illette az Államvédelmi Hatóság korábbi tevékenységét. A kritika azonban csak némely felületi jelenséget ragadott meg, az ideológiai alapok változatlanul maradása miatt nem érintette a biztonsági tevékenység tartalmát. A koncepciók perек tapasztalatait értékelve csak az 1960-as évek végére alakult ki egy új titkosszolgálati szervezeti elgondolás. 1971 júniusában megalakult a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnöksége, amely miniszterhelyettesi irányítással látta el állambiztonsági feladatait 1990-ig. A szolgálat működését ez idő alatt is - az MSZMP közvetlen irányítása, a csoportfőnökségeken működő pártszervezetek vezetése mellett - titkos, belső utasítások és parancsok szabályozták⁵².

A szocialista rendszer felbomlását követően a magyar titkosszolgálatok átalakítására is sor került. Előtte azonban még megélték pályafutásuk legnagyobb botrányát, amely Duna-gate néven vált ismertté. 1990. január 5-én a Graffiti moziban megtartott sajtóértekezleten az SZDSZ és a FIDESZ bejelentette, hogy a BM állambiztonsági szervezete információkat gyűjtött az ellenzéki pártokról annak ellenére, hogy az 1989. október 23-ai alkotmánymódosítás ezt megtiltotta. A konspiráltan megszerzett jelentés-másolatokból megállapítható volt a törvényellenes adatgyűjtés.

A sajtótájékoztatót követően indult vizsgálat eredményeként megszüntették a Belügyminisztérium III/III-as (Belső Elhárítási) Csoportfőnökségét, mert bebizonyosodott, hogy tevékenysége nem állt összhangban az Alkotmánnyal, ezért a Minisztertanács a legfontosabb állambiztonsági feladatokat a BM III/II-es (Kémelhárítási) Csoportfőnökségére bízta. Döntéseivel a Kormány teljesítette az ellenzéki szervezeteknek a Belügyminisztérium átszervezésével kapcsolatos alapvető követeléseit, és egyben meggyorsította a nemzetbiztonsággal és közbiztonsággal összefüggő szervezeti változásokat.⁵³

Jelentős az Országgyűlés által 1990. január 25-én elfogadott 1990. évi X. törvény, amely a különleges titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról szól. Ennek alapján született meg a Minisztertanács 26/1990. (II. 14.) számú rendelete a nemzetbiztonsági feladatok ellátásának átmeneti szabályozásáról. A rendelet március 1-jei hatállyal négy nemzeti titkosszolgálat - ezen belül a polgári titkosszolgálatok: a Nemzetbiztonsági Hivatal (NBH) és az Információs Hivatal (IH), valamint a katonai titkosszolgálatok: a Katonai Biztonsági Hivatal (KBH) és a Katonai Felderítő Hivatal (KFH) - létrehozását írja elő. Ezzel kezdetét vette egy egységes nemzetbiztonsági törvény tervezetének hatpárti egyeztetése, amelyet a parlament az 1995. évi CXXV. törvényként fogadott el. A törvény értelmében a Nemzetbiztonsági Hivatal a kormány irányítása alatt álló országos hatáskörű, önálló gazdálkodást folytató, a nemzetbiztonsági feladatok végrehajtására létrehozott fegyveres szerv. Feladatait az Alkotmányban meghatározott alapelvek és követelmények mellett jogszabályok írják elő. Alkotmányos felügyeletét az Országgyűlés látja el. A közvetlen irányítási és felügyeleti jogokat a Kormány gyakorolja tárca nélküli miniszteren keresztül. A mai nemzetbiztonsági szolgálatok sorában a Nemzetbiztonsági Hivatal sem a mindenkori politikai hatalom eszköze, hanem a polgárok, a nemzet biztonságán örökdő szervezet.⁵⁴

⁵² Lásd: Cseh Gergő Bendegúz: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata. In: Gyarmati György (szerk.): A Történeti Hivatal évkönyve 1999. i. m.

⁵³ Vö.: 14. sz. jegyzet

⁵⁴ Lásd: Révész Béla: Az állambiztonságtól a nemzetvédelemig. Acta Jur. et Pol., Szeged, 2003.

A titkosszolgálatok mai helyzetének vizsgálatakor először azt kell figyelembe venni, hogy milyen ma a világ. Elsősorban az utóbbi években - és főleg 2001. szeptember 11. után - bekövetkezett változások azok, amelyek hatással vannak a velük szemben támasztott követelményekre és a szolgálatok működésére. Ezek közül a változások közül a következőket kell kiemelni⁵⁵:

- A bipoláris világrendszer megszűnése
- Az aszimmetrikus fenyegetések előtérbe-kerülése (terrorizmus, proliferáció vagyis tiltott fegyverkereskedelem)
- A globalizáció jelentette új körülmények (nemzetközi bűnszervezetek, a terrorizmus nemzetközivé válása, stb.)
- Európa újrendeződése, bővülő integrációja
- Az USA, mint a világ egyetlen és egyeduralkodó, katonai szempontból globálisan cselekvőképes állama
- Az információs társadalom kialakulása

Magyarországon mind a polgári, mind a katonai hírszerzés mindig az országhatáron kívüli információkat gyűjti össze és dolgozza fel. A polgári szolgálat elsősorban az ország külpolitikájának, külpolitikai prioritásrendszerének alakításához szükséges információkkal foglalkozik. A katonai hírszerzés a katonai aspektusból fontos információkkal dolgozik. Ezekbe beletartoznak más országok (akár szövetséges is) katonai képességei éppúgy, mint a terrorizmus felderítése. Mindkét hírszerző szolgálat fő célja, hogy a mindenkor döntéshozók számára a döntéshez szükséges minden lehetséges információt megadjon.

Az elhárítás fő feladatai (a felettes szervek tájékoztatása) mellett a kémelhárítás; terrorelhárítás; a katonai bűncselekmények megelőzése ill. felderítése; az ipari és személyi védelem. Természetesen ezekhez a feladatokhoz szintén elengedhetetlen az előzetes információszerzés. Minden titkosszolgálat munkafolyamata hasonló: információszerzés; információ-feldolgozás; cselekvés.

- a) Az információszerzés az egyik olyan terület, amely napjainkban jelentős változásokon ment át. Az alapvető információszerzési módok (ügynöki, nyílt források, rádiófelderítés, informatikai felderítés, nemzetközi együttműködés keretében folyó felderítés, úrfelderítés, haderőnemi felderítés) közötti arányok jelentősen eltolódtak:
- Míg a bipoláris világrendben az információszerzés a két ellenséges politikai-katonai tömb országai között elsősorban ügynöki úton történt, rendkívül fejlett technikai felderítő eszközök felhasználásával; az azonos szövetségi rendszerbe tartozó országok között volt korlátozott együttműködés. Magyarország polgári, katonai hírszerzői területén alapelvek szerint működtek.
 - A Magyar Köztársaság nemzetbiztonsági szervei számára a jelenlegi szövetségi rendszerben az egyes szövetségesek által szerzett információ rendelkezésre áll (pl. úrfelderítés által szerzett adatok), az együttműködés szabályozott;
 - Az informatika fejlődése miatt az elektronikus adatszerzés jelentősége rendkívül megnövekedett.

⁵⁵ Czukor Józsefnek az Információs Hivatal korábbi főigazgatójának a Biztonságpolitikai és Honvédelmi Kutatások Központjában tartott előadása alapján. Titkosszolgálatok szerepe korunkban., Pallas Páholy, 2003. június 30.

- b) Szintén megváltozott a „célországok” köre. Korábban nem volt jellemző a saját tömbbéli szövetségesekről adatot gyűjteni, de ez mára megváltozott. Egy ország számára fontos, hogy még a szövetségeseiről is naprakész információkkal rendelkezzen, akár a sikeres és harmonikus együttműködés érdekében is.
- c) Nagyon lényeges változás, hogy a viszonylag könnyű, és széleskörű információszerzési módok miatt a legfontosabb és legnehezebb feladat az óriási mennyiségű adat megfelelő feldolgozása, elemzése.

Mivel Magyarországot jelenleg nem fenyegeti közvetlen vagy közvetett katonai veszély (és ez a helyzet jellemző a szövetségesi körünkbe tartozó országokra), a hírszerző szolgálatok között a hangsúly inkább a polgári titkosszolgálatra helyeződik, miközben fontos megjegyezni, hogy a katonai titkosszolgálatokra továbbra is elengedhetetlenül szükség van. A megváltozott világ új kihívásainak is elsősorban egy polgári jellegű hírszerző szolgálat tud megfelelni, különös tekintettel a terrorizmus és a nemzetközi bűnszervezetek jelentette veszélyre. Ezeknek az új kihívásoknak (elsősorban a terrorizmus) a megfelelő kezeléséhez fontos az elemző munka szemléletváltása, hiszen a terrorizmus nem kiszámítható a hagyományos értékeket és preferenciákat feltételező gondolkodásmóddal. A sikeres működés érdekében azonban feltétlenül szükséges a különböző titkosszolgálatok együttműködése egymással, ill. a szövetségesek hasonló szervezeteivel. Ezt az együttműködést segíti mind a NATO, mind az EU újonnan megfogalmazott feladatai keretében lezajló változásai (pl. az EU esetében a CFSP - Közös Kül- és Biztonsági Politika kialakulása)

A titkosszolgálatok helyzete annyiban is változott az utóbbi években (a demokratikussá vált Magyarországon), hogy működésük és szerepük nagyobb nyilvánosságot kapott (nem érintve a munkájukhoz és működésükhöz szükséges titkosságukat). Fontos továbbá, hogy a szervezetek feletti kontrollt elsősorban az Országgyűlés Nemzetbiztonsági Bizottsága, ill. a katonai titkosszolgálatok esetén még a Honvédelmi Bizottság gyakorolja. Minden szakértő egyetért abban, hogy a titkosszolgálatokra a megváltozott világban is szükség van, de a globális kihívások miatt eszközeik, módszereik, a felderítés iránya lényegesen megváltozott.

2. A magyar állambiztonsági szolgálatok történetében a szervezet önmagára reflektáló tudományos elemző és értékelő tevékenysége viszonylag későn jelent meg. Kritika és önkritika, valamint belső ellenőrző funkció természetesen fontos részét képezte tevékenységének, de a tudományos igényű feldolgozó és értékelő munka követelménye viszonylag későn jelent meg. Bár már a korai rendőrtisztképzésben is az állomány szakmai kiképzése kezdett háttérbe szorulni a politikai felkészítés prioritásával szemben, de a tananyagok még arra engedtek következtetni, hogy a korábbi szakismeretek - kellő ideológiai átalakításokon keresztül - még tartalmazzák a tudományos megalapozottság elemeit. Az 1945 utáni rendőrtisztképzésnek hagyományosan a részét jelentő államvédelmi kiképzés fokozott politikai elvárások fókuszában működött. Rajk László belügyminiszternek az Magyar Kommunista Párt vezetése számára 1946 nyarán készített feljegyzése a szervezendő Rendőrákadémia kapcsán javasolta: „A negyedik évben külön kiképzést kapnak azok, akik az őrsemélyzet tisztjei lesznek és külön kiképzést, akik a politikai rendészeti tevékenységet végeznék.”⁵⁶ Az 1948 elején indult, három éves

⁵⁶ Rajk László összefoglaló jelentése a Magyar Államrendőrség szervezési, személyi és felszerelési kérdéseiről, valamint az államrendőrség és a pártszervezet viszonyáról. Tárgyalta az MKP KV Titkárság 1946. július 21-i ülése. Idézi: Kozáry Andrea: A Rendőrákadémia létrehozása és működése 1947-1948-ban. In: Gyarmati György (szerk.): A Történeti Hivatal évkönyve 1999. i. m.: 190. p.

akadémián két féléven át oktatták az államrendészet és politikai rendészeti tárgyat, heti egy órában. Az itt végzetek első csoportját lelkes hangú cikkben köszöntötte a korabeli Szabad Nép⁵⁷:

Magas szürke épület az Andrássy úton. Ez az egyszerű külsejű ház fenyegető jelkép az ellenség számára. (...) A magyar dolgozók nem félnek az Andrássy út 60-tól szeretettel tekintenek rá. Május elsején százezernyi munkás integet a piros muskátlis épület felé. A haza ellenségei számára az Andrássy út 60 a vereség jelképe, a szocializmus építői számára pedig a győzelem, a jövőbe vetett szilárd hit jelképe.

Voltak, akik azt hangoztatták, hogy az új politikai rendőrség nem nélkülözheti a régi munkáshóhér rendőrtiszteket, mert azok „szaktudása” nélkül tehetetlen lesz. A munkásság azonban tudta, hogy az államvédelmi feladatoknál az első és legfontosabb követelmény a megbízhatóság, a politikai öntudat.

A politikai osztály szervezője és vezetője Péter Gábor. Az illegális kommunistákon kívül a partizánok, a régi szervezett munkások mind rendelkeztek olyan tapasztalatokkal, amelyeket kitűnően tudtak értékesíteni új munkaterületükön.

A lelkesedés, az önfeláldozás, melyben mind bővelkedtek az Államvédelmi Osztály beosztottai már munkájuk kezdetén, mind nem hozhatták volna meg azt az eredményt, amelyre most már büszkén tudunk hivatkozni, ha nem lett volna meg még valami, amit a kapitalista államok rendőrsége soha nem tudott munkájához megszerezni. Ez az a körülmény, hogy az Államvédelmi Osztály szorosan összeforrott az üzemi proletariátussal és a dolgozó parasztsággal. Az Államvédelmi Osztály nem tudott volna és nem tudna eredményt elérni, ha nem támogatná Magyarország dolgozó népe, ha nem érezné minden magyar dolgozó azt, hogy az Államvédelmi Osztályt erősítve, önmagát segíti.

Az Államvédelmi Osztálynak nincs más érdeke, mint a dolgozó magyar nép érdeke. Az államosított gyárakat az Államvédelmi Osztály mentette meg a szabotálókától. A dolgozó parasztság termését az Államvédelmi Osztály biztosítja a volt földbirtokosok ügynökeinek kártevése ellen. A nemzet árulói, az imperialisták ügynöksége ellen való harcban az Államvédelmi Osztály szétzúzza azokat az ötödik hadoszlopokat, amelyeket a nemzetköz reakció az országon belüli reakcióval együtt létre akar hozni. (...)

Azok az emberek, akik az Államvédelmi Osztályon tevékenykednek, a magyar munkások és dolgozó arasztok soraiból kerülnek ki. Szívós akarattal kellett elgyűrni az akadályokat, tanulniuk kellett a hibákból, hogy megteremthessék azt a szervet, amelyet rettegéssel említenek a magyar demokrácia ellenségei külföldön és belföldön egyaránt. Nem szeretik a lármát és csak az eredményeiken keresztül kapunk képet munkájukról. Nem a titokzatosság misztikumába burkolózó Sherlock Holmesek, hanem vasmunkások, asztalosok, szabók, szegényparasztok, dolgozó intellektuellerk, akik a szakszervezeteken és pártszervezeteken keresztül összenőttek a tömegekkel. Ott látjuk őket a politikai gyűléseken mint előadókat, a sportegyesületekben mint versenyzőket, sőt a művészeti életben is találkozunk velük.

Rákosi elvtárs az MDP kongresszusán⁵⁸ hangsúlyozta, hogy a népi demokrácia biztonsága érdekében az államvédelmi szervek erősítésre van szükség. A reakció az országon belül és a határon kívül vereséget szenvedett, de még nincs megsemmisítve. Még mindig vannak olyanok, akik az imperialisták csábításának engednek. Tudják meg ezek a hazaárulók, hogy a dolgozók ökle könnyörtelenül lesújt mindazokra, akik népi demokráciánk ellen vétkeznek.

⁵⁷ Akik a nép államát védik. Szabad Nép, 1948. augusztus 15.

⁵⁸ Az MKP - MSZDP egyesülési kongresszusára, a Magyar Dolgozók Pártja megalakítására 1948. június 14-16-án került sor.

Természetesen a legkiválóbban működő Államvédelmi Osztály sem pótolhatja a munkásosztály éberségét. De az Államvédelmi Osztály nagyszerű munkája teszi lehetővé azt, hogy a munkásosztály fő erejét és fő figyelmét a szocializmus építésére összpontosítsa. Az Államvédelmi Osztály munkája teszi lehetővé azt, hogy az üzemek és a földek munkásai nyugodtan élvezhessék fáradozásuk gyümölcsét.

A kiképzésükhöz szükséges tananyagok összeállítása, tankönyvek írása tekinthető az első olyan tevékenységnek, a minisztériumban, amely a tudományos rendszerezés és összefoglalást irányába mutatott. Az alkotmány elfogadását követő új - és a kor büntetőpolitikai megfontolásából adódóan - sokasodó büntetőjogi szabályok megalkotásában a Belügyminisztériumban és az Államvédelmi Hatóságnál dolgozó jogászok is kivették a részüket.⁵⁹

A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságának és a Honvéd Határőrség összevonásával önálló főhatóságként létrehozott Államvédelmi Hatóság⁶⁰ 1950 elején szükségessé tette az ÁVH saját iskolarendszerű oktatásának kiépítését⁶¹. Egy 1984-ben készült elemzés a személyi állomány képzésének akkori állapotát is vizsgálta és kritikai megjegyzéseit is megfogalmazza a harminc évvel korábbi helyzettel kapcsolatban⁶²:

Az Államvédelmi Hatóság átszervezését követően jelentős intézkedések történtek a személyi állomány politikai, szakmai és általános műveltsége fokozása érdekében⁶³. Természetesen ez a munka igazodott az ország akkori helyzetéhez, az oktatási időtartamok gyakorlatához. Azonban figyelemmel a gyorsítás sürgető igényére a több éves képzés bevezetése csak 10 év múlva vált lehetségessé.

A felszabadulástól 1948-ig a személyi állomány tájékoztató tanfolyamokon tudta csak megszerezni a feladatok ellátásához szükséges minimális szakismereteket. A tervszerű kiképzési munka 1948-ban indult meg, melynek során öt nyomozó tanfolyamon három heti időtartamban 150-150 fő vett részt.

1949-ben a munka szélesedett, mivel a Dzerzsinszkij tiszti tanfolyamon két évfolyam indult (6, illetve 8 hónapos), összesen 196 fő részvételével; 4 nyomozó tanfolyam (6 hetes, illetve 2 hónapos) 197 fő részvételével; operatív nyomozói tanfolyam (2 hónapos) 97 fő

⁵⁹ Katona Géza: A belügyi tudományos kutatások negyven éve. Belügyi Szemle, 1985. 4.

⁶⁰ A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 4.353/1949. (268) M. T. számú rendelete az Államvédelmi Hatóság szervezése tárgyában (Közigazgatási rendszám: 5.000.)

1. § (1) A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságából és a Honvéd Határőrségből önálló szerv alakul. A szerv elnevezése: „Államvédelmi Hatóság” (Á. V. H.)

(2) Az Államvédelmi Hatóság a minisztertanács alá tartozik. A minisztertanács a főfelügyelet jogát a minisztertanács egy tagján keresztül gyakorolja.

7. § (3) Jelen rendelet 1950. január 1. napján lép hatályba.

1949. december 28. Dobi István a Minisztertanács elnöke

Kihirdetve a Minisztertanácsi és Miniszteri Rendeletek tára 1949. december 28-i, 268. számában, továbbá Rendőrségi Közlöny, 1950. 2. sz., január 15.

⁶¹ Lásd: Szakosított tiszti iskolán. Magyar Rendőr, 1950. június

⁶² Az állam biztonsága ellen kifejtett ellenséges tevékenység és az ellene folytatott harc 1949-1953. A-1364/3; i.sz.: 45-148/6-1984. BM KI Belügyminiszteri iratok 1-a-402/1985

⁶³ Az Államvédelmi Hatóság vezetőjének 04/1951., 030/1952., 052/1952. sz. parancsai vonatkoztak a képzési rendszer átalakítására. BM KI PGy (továbbiakban: PGy)/1950. 15. doboz (továbbiakban: d.), /1952. 21. d., /1952. 23. d.

részvételével. 1950-ben a X/3-osztály saját szervezésében két hathónapos bentlakásos iskolát szervezett a hírszerzőmunka alapjainak, s nem utolsósorban az idegen nyelv oktatásának céljából. Ezen kívül híradós, határrendészeti, őrsparancsnoki, karhatalmi, tiszthelyettesi és tisztesképző, motoros, fényképezési, távgépírói tanfolyamok, majd 1950-ben három D tiszti tanfolyam indult 319 fő részvételével. A fentiekén kívül elkezdődött a Szovjetunióban történő 1 éves képzés, amelyen 1950-ben 20 fő végzett.

A szervezett 1 éves - munka melletti - szakmai továbbképzés 1951 januárjában kezdődött, amely a hálózati operatív munka alapjai (2.319 fő), valamint a vizsgálati munka alapjai (1.549 fő) címen folyt.

Az operatív vezetők és beosztottak rendszeres továbbképzése támogatást jelentett az operatív munka jobb megszervezéséhez, a helytelen elvek és módszerek részbeni kiküszöböléséhez; lehetőséget adott arra, hogy az állomány helyes elvi alapokra fektetve végezze gyakorlati munkáját.

Hiányosság volt viszont, hogy az előadások esetenként alacsony színvonalúak voltak, a szakmai vezetők egy része nem törődött a továbbképzéssel, azt a Tanulmányi Osztály és az oktatási felelősök kizárólagos feladatának tekintette.

A képzés és továbbképzés felelős operatív irányítója, szervezője az Államvédelmi Hatóság Tanulmányi Osztálya volt. (Dzerzsinszkij Tiszti Iskola, katonai elhárító és felderítő tanfolyamok, továbbképzések). A Dzerzsinszkij Tiszti Iskola feladata volt, hogy gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező operatív vezetőket és beosztottakat képezzen.

Az iskola azonban nem volt önálló, mivel a Tanulmányi Osztály - elvi irányítás helyett - közvetlenül vezette azt. Az iskola parancsnoka nem gyakorolhatta funkcióját, a konkrét oktató-nevelő munka önálló gyakorlatának szervezését. Tevékenysége főleg a hallgatókkal kapcsolatos adminisztratív intézkedésekre korlátozódott.

Az iskola oktató-nevelő munkájának fentiek ellenére voltak eredményei. Emellett még más problémákkal is küszködött, többek között a szakmai vezetők egy része nem tulajdonított kellő fontosságot az iskolának, nem segítette a szervezési, oktatási, káderproblémái megoldásában. Az oktatói létszám alacsony volt. (Operatív, politikai, általános műveltségi tanszékek 4-4 fővel működtek). A tanári kar összetétele sem volt megfelelő, az operatív oktatóknál hiányzott a kellő gyakorlati tapasztalat. A politikai oktatást végző tanárok túl fiatalok voltak, nem volt kellő marxista-leninista felkészültségük, élettapasztalatuk. Az előadások nagy része alacsony színvonalú volt, nem épült kellően a gyakorlati feladatokra. Az operatív előadásokat nem ellenőrizték, így előfordultak elvi hibák, elavult, rossz példák.⁶⁴

Az ÁVH Dzerzsinszkij tiszti iskola⁶⁵ tanrendje szerint az aktuális kül- és belpolitikai helyzet ismerete keveredett az operatív munka során megkövetelt gyakorlati ismeretekkel. Témaköreik a következők voltak:

⁶⁴ A bűnügyi tudományok vonatkozásában a legfontosabb publikációs fórum az 1953 januárjától megjelent Rendőrségi Szemle (1962-től: Belügyi Szemle) lett. Megjelent az Állambiztonsági Szemle is. Arra azonban, hogy valóban kiadták ezt a folyóiratot, egyéb információ híján csak abból az iratból lehet következtetni, amely közli, hogy 1957 augusztusában a BM Tanulmányi és Módszertani Osztály megjelentette az „Elhárítás” első számát. „Elődje: Államvédelmi Szemle” BM KI Dokumentációs Osztály Iratai A-1093.

⁶⁵ Az iskoláról bővebben: Kozáry Andrea: Az ÁVH Dzerzsinszkij tisztképző iskolájának megalakítása, kezdeti tevékenysége. In: Gyarmati György (szerk.): Államvédelem a Rákosi-korszakban. Történeti Hivatal, Bp., 2000.

- az imperialista hírszerzőszervek aknamunkája a Szovjetunió és a népi demokráciák ellen;
- az imperialista hírszerzés káderei az országon kívül;
- nyugati emigráns szervek ismertetése;
- csatornák, amelyeken keresztül az imperialista hírszerzés ügynökei beszivárognak Magyarország területére;
- az imperialista hírszerző ügynökségek módszerei, rezidentúrái és a hírszerzőkkel való kapcsolattartás;
- az ÁVH szerveinek harca a pártba befurakodó jobboldali elemek ellen;
- az ÁVH szerveinek harca a trockisták ellen;
- az ÁVH szerveinek harca a klerikális reakció ellen;
- a Rajk-per kiértékelése;
- az ÁVH szerveinek harca a jobboldali szociáldemokraták ellen;
- a titóista hírszerzőszervek ellenséges tevékenysége és az ellenük való harc feladatai;
- magyar emigráns szervek ismertetése;
- az operatív munka sajátosságai az értelmiség és az ifjúság körében;
- névtelen levélírók, illegális sajtótermékek felkutatása.⁶⁶

Az iskola alapvető feladatának meghatározása 1956 őszéig változatlanul érvényben maradt: „a Szovjetunióhoz, a Párthoz hű harcos, önkritikával és kritikával rendelkező, szerény, áldozatkész, fegyelmezett, politikailag és szakmailag képzett államvédelmi tisztek nevelése”.⁶⁷

1956 után először a Dzerzsinszkij Tiszti Iskola újította fel működését, majd 1958-ban a három éves BM Idegennyelvi Főiskola, 1959-ben pedig kétéves Rendőrtiszti Akadémia kezdte meg működését. Az Idegennyelvi Főiskola a BM első, és akkor egyetlen felsőfokú tanintézete csakis állambiztonsági tiszteket képezett az elhárítás igényeinek megfelelően intenzív nyelvi képzéssel.⁶⁸ A BM Országos Parancsoksága kiképzési osztályainak tanintézetei felett a felügyeletet az 1957-ben felállított Tanulmányi és Módszertani Osztály látta el.⁶⁹ Az utasítás az Osztály feladatává tette, hogy a BM Politikai Nyomozó Főosztálya igényeinek megfelelően dolgozza ki az operatív továbbképzéshez szükséges tananyagot, az operatív munka módszereiről készíttessen tanulmányokat. Az ezek elkészítéséhez szükséges anyagokat - a realizált államellenes bűncselekmények vádiratait, az operatív jelentéseket, összefoglalókat - az Osztály biztosította. A számtalan tansegédlet mellett 1960 és 1962 között a Kriminálisztikai Sorozat 21 füzete is megjelent.⁷⁰

⁶⁶ Az Államvédelmi Hatóság vezetőjének 07/1952. sz. parancsa. BM KI PGy /1952. 20. d.

⁶⁷ A BM Kollégium 1953. augusztus 25-i ülésének határozatát idézi Kozáry Andrea: Rendőrtisztképző iskolák Magyarországon 1945 után. Belügyi Szemle, 2001. 10. 98. p.

⁶⁸ Györök Ferenc: A szocialista rendőrtisztképzés három évtizede. Belügyi Szemle, 1978. 9.

⁶⁹ A belügyminiszter-helyettes 26. és 27. sz. utasítása a Tanulmányi és Módszertani Osztályon belül működő tanulmányi felügyeleti csoport feladatainak szabályozására. 22-422/1957. és 22-243/1957. BM KI PGy/1957. 49. d.

⁷⁰ Újhelyi Gabriella: Adalékok az MSZMP tudománypolitikája belügyi megvalósulásának kezdetéhez. Belügyi Tudományos Közlemények. 2. 13-67/209-2/88. BM, 1988. 141. p.

Az MSZMP KB 1969 novemberében átfogóan értékelte a Belügyminisztérium tevékenységét. A BM III. Főcsoportfőnökség ehhez kapcsolódó, az állambiztonsági munkával foglalkozó - és a Politikai Bizottság által elfogadott - jelentése⁷¹ szerint „a BM vezetés részéről a közelmúlt években egyre határozottabbá vált az állambiztonsági munka kritikai vizsgálatának már korábban megkezdődött folyamata, az a törekvés, hogy tevékenységünket, módszereinket a társadalmi-politikai és az operatív helyzet realitásaihoz igazítsuk.” Magáról az ülésről csak szűk szavú kommuniké jelent meg - a tanácskozásról és az ülés határozatairól az érintetteket közvetlenül tájékoztatták⁷² -, de a Kádár-korszak utolsó húsz éve belügyi munkájának állandó hivatkozási alapjává vált. A határozat a speciális szakmai képzés színvonalának emelésére is felhívta a figyelmet, így a BM Kollégiuma 1970. május 8-i ülésén állást foglalt a belügyi tudományos munka központi szervezéséről és irányításáról, valamint a Rendőrtiszti Főiskola létrehozásáról. Ez utóbbiról a 1970. 39. sz. törvényerejű rendelet intézkedett. Az egykarú főiskolán állambiztonsági, bűnügyi, közbiztonsági, igazgatásrendészeti, valamint büntetés-végrehajtási kezdődött meg 1971. szeptemberében a munka, amelyhez „kezdettől fogva nagy segítséget kapott a Szovjetunió társintézményeitől, az állambiztonsági és a belügyi főiskoláktól.”⁷³ A Főiskolán kezdődött meg valójában annak vizsgálata, hogy milyen lehetőségei vannak a minisztériumban a szervezett, tudományos kutatások beindításának.⁷⁴

Az állambiztonsági tanszék feladata a bármely elhárítótiszti munkakörben alkalmazható állambiztonsági operatív tisztek felsőfokú képzése lett. Az elméleti munka során a Rendőrtiszti Akadémia tapasztalataiból főként az állambiztonsági munka alapelveit, eszközeit és módszereit oktató szakterület szakanyagait, míg az Idegennyelvi Főiskolától az elhárítási módszereket és az ellenség tanulmányozását oktató szakcsoport ismereteit használták fel. Az ellenség tanulmányozása tárgykör az állambiztonsági szolgálati ismeretek részeként került oktatásra.⁷⁵ 1982-83-tól az állambiztonsági tanszék szervezésében a korábbi két hónapos helyett már féléves vezetőképző tanfolyamok megszervezésére került sor, és ekkor indult meg a felsőfokú állami végzettséggel rendelkező állambiztonsági tisztek állambiztonsági átképzési tanfolyama is, és ettől kezdve lett kötelező valamennyi posztgraduális képzési irányban az állambiztonsági szolgálati ismeretek elsajátítása.

⁷¹ Jelentés az állambiztonsági munkáról (az 1969. okt. 25-26-i KB ülésre) 45-13-20/1969. BM KI Belügyminiszteri iratok 1969/4640. sz. [a tervezetthez képest egy hónappal később, 1969. november 26-28-án tartották az KB-ülést.]

⁷² Közlemény az MSZMP Központi Bizottsága üléséről (benne a Belügyminisztérium munkájáról). In: Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1967-1970. Kossuth, Bp., 1974. 450. p.

⁷³ A Rendőrtiszti Főiskola. A nevelő-oktató munka szervezeti kerete. In: Czéh György (szerk.): Tények és képek a rendőrtisztképzés történetéből. BM, Bp., 1988. 70. p.

⁷⁴ Lásd: Valcsicsák Imre: Társadalomtudományi oktatása a rendvédelmi képzésben. In: Társadalomtudományi kutatások - rendvédelmi képzés. RTF Társadalomtudományi Tanszék, 2001.

⁷⁵ Az 1970-es tananyag-kiadással kapcsolatos előterjesztés a „könyvek, jegyzetek és egyéb kiadványok” sorában szerepelnek pl.: A proletárhatalom védelmében (17 ezer példány); 25 év a dolgozó nép szolgálatában; Az illegális szerzetesrendek operatív ellenőrzése (500 példány); Az operatív és speciális technikai eszközök és módszerek (500 példány) stb. Előterjesztés az 1969. október 6-i miniszteri értekezletekre a BM Tanulmányi és Képzési Csoportfőnökség távlati, valamint az 1970. évi kiadási terveiről. BM IV/I. Csoportfőnökség 13-118/7/1969. BM KI Miniszteri értekezletek anyagai/1969. 4. d.

A nyolcvanas évek közepére összeállt az állambiztonsági tanszék dokumentumtára, amely az állambiztonsági tanulmányok, külföldi anyagok fordításai mellett a tanszéki szakdolgozatokat is tartalmazta, valamint összeállították a főiskola nyílt könyvtárában található állambiztonsági vonatkozású irodalmi művek bibliográfiáját is⁷⁶.

A társadalomtudományi tanszék három alaptárgyat - filozófia, politikai gazdaságtan, magyar és nemzetközi munkásmozgalom története - tanított. Az 1976. május 4-i miniszterhelyettesi értekezleten hozott döntés a marxizmus oktatásán belül a „politológiai szemlélet” erősítését tűzte célul⁷⁷. Ennek eredményeként viszont a tudományos szocializmus tárgy bevezetésére került sor, amely minden tagozaton államvizsgával zárult. A szakfőiskolai jelleg erősítését kívánta szolgálni az a döntés, hogy 1980-tól a filozófia oktatásához kapcsolt „Időszerű politikai kérdések” az „Ideológiai diverzió és az ellene folytatott harc” témaköreit tartalmazta. Ahogyan minden felsőoktatási intézményben a munkásmozgalomtörténet oktatását - a Művelődési Minisztérium utasítása nyomán - 1986-ban az RTF-en is felváltotta a „Magyarország legújabbkori története 1918-1975” című tárgy.

Az oktatási tevékenység fenti áttekintése részben érzékelteti, hogy miért tekintette a Főiskolát a belügyminisztérium a belügyi tudományos tevékenység legfontosabb kutatóhelyének, másrészt tapasztalható az is, hogy a oktató-kutató tevékenységet folytató főiskolai gárda nagyrészt - érthetően - a belügyi praxis operatív feladatainak művelői köréből kerültek ki. Ezt - valamint a Főiskolán folyó állambiztonsági kutatómunka egyéb irányait - érzékelteti a vonatkozó tananyagok, szakdolgozati és fordítási anyagok alapján készült válogatás is:⁷⁸

- A belső ellenséges erők szerepe és tevékenysége az imperialista fellazító taktika alkalmazásában és hatásuk a gazdasági és társadalmi élet egyes területein. BM III/I. Csoportfőnökség Személyügyi és Kiképzési O. Kiadása. Tanulmányok, 1966. 40. sz.
- A BM III/II Csoportfőnökség központi és területi szervei tevékenységének fő irányai, feladatai, munkaszervezésének elvei, szervezeti felépítése. A kémelhárítással foglalkozó szervek működési területei, objektumai, a szervek hatásköre, illetékessége, általános tevékenysége, eszközei. módszertana. Kézirat, tananyag. 1975.
- A bomlasztás, leválasztás, elszigetelés mint realizálás. BM III/IV. Csoportfőnökség 0317
- A CIA támadása a szocialista országok ellen. Külföldi Katonai Szemle, 1981. 4.
- A fedés. Pályázat, 1976. „Dobbal nem lehet verebet fogni”

⁷⁶ Állambiztonsági bibliográfia. Rendőrtiszti Főiskola, I. kötet, Bp., 1979. RTF. 1979/40-T00667; II. kötet, Bp., 1981. RTF 1981/7-T02170; III. kötet, Bp., 1987. RTF 1988/2-T03933.

⁷⁷ Belügyminiszter-helyettes 9. sz. Intézkedése a 1976. május 24-i miniszterhelyettesi értekezlet munkájáról. 10-27/9/1976. BM KI PGy 178. d.

⁷⁸ A rendszerváltáskor megszüntetett Állambiztonsági Tanszék említett Dokumentumtára szinte teljesen széthullott, csekély része a Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanszék különgyűjteményében még megtalálható. Egyes töredékesen fennmaradt jegyzék alapján azonban ha nem is rekonstruálható, de valószínűsíthető a Dokumentumtár gyűjtői profilja, ahonnan a keletkezett tanulmányok közölt listája összeállítható. Lásd még: A belügyi tudományos tanulmányok és cikkek válogatott bibliográfiája (1974-1983). Szerk. Újhelyi Gabriella. BM Könyvkiadó, 1984, 138.o.; Kiegészítése: Belügyi Dolgozók doktori disszertációi (1959-1984.) BM Tudományszervezési Osztály, 1985. 25.o. TH Könyvtár 33/1567.

- A katonai behívásra kerülő ifjúság, mint a fellazító politika egyik célrétege. BM III/IV. Csoportfőnökség 2088.
- A kiszivárogtatásnak, mint titkos befolyásoló tevékenység egy típusának vizsgálata. Pályázat, 1988. „Globus 88”
- A nyugati diplomáciai képviselők kulturális vonalon folyó fellazító tevékenységével kapcsolatos elhárító munka tapasztalatai, problémái. BM III/II-11. „T” Könyvtár
- A suttogó propaganda szerepe az aktív intézkedések rendszerében. Pályázat, 1986. „Kettőskereszt”
- A SZER és a Szabadság Rádió helyzetéről és műsorpolitikájáról. RTF ÁB 4/1979.
- A tartalékos operatív tisztek felhasználása. Pályázat, 1981. BM TTI ÁB Tanszék.
- Ács Jenő: A Magyar Nemzeti Bizottmány, mint politikai szervezet. N.Y., 1952. BM. III/I-7.
- Aleva György: A hírszerző hálózat szervezésének és foglalkoztatásának kérdései a magyar külpolitikai újságírók körében. Kandidátusi, 1986.
- Ambrus Jenő: Az imperializmus fellazítási politikájának lényege, összefüggései a nemzetközi téren folyó politikai és ideológiai osztályharccal. Politikai Főiskola, 1980. SZD 260
- Ambrus Sándor - Gergely Attila: Az ellenséges hírszerző szervek külképviseleti fedés alatt működő rezindentúrai aknamunkájának felderítésére, megszakítására és leleplezésére irányuló operatív munka megszervezése, feladatai és módszerei
- Amerika fegyverei a lélektani hadviselésben. Ford. 1961. BM Tanulmányi és Módszertani Osztály
- Az adatfeldolgozás helye és szerepe a helyi állambiztonsági munkában. Pályázat, 1982. „Adaptáció I/V”
- Az állambiztonsági szolgálati ismeretek. (II.-III. sz. tárgykör. Az állambiztonsági munka alapjai.) Tematika, program, irodalom. 1981. 18. o.
- Az ellenség felforgató tevékenységének pszichológiai ismertető jegyei. RTF Operatív állomány. ÁB dokumentum 31/1982.
- Az ellenséges propaganda. RTF ÁB 466.
- Az ellenséges tevékenység irányában és egyes más munkaterületeken végzendő állambiztonsági munka főbb követelményei és feladatai a katonai elhárításnál. Pályázat, 1983. „Tornádó”
- Az ideológiai diverzió aktuális kérdései. BM III/IV. Csoportfőnökség 2212
- Az ideológiai diverzió kérdései (A szocialista országok állambiztonsági miniszter-helyettesei Budapesten megtartott értekezletének anyaga. 1977. RTF ÁB dokumentum 709
- Az ideológiai diverzió, fellazító és propaganda tevékenység cím alatt a BM Adatfeldolgozó és Tájékoztatási Csoportfőnökség Sajtó Osztályának az alábbi számú tájékoztatóiban található anyagok: 6-7/1977; 8-9-10-11-12-/1979; 12-13/1980; 14-15/1981.

- Az ideológiai diverzió, mint az imperialista fellazítási politika gyakorlati módszere és eszköze. Feladatok az ellene folyó harcban. Pályázat, 1976. „Szemafor.”
- Az imperialista hatalmak fellazítási politikájának hatása és szerepe a külföldre szökések elkövetésében. BM III/IV. Csoportfőnökség 2028
- Balázs József: Ellenséges fellazítás. Tanulmány. BM III/I. Csoportfőnökség szakkönyvtára.
- Balázs József: Imperialista hatalmak fellazító politikájának értelmezéséről. Elméleti és Módszertani Közlöny, 1974. 13.
- Balla Pál: A MN diplomáciai kapcsolatai. A hazánkban működő nem szocialista országok külképviseleti beosztottainak ellenséges tevékenysége. Segédanyag, 1974. RTF ÁB Tanszék, dokumentum 87.
- Baráth Tibor: A külföldi magyarság ideológiája. Történetpolitikai tanulmányok. Montreal, 1975. BM III/I-7.
- Berényi Pál: Az emberek, eszmék és információk szabad áramlásának koncepciója. Magyar Külügyi Intézet, 1973.
- Bertalan István: Az álobjektív információ szerepe az ideológiai diverzióban. Politikai Főiskola, 1972.
- Bobkov - Szidorenko: A speciális szolgálatok szocialista országok elleni ideológiai diverziójának általános karakterisztikája. 1978. RTF ÁB. dokumentum 690.
- Bobkov, F. D. - Szidorenko, A. G.: Az imperialista titkosszolgálatok szocialista országokkal szembeni diverziója. Az ÁB szervek ellenük folytatott harca. 1978. RTF ÁB dokumentum 656.
- Bobkov, F.D. - Szidorenko, A.G.: Az imperialista titkos szolgálatok szocialista országokkal szembeni ideológiai diverziója, az állambiztonsági szervek ellenük folytatott harca. (Tansegédlet, Moszkva, Dzserszinszkij Főiskola, 1973) Rendőrtiszti Főiskola, nyersfordítás, Bp., 1978. Rendőrtiszti Főiskola 15-472/1978
- Bódi Attila: Az ellenséges titkosszolgálatok szerepe a szocialista országok ellen irányuló ideológiai diverzióban. 1984. RTF ÁB dokumentum, 952.
- Bodnár József: Az ideológiai diverzió, az ellenség veszélyes fegyvere. 1976. BM Tudományszervezési Osztály
- Briák Ottó: A békés egymás mellett élés és ideológiai harc. A Magyar Néphadsereg ellen irányuló ideológiai diverzió. 1981. Politikai Főiskola. SZD. 2025
- Burján Sándor: A hírügynökségek a két világrendszer harcában. 1979. Politikai Főiskola. SZD 1943
- Czidor János: A magyar emigráció szerepe és helye az imperializmus fellazítási politikájában. 1979. RTF 1980. RTF „T” könyvtára
- Csillag György: Egy összeesküvés nyomozásának tapasztalatai. RTF, 1967. 39. o.
- Dankó László: A fellazítási politika kialakulása, ideológiai háttere, szakaszai a legutóbbi másfél évtizedben. A francia külpolitika szerepe az imperialista hatalmak fellazítási politikájában. Szakdolgozat, 1979.

- Dévény Róbert: Az állam elleni bűncselekmények társadalmi megelőzésének sajátosságai. Szakdolgozat, 1985.
- Diplomáciai fedéssel Magyarországon működő hírszerzők és ügynökök elleni elhárító munka megszervezése és módszerei. 1966. RTF AB dokumentum
- Dobokov-Szidorenko: A speciális szolgálatok szocialista országok ellen irányuló ideológiai diverziójának általános karakterisztikája. Moszkva, 1978. Tananyag, fordítás.
- Dougharty, W. E.: Lélektani hadviselés - esettanulmányok gyűjteménye. BM III/I.
- Egy veszélyes politikai bűnöző állam elleni büntett-sorozata és leleplezése. Pályázat, 1973.
- Ellenséges propagandaszervek-központ. SzU Tájékoztató anyag. 1967. BM III/II-11. O. „T” Könyvtár
- Előzetes ellenőrzés - bizalmas nyomozás. 1-2. köt. Állambiztonsági szolgálati ismeretek, 1980. 141., 157. o.
- Fellazítás az éterben. BM III/IV. Csoportfőnökség 2079.
- Fellazítási taktika, mint az imperialista hírszerző szervek behatolási módszere. BM III/IV. Csoportfőnökség 0076.
- Feltartóztatás, felszabadítás, fellazítás politikája. BM III/IV. Csoportfőnökség 0434.
- Finszter Géza: Az állam elleni bűncselekmények kriminológiája. (összeesküvések és kémkedések 1949-1983.) Kandidátusi, 1983.
- Forgács Lajos: A magyarországi ellenséges-ellenzéki csoportok kialakulása, tevékenységük főbb jellemzői. Szempontok az ellenséges-ellenzékkel kapcsolatos politikai és állami munkához. Szakdolgozat, 1987.
- Földes Ferenc: A nyugati diplomáciai képviselők kulturális vonalon folyó fellazító tevékenységével kapcsolatos elhárító munka tapasztalatai, problémái. 1969. RTF AB dokumentum, 103.
- Gáspár László: A határőrség fejlődése 1950-1956. között. Doktori disszertáció, 1989.
- Hagymási András: A belső ellenséges-ellenzéki csoportok, személyek, ezek törekvései (politikai, ellenséges nézeteik érzékelhetősége a bevonuló fiatalok között). Szakdolgozat, 1986.
- Hasulyó Béla: Az állambiztonsági érdek felismerése, az érdekérvényesítés mechanizmusa. Szakdolgozat, 1987.
- Hazánk állam- és közbiztonsága védelmének rendszerszemléletű és tudományos megközelítése Pályázat, 1977. BM III/IV. Csoportfőnökség
- Horváth József - Máramarosi Zoltán: Adalékok a rendőrség titkos információszerző értékelő és feldolgozó munkájának új koncepciójához. Tanulmány, 1991.
- Horváth József őrnagy: Az ellenséges titkosszolgálatok és jelentősebb intézmények a Szovjetunió és a többi szocialista ország ellen kifejtett ideológiai diverziós tevékenysége. RTF tansegédlet. 1981. I. sz. 15-228/1981.

- Horváth József: Az ellenséges titkosszolgálatok és jelentősebb intézmények a Szovjetunió és a többi szocialista ország ellen kifejtett ideológiai diverziós tevékenysége. Tansegédlet, RTF. 1981.
- Horváth József: Ideológiai aknamunka (diverzió) főbb jellemzői korunkban az imperializmus fellazítási politikájának szolgálatában. 1977. RTF ÁB dokumentum 485.
- Horváth Miklós: A fellazítás néhány időszerű kérdése 1978. MN Módszertani központ. Politikai Nevelőmunka anyagai.
- Hövelyi Katalin: A magyar emigráció nacionalista szervezetei, aknamunkája, tevékenységének hatása a belső ellenséges erőkre. 1979. RTF Adattár, 548. sz.
- Imperialista fellazítás és lélektani hadviselés hazánk és a szocialista tábor országai ellen. BM III/IV. Csoportfőnökség 0337.
- Imperialista hatalmak fellazító politikájának aktuális kérdéseiről. RTF ÁB 6/1973.
- Imperialista hatalmak fellazító politikájának értelmezéséről. BM III/IV. Csoportfőnökség 2117
- Jónás Endre: Az állam biztonságának elvi kérdései, az állam elleni bűncselekmények megelőzése, a bűnmegelőzés időszerű feladatai. Szakdolgozat, 1985.
- Jónás Endre: Az állam biztonságának elvi kérdései, összefüggése a bűnmegelőzés integrált rendszerével. Doktori disszertáció, 1987.
- Kapros László: A pszichológiai hadviselés megnyilvánulási formái, módszerei az imperializmus fellazítási tevékenységének szolgálatában. 1974. RTF ÁB.
- Kishegyi Lajos: Az ideológiai diverzió és pszichológiai hadviselés mechanizmusa, csatornái, objektumai. 1977. RTF ÁB.
- Kiss Pál: A reakciós magyar emigráció nacionalista tevékenysége és hatása a belső ellenséges erők magatartására. ÁB tanulmány, 1980. 1. sz. BM IV. Főcsoportfőnökség „T” könyvtára
- Knill, Marcus: A propaganda pszichológiája. ASZM 1983. április 4. BM Sajtó O. Tájékoztató Alosztály, 5264.
- Kocsis László: Az idegenforgalom felhasználásával folytatott ideológiai diverzió 1980. RTF ÁB.
- Komjáthy András: Parancsnokok és pártszervezetek együttműködése, helyzete, továbbfejlesztésének iránya az állambiztonsági munka egy speciális szakmai területén. Szakdolgozat, 1987.
- Kovács Lajos: Az izgatás és a közösség megsértése. Kandidátusi, 1984.
- Kőszegvári Tibor: Az ellenség diverziós erői és az általuk szervezett ellenforradalmi gerilla-bandák elleni fegyveres harc problémái a hadműveleti területen és a hátszágban. Doktori, 1988.
- Központi kérdés az ideológiai diverzió elleni harc. (Az ideológiai diverzióval kapcsolatban 1981. decemberében az RTF-en megtartott ankét anyaga.) RTF ÁB 709/a
- Langer, Dieter: Az imperialista propaganda és lélektani hadviselés eszközéről. Belügyi Szle. 1974. 10.

- Matus János - Szekeres Kálmán: Az ideológiai diverzió mint az imperialista fellazítási politika gyakorlati módszere és eszköze. Feladatok az ellene folyó harcban. BM Kiadó, 1976.
- Matus János: Az USA speciális szolgálati és külföldi felforgató központok ideológiai diverziója a MNK ellen és az AB szervek ideológiai diverzió elleni harcának néhány kérdése. Kandidátusi, 1981.
- Matus János: Kandidátusi értekezés az ideológiai diverzióról. BM III/I. Csfség
- Maurer Jenő: Az imperialista erők fellazítási politikája a magyar ifjúság ellen. 1972. Politikai Főiskola., SZD 255
- Menczel Imre: Az imperialista titkosszolgálati szervek szerepe a fellazítás szolgálatában. 1978. RTF Áb
- Nyikaskin, Viktor Szemjonovics (Dzerzsinszkij Főiskola parancsnoka első helyettese): Az imperialista államok titkosszolgálatának a szocialista országok ellen irányuló ideológiai diverziójának jellegzetességei. A Rendőrtiszti Főiskolán 1976. márciusában megtartott előadása). RTF, 1979. I. sz. 15-369/1979.
- Opál Sándor: Az USA II. vhb. utáni antikommunista lélektani hadviselése módszertani törvényszerűségeinek hasznosítása az ÁB-szolgálatok módszereinek fejlesztésében. Kandidátusi disszertáció 1980.
- Opál Sándor: Az USA II. világháború utáni antikommunista lélektani hadviselése, módszertani törvényszerűségeinek hasznosítása az állambiztonsági szolgálatok módszereinek fejlesztésében (Kandid) BM Kiadó, ÁB tanulmányok 1983. 1.
- Opál Sándor-Simon Lászlóné: Címjegyzék az ideológiai diverzió belügyi szempontból fontos témáinak tudományos kutatásához felhasználható művekről. BM Tudományosrendezési Osztály - RTF, 1986. I. Sz. 15-189/86.
- Petresevics András - Gergely Attila: Operatív feladattal kiutazó, tartósan vagy rövidebb ideig külföldön foglalkoztatott hálózati személy felkészítése. Tananyag, 1980. 28. o.
- Rajnai Sándor: Ellenség tanulmányozása. Tankönyv, 13. sz.
- Rapcsák Mihály: Pedagógiai és pszichológiai ismeretek a hálózatot tartó operatív tisztek számára. 1977. 189. o.
- Révész Imre - Gábor András: Az imperialista fellazító taktika gyakorlásának egyes állambiztonsági tapasztalatai. 1966. BM III/II-11. O.
- Szabad magyarok hangja a szabad Magyarország hangjáról. Kritika a SZER Müncheni Magyar Osztályának működéséről NY. 1953. BM III/I-7.
- Szekeres Kálmán - Matus János: Az ideológiai diverzió szerepe az imperialista államok fellazítási politikájában. Állambiztonsági tanulmány. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség 1979. 53.
- Szidorenko, Andrej Georgievics (Dzerzsinszkij Főiskola tanszékvezetője): Az imperialista hatalmak szocialista országok ellen folytatott ideológiai diverziója a nemzetközi feszültség enyhülésének jelenlegi körülményei között. A RTF-en 1977. V. 24-én

- Tóth József: Az ellenséges titkosszolgálatok szerepe a szocialista országok elleni ideológiai diverzióban. 1983. RTF ÁB
- Tóth Judit: A BM-ben folyó agitációs és propaganda munka főbb elvi, politikai kérdései 1944. decemberétől 1962-ig. Doktori disszertáció, 1988.
- Törzsök István: A speciális nemzetközi szolgáltatások (ifjúsági építőtáborok, nyelv-kurzusok, szemináriumok) az ideológiai diverzió szolgálatában. 1980. RTF ÁB
- Varga Sándor: Az imperialista fellazítás és lélektani hadviselés hazánk és a szocialista tábor ellen országai ellen. 1974. RTF ÁB
- Varga Sándor: Imperialista fellazítás és lélektani hadviselés hazánk és a szocialista tábor országai ellen. Állambiztonsági tanulmány. 1974. 3. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség Bp., 1974.
- Zima Péter: Feljegyzés az 1987-ben megjelent szamizdat kiadványokról. 15. o.
- Zsitva József: Az operáció fogalma, feladatai és megszervezése. RTF, 1963.

Megerősítette az intézmények közötti kapcsolatot néhány olyan minisztériumi döntés is, amely a Rendőrtiszti Főiskola vonatkozásában az állambiztonsági tisztképzés területén szakirányítási joggal ruházta fel a BM III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökséget, miközben a Főiskola volt hivatva biztosítani a Főcsoportfőnökség teljes tiszti állományának főiskolai szintű szakképzését⁷⁹. A Főcsoportfőnökség Tikársága ügyrendjében szerepel az állambiztonsági állomány kiképzésével kapcsolatban az a feladatmegjelölés is, miszerint a Titkárság a Rendőrtiszti Főiskolának megküldi az állambiztonsági tantárgyak oktatásához, kiegészítéséhez szükséges főbb vezetési okmányokat (parancsokat, utasításokat, szabályzatokat), összefoglaló jelentéseket és „egyéb anyagokat”.

1977-ben már nem csupán az állambiztonsági főcsoportfőnökség, de a budapesti, megyei rendőr-főkapitányságok állambiztonsági szerveinek és a Rendőrtiszti Főiskola együttműködésének szabályozására is sor került⁸⁰. Az intézkedés szoros együttműködést ír elő az „állambiztonsági tisztképzést alapvetően meghatározó” főiskolai okmányok elkészítésében, véleményezésében, az állambiztonsági szakos hallgatók oktatásához szükséges tananyagok elkészítésében, az állambiztonsági szakos hallgatók gyakorlati operatív munkára való sikeres felkészítésében, valamint „a tudományos kutatómunka fejlesztésében az állambiztonság területén”. A Főcsoportfőnökség véleményezte és hagyta jóvá az „Állambiztonsági szolgálati ismeretek” tantárgy anyagát sőt, előzetesen közreműködött a szerzők kijelölésében is. Véleményezte a Főiskola állambiztonsági szakdolgozati témajegyzékét⁸¹ és „a konspirációs szabályok

⁷⁹ A Minisztertanács 25/1977. (VII. 9.) sz. rendeletében átfogóan szabályozta a képesítési követelményeket az államigazgatás területén. Ennek végrehajtására BM „M” (Mozgósítási) és Szervezési, valamint a Személyzeti Csoportfőnökség előterjesztése alapján a belügyminiszter 26/1977. sz. parancsával kiadásra került „A Belügyminisztérium hivatásos állománya képesítési követelményeiről” című szabályzat, majd annak végrehajtására a 14/1977. sz. miniszterhelyettesi intézkedés. Lásd: Jelentés a 26/1977. sz. miniszteri parancs végrehajtásáról és a további feladatokról és a további feladatokról BM IV/I. Csoportfőnökség 12-221/1979. BM KI PGy/1979. 202. d.

⁸⁰ A Belügyminiszter állambiztonsági és személyügyi helyettesének 18/1977. sz. együttes intézkedése a BM III Főcsoportfőnökség és a budapesti, megyei rendőr-főkapitányságok állambiztonsági szerveinek és a Rendőrtiszti Főiskola együttműködéséről. BM 10-27/18/1977. BM KI PGy/1977. 186. d.

⁸¹ Vö. 71. sz. jegyzet

figyelembevételével” segítették a szakdolgozatok elkészítését. A tananyagvitákra rendszeresen meghívták a téma szerint illetékes állambiztonsági szerv vezetőjét, akik évenként konzultációs előadást tartottak a Rendőrtiszti Főiskolán, részt vettek a felvételi és vizsgabizottságokban de a központi alosztályok valamint a területi osztályok vezetői, szakemberei is segítséget nyújtottak a gyakorlati foglalkozások levezetésében, a speciális kollégiumok, a tudományos diákköri foglalkozások megtartásában. Az Állambiztonsági Tanszék oktatóinak továbbképzése érdekében a Főcsoportfőnökség folyamatosan megküldte az egyes szervek állambiztonsági operatív munkáját szabályozó átfogó iránymutatásokat, rendelkezéseket, és részt vettek a Főcsoportfőnökség elméleti jellegű értekezletein illetve a realizált ügyek anyagainak oktatási célú feldolgozásában. A szorosabb együttműködés kialakításához hozzájárult az is, hogy az Állambiztonsági Tanszék tanárait öt éves ciklusban fél évi időtartamban a szakterületüknek megfelelő operatív szervhez vezényelték gyakorlati munkára. A Tanszék ugyanakkor részt vett az állambiztonsági munkára vonatkozó jogszabályok, jogi iránymutatások, belügyi rendelkezések tervezeteinek véleményezésében. A Főiskola egyébként Ügyrend szerint a Belügyminisztérium IV. (Személyügyi) Főcsoportfőnökség szerveként volt nyilvántartva, a Főiskola parancsnokának irányítása alatt. A főcsoportfőnökséget vezető miniszterhelyettes hagyta jóvá a nevelési irányelveket, szakfelügyeleti jogkörében eljárva véleményezte a Főiskola Szervezeti és Működési Szabályzatát és ellenőrizte az oktató-nevelő munkát⁸². (Eltérően a többi tanintézettől - BM Kun Béla Zászlós- és Tisztelhelyettesképző Iskola, BM Rendőrképző Iskola [Budapest, Miskolc, Szombathely], BM Továbbképző Tanfolyam-parancsnokság, BM Tartalékoszt-képző Iskola, BM Tűzoltótiszt-képző Iskola -, amelyek a IV/II-es [Oktatási és Közművelődési] Csoportfőnökség irányítása alá tartoztak.)⁸³

3. Bár az információgyűjtő és -elemző munka gyakorlati tapasztalatait igyekeztek már korábban is az elméleti általánosítás szintjére emelni, az Állambiztonsági Főcsoportfőnökség struktúrájában csak a hatvanas évek végén jelent meg egy, az erre a feladatra specializálódott szervezeti egység⁸⁴. Az Elemző Értékelő Osztályt a „céltudatosabb, tervszerűbb, a társadalmi-politikai követelményeknek minden vonatkozásban megfelelő állambiztonsági-operatív tevékenység” elősegítésére hozta létre a belügyminiszter. A rendelkezésére bocsátott adatok elemzésével és értékelésével azt kellett biztosítani, hogy a minisztériumi - és közvetve természetesen a felső politikai - vezetésnek folyamatos áttekintése legyen az operatív szervek munkájának fő irányairól, az ellenséggel szemben foganatosított intézkedésekről, akciókról, ezek hatásáról, a külső ellenség szándékainak és „aknamunkájának” felderítésében elért eredményekről, a belső reakció helyzetéről és tevékenységéről, valamint az Állambiztonsági Főcsoportfőnökség munkájának „társadalmi-politikai kihatásairól”.

⁸² A Belügyminisztérium IV. (személyügyi) Főcsoportfőnökség ügyrendje. 10-22/27/1979. BM KI PGy/1979. 202. d.

⁸³ Bár a rendszerváltást követően - ahogyan a biztonsági szolgálatok is kiváltak a Belügyminisztérium struktúrájából - a Rendőrtiszti Főiskolán megszűnt az Állambiztonsági Tanszék, a Főiskola továbbra is foglalkozik a Nemzetvédelmi Hivatal tiszti munkaköreinek betöltésére készülő hallgatók felkészítésével. Békési Tihamér: A Rendőrtiszti Főiskola tevékenységéről. Rendvédelmi Füzetek. 1999/1. RTF., Bp., 1999. 5. p.

⁸⁴ BM 020. sz. parancsa a BM III. Főcsoportfőnökség Elemző Értékelő Osztály (BM III/4. O.) létrehozásáról. 10-21/20/1967. BM KI PGy/1967. 100. d.; Bár elsősorban az információs jelentésekre tekintettel, de részben az összefoglaló, értékelő jelentések szabályozását érinti: Müller Rolf: Belügyi információs jelentések. In: Gyarmati György: Az ármenet évkönyve, 2003. Trezor 3. ABTL, Bp., 2004. 147-163. p.

A III. Főcsoportfőnökség ezt követően kiadott Ügyrendje⁸⁵ szerint a Főcsoportfőnökség feladatához tartozik a fentiekén túl, hogy „fő és aktuális kérdésekben” elősegítse a párt és a kormány vezetőinek informáltságát, ehhez adatokat és helyzetelemzéseket szolgáltatson. Rendszeresen tájékoztatja a párt és a kormány vezetőit az ellenség terveiről, a fontosabb eseményekről. A hatáskörét meghaladó kérdésekben pedig az illetékes párt és állami vezetők számára javaslatokat tesz valamint intézkedéseket kezdeményez.

A hatvanas évek végén a minisztériumban megalakult a Nemzetközi Kapcsolatok és Tájékoztatás Osztály⁸⁶, amely elsődleges feladata valóban a nemzetközi kapcsolatok fejlődéséből adódó problémák megoldásából állt, de ugyanakkor kötelezettségüké vált a párt, a kormány és a BM vezetőinek folyamatos tájékoztatása a belügyi munka eredményeiről, illetve a feladatkörükbe tartozó ügyekről és eseményekről. A napi információkon és eseményeken túl átfogó, összefoglaló jelentéseket készítettek az ellenséges tevékenység egy-egy területéről, az országban napirenden lévő kérdésekhez kapcsolódó belügyi vonatkozású tapasztalatokról is.

Ilyen természetű az az összefoglaló jelentés is,⁸⁷ amely a BM Központi Tiszti Iskola Rendőrtiszti Akadémia Politikai Nyomozó Tanszékén készült, de információinak egy korábbi változata - a tájékoztatási rendszer sajátos útjain⁸⁸ - háttéranyagként eljutott a pártapparátushoz is.⁸⁹ A rendőr alezredes munkája nyomán pontosan érzékelhető az a belügyi túlhatalom, amelyet az állambiztonsági szerveknek nem csupán a totális információszerzési tevékenysége jelentett, hanem elsősorban azon operatív intézkedések - ellenséges körbe történő beépülés, operatív játszmák kezdeményezése és lefolytatása, aktív intézkedések végrehajtása, titkos operatív akciók foganatosítása -, amelyek az elhárítás során közvetlen, bár láthatatlan beavatkozást jelentettek az egyének és közösségeik életébe. Kiindulópontja politikai jellegű: az MSZMP PB 1966. február elején határozatot hozott „A belső ellenséges erők tevékenységéről, elhelyezkedéséről, az ellenük folyó harcról”⁹⁰, amely kijelentette: „Határozott adminisztratív intézkedésekkel fel kell számolni az illegálisan újjászerveződött szerzetesrendeket.” Ennek a politika elhatározásnak nyújtott operatív kiindulópontot a munka, amely alapos történeti áttekintés nyomán összegezte tapasztalatait és tett az operatív intézkedésekre javaslatokat: „Az elmúlt évek tapasztalatai bizonyítják, hogy felderítést és realizálást sikeresen végrehajtani csak politikailag és operatív jó megalapozott, perspektivikus tervek és az érintett szervek aktív együttműködése alapján lehetséges.”

Az Állambiztonsági Főcsoportfőnökség öt évvel későbbi, 1972-ben elfogadott - és gyakorlatilag az egész Kádár-rendszer alatt hatályos - Ügyrendje⁹¹ csoportfőnökségenként önálló szervként működő értékelő egységeket hoz létre. Ettől kezdve a III/I-as a (Hírszerző) Csoport-

⁸⁵ BM III. Főcsoportfőnökség ügyrendje 10-1837/1967. BM KI PGy/1967. 102. d.

⁸⁶ Belügyminiszter BM 6/1970. sz. parancsa a BM Nemzetközi Kapcsolatok és Tájékoztatás Osztály feladatkörének és szervezeti felépítésének meghatározása. 10-21/6/1970. BM KI PGy/1970. 119. d.

⁸⁷ Geréb Sándor: A klerikális reakció aknamunkájának formái, és módszerei. Az operatív elhárítás elvei, feladatai, alapvető módszerei. BM Központi Tiszti Iskola Rendőrtiszti Akadémia Politikai Nyomozó Tanszék. Bp., 1969. Ikt. sz.: 16-20/1969. TH Kvt. 33/1510. ÁBTL AB-anyag 414.

⁸⁸ Lásd 86. sz. jegyzet

⁸⁹ Lásd: Az egyházpolitika helyzete; javaslat a feladatokra. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság 1968. február 19-i ülése. MOL M-KS-288. f. 41/89. ő. e.

⁹⁰ MOL M-KS-288. f. 5/386. ő. e.

⁹¹ A Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökség és szerveinek ügyrendje. BM III. Főcsoportfőnökség 45/52-32/1972. BM KI PGy/1972. 139. d.

főnökségen belül a III/I-6-os, a III/II-es (Kémelhárító) Csoportfőnökségen belül a III/II-9-es, a III/III-as Csoportfőnökségen belül pedig a III/III-B. Önálló Alosztály foglalkozott az elemző, értékelő és tájékoztató munka feladataival. (A III/IV-es - Katonai Elhárító - Csoportfőnökségen együttes Értékelő, Elemző, Adatfeldolgozó és Propagandaosztályt alakítottak ki.)

A III/III-as Csoportfőnökség III/III-B. Önálló Alosztályának feladata az Ügyrend az, hogy országosan gyűjti és rendszerezi a belső ellenség tevékenységéről, valamint az elhárító munkáról rendelkezésre álló adatokat, ezek alapján rendszeres elemzéseket készít a „belső ellenség terveiről, támadási irányairól, taktikájáról, módszereiről, politikai állásfoglalásairól és az elhárító munkáról”; értékeli és elemzi a belső és a hozzájuk kapcsolódó külső ellenségről szerzett információkat, az aktuális kérdésekben javaslatokat, jelentéseket, tájékoztatókat készít és segíti a az állambiztonsági propagandamunkát. A Csoportfőnök⁹² közvetlen kapcsolatot tartott fenn az MSZMP KB osztályvezetőivel, a Budapesti Pártbizottság titkáraival, a megyei és a kerületi pártbizottságok első titkáraival és előterjesztéseket tett a felsőbb párt- és állami szervek választott vagy kinevezett testületei, tagjai tájékoztatására készült értékelő jelentésekre, információkra vonatkozóan.

Ugyanekkor - és az állambiztonsági értékelő szervezeti egységekkel némi átfedésben - a belügyminiszter közvetlen irányítása alatt, a Titkárság és a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya mellett önálló Információfeldolgozó és Felügyeleti Csoportfőnökség is alakult⁹³, mint a minisztérium adatgyűjtő, adatfeldolgozó, elemző-értékelő, tájékoztató és ellenőrző szerve. Fő feladata értékelések készítése a minisztérium tevékenységéről, az állambiztonsági, a rendőri bűnüldözési, a rendészeti-igazgatási és a határőrizeti munka helyzetéről. Az elkészült tájékoztató jelentések a párt, a kormány és a BM felső vezetőinek folyamatos tájékoztatását voltak hivatva szolgálni. Fontos feladata, hogy - „a baráti belügyi állambiztonsági szervek” mellett - az információfeldolgozás kérdéseivel foglalkozó társadalmi, gazdasági, tudományos intézményekkel is alakítson ki munkakapcsolatokat. Nem utolsó sorban pedig az Információfeldolgozó és Felügyeleti Csoportfőnökség biztosítja - 1972-ről van szó! - „az elektronikus számítógép hatékony felhasználását, üzemeltetését” is.

Az állambiztonsági csoportfőnökségek gyakorlati operatív munkájához kapcsolódó értékelő-elemző munkán túl a hetvenes években jelent meg szervezeti és feladatkör szempontjából is elkülönült belügyi kutatások önálló szabályozásának igénye⁹⁴. „Belső kutatásra kényszerülünk - hangzott a Tudományszervezési Osztály vezetőjének magyarázat -, amennyiben a speciális szakismereteket igénylő belügyi témák kutatásához külső személyek közreműködésére nem vagy csak részben számíthatunk, illetve ha olyan ismeretek megszerzésére van szükségünk, amelyek megkönnyítik a tudomány vívmányainak ‘befogadását’ illetve alkalmazását.”⁹⁵

⁹² Az Ügyrend 1972-es elfogadása idején: Harangozó Szilveszter rendőr ezredes, egyben főcsoportfőnök-helyettes.

⁹³ Belügyminiszter 02. sz. parancsa a BM Információfeldolgozó és Felügyeleti Csoportfőnökség feladat- és hatásköréről. 10-21/2/1972. BM KI PGy/1972. 130. d.; továbbá: A Belügyminisztérium Információfeldolgozó és Felügyeleti Csoportfőnökség Ügyrendje 10-465/1973. BM KI PGy/1973 150. d.

⁹⁴ Belügyminiszter 03/1973. sz. parancsa a tudományos munkáról: BM KI Parancsgyűjtemény/1973. 140. doboz

⁹⁵ Szalma László: A BM tudománypolitikájának kérdései. Belügyi Szemle, 1973. 1. 21. p.

A BM Kollégium 1973. szeptemberi ülésén foglalkozott a minisztériumban folyó tudományos munka helyzetének és továbbfejlesztésének kérdéseivel⁹⁶. A jelentés megállapította, hogy bár „irattárainkban jelentős számban találhatók, csak részben felhasznált olyan dokumentumok (helyzetelemzések, felmérések, előterjesztések stb.) és egyéb anyagok, amelyek az elkészítésükben résztvevők tudományos hozzáértéséről tanúskodnak”, a tudományos kutatás mégsem tekinthető alaptevékenységnek, de annak elválaszthatatlan része. A fő kutatási irányokra benyújtott 250 témaigény a következő fő irányokat tartalmazta:

1. A bűncselekmények megelőzéséért, a felderítés eredményességéért végzett belügyi tevékenység hatékonyságának növelése;
2. Az állambiztonsági hálózati munka alapvető elveinek elemzése és továbbfejlesztése.
3. A közbiztonság, a közrend fenntartását (javítását), a közlekedésrendészet fejlesztését szolgáló eszközök vizsgálata;
4. A belügyi igazgatást és a munka hatékonyságát növelő általános eszközök komplex kutatása.
5. A vezetés, a belügyi szervezés, az oktatás, a kádermunka fejlesztése.

A Tudományszervezési Osztály - hasonlóképpen a Rendőrtiszti Főiskolához - az Állambiztonsági Főcsoportfőnökség szerveként működött és közvetlenül a főcsoportfőnökséget vezető miniszterhelyettes felügyelete alá tartozott.⁹⁷ A miniszterhelyettes véleményező, javaslattevő szerve a BM Tudományos Tanács, amely állást foglalt és ajánlásokat tett a tárca szintű tudományos kérdésekben. Magára a kutatási tervre, a tudományos pályázatok kiírására és az elkészült pályamunkák elbírálására a főcsoportfőnök tett javaslatot a miniszternek, és jóváhagyta a kutatóhelyek középtávú kutatási terveit, valamint a tudományos munka ösztönzésére és elismerésére vonatkozó javaslatokat.

A Tudományszervezési Osztály⁹⁸ vezetője a minisztériumban folyó tudományos munka szervezéséért, koordinálásáért, a kádereképzés, a publikálás szervezéséért volt felelős, valamint a tudományszervezéshez kapcsolódó kutatások végzéséért. (Ilyen esetekben - a szóbeli és írásbeli érintkezések alkalmával - fokozottan kellett ügyelni az állam- és szolgálati titok megtartására.) Az osztály feladatahoz tartozott a társadalomtudományi ágazatokban külső kutatások kezdeményezése, amelyekben kutatást belügyi szerv nem végzett, valamint a hazai tudományos, oktatási intézményekkel és szervekkel, továbbá más szocialista államok belügyi, állambiztonsági szerveinek tudományos intézeteivel való kapcsolattartás is.

További feladata lett a Tudományszervezési Osztálynak a belügyi kutatóhelyek szakkönyvtárai gyűjtőköreinek koordinálása.⁹⁹ Ennek kapcsán felállították a tudományos és szakkönyv-

⁹⁶ Jelentés a Belügyminisztériumban folyó tudományos munka helyzetéről. 10-63/10/1973.; Előterjesztés a Belügyminisztériumban folyó tudományos munka helyzetéről és továbbfejlesztéséről. 12-1019/12/1972. BM KI Kollégiumi ülések jegyzéke/BM Koll. 1973. szeptember 21-ei ülés anyagai 7.

⁹⁷ A Belügyminisztérium IV. (személyügyi) Főcsoportfőnökség ügyrendje. 10-22/27/1979. BM KI PGy/1979. 202. d.

⁹⁸ A szervezett keretek között folyó belügyi tudományos munkát a Belügyminiszter 0761973. sz. parancsa szabályozta. BM KI PGy/1977. 186. d.; tovább: Szalma László: A belügyi tudáspolitikai és tudományszervezés helyzete. In: A belügyi társadalomtudományi kutatások időszéri kérdései. BM., Bp., 1982.

⁹⁹ Belügyminiszter-helyettes 10/1977. sz. intézkedése a Belügyminisztériumban folyó tudományos munka tudományos és szakirodalmi információval való ellátása 10-27/10/1977. BM KI PGy/1977. 186. d.

tárak központi nyilvántartását, összegyűjtötték a tudományos tájékoztatókat és az ezekből, valamint a hazai és külföldi tudományos intézetek, szakkönyvtárak szakirodalmi tájékoztató szolgálatainak felhasználásával gyűjtött anyagokból folytatták a tudományos tájékoztató munkát.¹⁰⁰

A BM IV. Főcsoportfőnökség szabályozta a nevelési és oktatási célokat szolgáló könyvkiadói tevékenységet is.¹⁰¹ Ennek elsődleges célja természetesen „a személyi állomány eszmei-politikai nevelését, hivatástudatának fejlesztését, a szocialista hazafiság eszméjének erősítését segíteni azzal, hogy a megjelentetett kiadványok ápolják népünk forradalmi hagyományait, elmélyítik fegyverbarátságunkat a Szovjetunió és a testvéri szocialista országok állambiztonsági, rendőri, határőrizeti, tűzoltósági szerveivel, példaképpül állítsák a szolgálati és harci feladatok végrehajtásában a kommunista szenvedélyességet és önfeláldozást, továbbá mozgósítsanak a fejlett szocialista társadalom, az állam- és közbiztonság védelme soron levő feladatainak megoldására.”

A nyolcvanas évek elején a belügyminisztériumban folyó kutató-fejlesztő tevékenységben az állambiztonsági témakörben végzett kutatások furcsa helyzetbe kerültek. Miközben kiemelten támogatott témaként szerepeltek az „ellenséges ideológiai diverzió és az ellene folytatott harc időszzerű kérdései”, ugyanakkor a kutatási eredmények társadalmi elismertsége - a publikációs lehetőségek konspiratív okok miatti beszűkülése folytán - elmaradt a kutatói várakozásoktól.¹⁰² Ennek a témakörnek kiemelt fontosságát az is jelezte, hogy 1985-ben ötéves összehangolt vizsgálat tervét fogadta el a Tudományszervezési Osztály. A komplex témakutatás fő céljaként a szakmai munkában közvetlenül hasznosítható új tudományos eredmények elérését jelölték meg, valamint a NATO-országok ideológiai diverziós tevékenysége jogsértő következményeinek megelőzését, megszakítását és leleplezését szolgáló belügyi intézkedési rendszer tudományos alapjainak fejlesztését.¹⁰³ Talán éppen a kutatómunka túlpolitizáltsága a magyarázat, de a rendszerváltás belügyi végrehajtásának egyik első lépéseként megszüntették a BM tudományszervezési osztályát és az addig létrehozott húsz tudományos kutatóhely közül pedig tíztől megvonták ezt a minősítést¹⁰⁴.

Speciális igényeket elégített ki a Főcsoportfőnökség azokkal a néhány példányos másolatban megjelent titkos felhasználásra szánt fordításaival, amelyek a minisztérium belső köreit és a párt legfelső vezetéseit voltak hivatva tájékoztatni azokkal a nyugaton megjelent információkkal kapcsolatban, amelyek még a többi bizalmas kiadvány felhasználóihoz sem juthattak el.

¹⁰⁰ Ennek az integrált tájékoztatási rendszernek egyik legfontosabb forrása: A belügyi tudományos tanulmányok és cikkek válogatott bibliográfiája (1974-1983). Szerk. Újhelyi Gabriella. BM Könyvkiadó, 1984, 138.o. Kiegészítése: Belügyi Dolgozók doktori disszertációi (1959-1984.) BM Tudományszervezési Osztály, 1985. ÁBTL Könyvtára 33/1567.

¹⁰¹ A Belügyminiszter 20. sz. utasítása a Belügyminisztérium könyvkiadásának szabályozásáról. 10-21/20/1979. BM KI PGy/1979. 204. d. Érdekessége a szabályozásnak, hogy csak az HK 12/1992. Belügyminiszteri utasítás helyezte hatályon kívül.

¹⁰² Szakács Gábor: A belügyi tudományos munka 1981-1985. évi főbb tapasztalatai és a további feladatok. Belügyi Szemle, 1986. 7.

¹⁰³ Tudományos kutatási terv az 1985-1990 közötti időszakra az ideológiai diverzió belügyi szempontból fontos témáinak összehangolt vizsgálatára. BM Tudományszervezési Osztály, BM KI Pgy/1985. 54-26/20-1985. sz.

¹⁰⁴ Opál Sándor: Tudományos kutatások a magyar rendőri szerveknél. Rendvédelmi Szemle. 1992. 9.; lásd még: u. ő.: Hadtudomány, rendvédelem és közbiztonságpolitika. Rendészeti Szemle, 1991. 11.

Ezek a fordítások többnyire a kiváló nyelvtudással rendelkező, életfogytiglani, vagy hosszú időtartamú szabadságvesztésre ítélték - közismertek pl. Göncz Árpád, Mérei Ferenc - munkái voltak. Egy visszaemlékezés szerint „szerencsémre, mivel tudtam angolul, a börtönben működött egy fordítóiroda, ahol csak politikai elítéltek dolgoztak, pap, újságíró, ügyvéd, bíró, szóval elég vegyes intellektuális társaság volt, és hát ott, ebben a fordítóirodában olyan műveket kellett fordítanunk, elsősorban a Belügyminisztérium, a Pártközpont, a Kormány részére, amiket kinti fordítókkal nem akartak, nem mertek elvégeztetni, mondván, hogy kifecsegit. Viszont nekünk odaadták, mert azt tudták, hogy tizenöt évig senkinek sem lesz alkalma, hogy a külvilágban elmondja a tartalmukat. Csak néhány jellemző példa, Hruscsov-nak az emlékiratait fordítottuk, akkor jó pár Szoltsenyicin regényt és általában a nyugaton megjelent politikai műveket, amelyeket nem terjesztettek érthető okokból.”¹⁰⁵

Sajátos kutatói tevékenység szervezésében vett részt Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, amikor a munkásmozgalmi dokumentumok összegyűjtésére szólította fel a Belügyminisztérium területi szerveit.¹⁰⁶ Erre az alkalmat a Kommunisták Magyarországi Pártja valamint a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 60. évfordulója jelentette, ezért körlevélben kérték fel a megyei (budapesti) rendőr-főkapitányságok vezetőit, tegyenek intézkedéseket, hogy az alárendeltségükbe tartozó tanulmányi és propaganda-csoportok állománya folytasson kutatómunkát az említett évfordulók dokumentumainak feltárására. Külön felhívták a figyelmet a Tanácsköztársaságnak a külső és belső ellenforradalmi erőivel vívott harcára, kiemelt figyelemmel a Vörös Hadsereg, a nemzetközi brigádokra, valamint a Belügyi Népbiztosság, a Központi Politikai Nyomozó Osztály, a Vörös Őrség helyi szerveire, a határőrizeti tevékenységre és az 1919 nyári ellenforradalmi megmozdulások leverésére vonatkozó anyagokra.

Ugyanakkor külön parancs szabályozta a belügyminisztériumban őrzött munkásmozgalm-történeti anyagokba való kutatás engedélyezését külső szervek részére.¹⁰⁷ Erre azért volt szükség, mivel a legkülönbözőbb állami, társadalmi, kulturális, propagandaszervek, a sajtó és tudományos intézetek fordultak azzal a kéréssel a Belügyminisztériumhoz, hogy a BM irattáraiban lévő politikai, történelmi jellegű anyagok feldolgozását és - többnyire publikációs célú - felhasználását engedélyezzék. Mivel az iratok történelmi vonatkozású információi gyakran együtt jelentkeztek a belügyi munka titkos operatív módszereivel illetve az iratok szereplőinek személyes adataival, ezért - magasabb szintű szabályozás híján - a belügyminiszter-helyettes hozott döntést. Fenntartotta magának a jogot, hogy az alábbi külső szervek megbízottainak kutatómunkáját - a BM Titkárságon keresztül - saját maga engedélyezze:

- a) a Párttörténeti Intézet munkatársai, történészei, vagy az Intézet által támogatott kutatók;
- b) a Történettudományi Intézet kutatói;
- c) a HM Hadtörténeti Intézet munkatársai, történészei;

¹⁰⁵ Geresdy László visszaemlékezése. Közli: Révész Béla: Az utolsó SZER-per 1967-ben. Beszélő 2003. 10. sz.

¹⁰⁶ A Belügyminisztérium Tanulmányi- és Propaganda Csoportfőnökség 2. sz. körlevele a Belügyminisztérium és szerveinek területén található, az MKP és a Magyar Tanácsköztársaság dokumentumainak összegyűjtéséről. 13-457/1/1978. BM KI PGy/1978. 199. d.

¹⁰⁷ Belügyminiszter-helyettes . 01/1973. sz. parancsa a Belügyminisztérium Nyilvántartó Központ (BM NYK) operatív irattáraiban lévő politikai, munkásmozgalmi, történelmi jellegű anyagokba külső szervek által történő betekintés szabályozásáról. 10-23/1/1973. BM KI PGy/1973. 146. d.

- d) a kulturális, a propaganda és hírközlő szervek megbízottai, valamint
- e) az egyetemek tudományos kutatómunkát végző tanárai.

A kutatás tárgyát az alábbi témák „képezhetik általában”:

- a) a háborús és néPELLenes főbűnösök; a horthysta, valamint a Szálasi-féle államapparátus vezető tagjai; a jobboldali fasiszta pártok, szervezetek vezetői; a honvédség vezérkara stb. felelősségre vonásakor keletkezett népbíróSági ügyiratok, különösen jegyzőkönyvek, vádiratok, ítéletek, eredeti dokumentumok.
- b) a II. világháború eseményeivel és a partizán-tevékenységgel kapcsolatos anyagok;
- c) hazánk felszabadulásával és a koalíciós időszak eseményeivel összefüggő anyagok;
- d) a Tanácsköztársaság eseményeire, szerveire, a fehérterrorra, a horthysta elnyomás 25 évében történt eseményekre vonatkozó anyagok. (A horthysta időkből származó eredeti anyagok, okiratok, könyvek, visszaemlékezések stb.)
- e) a politikai, munkásmozgalmi, történelmi vonatkozású dokumentumokat tartalmazó anyagok.

A felsorolt témákhoz tartozó iratok azonban nem használhatók fel abban az esetben, ha

- a) a kért anyagok (állambiztonsági vagy bűnügyi) operatív eszközök útján kerültek beszerzésre és titkos eszközökre, módszerekre utalnak, mivel ezek publikálása sértene a konspirációs követelményeket, vagy ha
- b) a kért adatok az operatív anyagoktól nem választhatók le és kiadásuk dekonspirációhoz vezethet.

Amennyiben a külső szerv megbízottja részére nem volt engedélyezhető a kutatás, de az adatok megismeréséhez egyébként fontos érdek fűződött, akkor a Nyilvántartó Központ a kért anyagokból összefoglaló jelentést készített, megjelölve a felhasználhatóság (publikálás) mértékét.

A külső szervek által kérelmezett kutatásokra vonatkozóan az 1974-es év vonatkozásában találhatóak részletesebb adatok.¹⁰⁸ Eszerint a BM Nyilvántartó Központ operatív irattárához az év folyamán összesen tizenkilenc kutatási kérelem érkezett. Ezek közül tíz esetben biztosították az anyagok tanulmányozását, nyolc esetben készítettek másolatot az iratokról, öt esetben pedig összefoglalót illetve tájékoZatót készítettek. A Hadtörténelmi Intézet munkatársainak kérelmét a Nyilvántartó Központ az államvédelmi főcsoportfőnökhöz továbbította, mivel volt horthysta tisztek, tábornokok „jelenlegi politikai tevékenységéről” kívántak tájékozódni, adatokat gyűjteni. Három esetben adtak egyéni kérelem alapján engedélyt a megjelölt anyagok tanulmányozására: „az elvtársak politikai tárgyú publikációs tevékenységükhöz végeztek adatgyűjtést”.

Külső intézmények részére az alábbi esetekben biztosították az adatok tanulmányozását:

- az MSZMP Központi Bizottsága irodája részére:

Egy személynek olyan értesülései voltak, hogy a munkásmozgalmi személyek ellen indult törvénysértő perek során apját elítélték, anyját internálták, őt mint gyermeket ezért állami gondozásba vették. Az MSZMP Központi Bizottságától az általa

¹⁰⁸ Jelentés az operatív irattárban 1974. január 1. és december 31. között végzett kutató és adatfeltáró munkáról. 15.1-a/98. BM KI Belügyminiszteri iratok/1974. 12. d.

ismeretlen apa kilétének megállapításához kért segítséget. Sokoldalú adatgyűjtés, személyes meghallgatás alapján megállapítottuk a családi körülményeire vonatkozó adatokat. Szüleivel és a vele kapcsolatos eljárásról tévesen, nem a tényeknek megfelelően informálták. Az ügyről az Irattár összefoglaló jelentést készített, majd a kérelmezőt - a BM Titkárság Központi Panaszirodájának vezetőjével együtt - tájékoztatták arról, hogy szüleinek semmi közük nincs a munkásmozgalmi személyek ellen indult eljárásokhoz.

- az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottsága részére:

Egy olyan személyre vonatkozó végzett adatellenőrzést az Irattár, aki 1956-ban a először Petőfi Körben, majd az egyetemen létrehozott forradalmi bizottságban tevékenykedett. Az adatokról másolatot készítettek.

Négy további személy esetében a felszabadulás előtti tevékenységre - Műegyetemi csendőrszázlói tagság, nyilas párttagság, fasiszta jellegű könyvek írása - illetve 1956-os cselekményekre vonatkozóan gyűjtöttek adatokat, melyekbe betekintést biztosítottak, illetve másolatokat készítettek.

- a Partizánszövetség részére:

Két olyan személyre nézve végeztek adatellenőrzést, akik 1944-ben az antifasiszta ellenállási mozgalomban vettek részt, 1948-ban azonban leszerelték őket a Katonai Politikai Osztály állományából és a Magyar Dolgozók Pártjából is kizárták őket. A rendelkezésre álló részadatokat átadták a Partizánszövetségnek.

Összegyűjtötték az 1944-ben létrehozott „Budai Önkéntes Ezred”-hez tartozó személyek ellenállási tevékenységével foglalkozó népbírószági anyagokat. A Partizánszövetség az Ezred működésének áttekintése céljából tanulmányozta az iratokat.

- a Magyar Televízió részére (dokumentumfilmek készítéséhez):

Összegyűjtötték és tanulmányozásra átadták a Ságvári Endre halálának körülményeire vonatkozó anyagokat.

Összegyűjtötték az 1944-ben kijelölt gettó körülményeire vonatkozó eredeti utasításokat, rendeleteket, illetve tájékoztatást adtak a gettóban elhelyezett személyek adatairól.

Szőnyi Márton és partizáncsoportjára, elfogásukra, Szőnyi Márton halálának körülményeire vonatkozó adatokat, valamint a feljelentésükben, elfogásukban illetve a gyilkosságban való résztvevő személyek bírósági iratait.

- a Népszabadság részére:

Betekintésre kigyűjtötték az 1944-ből származó horthysta erőszakszervek eredeti hangulatjelentéseit egy cikksorozat megírásához.

- az Esti Hírlap részére:

Részadatokat adtak át tanulmányozásra az 1944. március 19-i német megszállás eseményeire vonatkozóan Sztójai Döme volt miniszterelnök, Szombathelyi Ferenc a honvéd vezérkar főnöke, Ottó Winckelmann tábornok, Edmund Veessenmayer német követ anyagaiból, az e tárgyban megjelent cikksorozat megírásához.

Az antifasiszta erőket tömörítő „Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottság”- 1944-es elárulásával vádolt Mikulics Tibornak iratait, a mozgalom 30. évfordulója alkalmából írt cikk megírásához.

- Hollós Ervin részére:

A Budapesti Pártház elleni támadással, továbbá a külső ellenség tevékenységének bemutatásával kapcsolatban készülő könyve megírásához.

- Földes Pál részére:

A Szőnyi Márton partizáncsoportjáról szóló dokumentumregény megírásához, melyből a televízió filmet készített.

- Borók Kálmán rendőr őrnagy részére:

A II. világháborúban a Szovjetunióban hadifogságban volt magyarok sorsának alakulásáról szóló könyv megírásához biztosította az Irattár egyes horthysta tábornokok iratainak megtekintését.

Bár a jelentés nem részletezi az esetek körülményeit, de a statisztikai szerint a Minisztertanács, a Katonai Főügyészség illetve a Hadtörténeti Intézet vonatkozásában maradt eredménytelen a kutató, adatszolgáltató munka.

1975-ben majd 1977-ben a miniszteri értekezlet foglalkozott a belügyi kutatóhelyek középtávú kutatási terveivel.¹⁰⁹ A Tudományszervezési osztálynak az értekezletre készült jelentése szerint a kutatómunka fontosabb problémái a következők:

- a tervekészítésnél egyes szervek - az erőket és lehetőségeket figyelmen kívül hagyva - irreálisan rövid időt tűztek ki egy-egy téma feldolgozására;
- néhány kutatóhelyen túlságosan nagy terjedelmű, a kutatási kapacitást meghaladó témákat jelöltek meg;
- átfedések és párhuzamosságok jelentkeztek a témák kiválasztásánál, egyszerre több kutatóhely - külön-külön - azonos témában kíván kutatni;
- a kutatóhelyek terveiket túlzottan a remélt függetlenített apparátusra építették.

A jövőre nézve a TKT (titkos kutatási terv) az állambiztonsági vonatkozású kutatási irányok hat témacsoportjában összesen harmincegy kutatási témát jelölt meg:

I. A visszaeső és veszélyes bűnözők komplex vizsgálata, bűncselekményeik megelőzése és átnevelésük lehetőségei

1. a/ A visszaeső politikai bűnözést elősegítő okok és a bűnöző személyisége
b/ A társadalomra fokozott veszélyt jelentő, várhatóan bűnismétlő személyek kiválasztása és folyamatos ellenőrzése, az utógondozás kérdése
c/ A visszaesés prognózisának kidolgozása, elkészítése
2. Az állam és közbiztonságra veszélyes és visszaeső bűnözés struktúrájának, tendenciáinak előrejelzése az 1978-1984 közötti időszakban.

II. Az állambiztonsági és bűnügyi hálózati munka alapvető elveinek és módszereinek tudományos elemzése és továbbfejlesztése jogpolitikai, pszichológiai, szociológiai eredmények alapján

¹⁰⁹ A belügyminisztériumi kutatóhelyek középtávú kutatási tervei előkészítésének és beindításának tapasztalatairól és a további feladatairól BM Miniszteri értekezletek anyagai 1977. november 28. 10-47/51/1977.

1. A hírszerzés pszichológiája
2. A hírszerzésben alkalmazott személyes összeköttetés elveinek és gyakorlatának módszertani vizsgálata
3. A hálózati munka pszichológiai kérdései, offenzív és defenzív irányban
4. A belső elhárítás területén foglalkoztatott hálózat nevelésének pszichológiai sajátosságai
5. A pszichológia, pedagógia és a szociológia eredményeinek felhasználása, alkalmazása a katonai elhárítás hálózati munkájában
6. Kiválasztás, tanulmányozás és hazafias alapon történő beszervezés, kapcsolat-létesítés pszichológiája és szociológiája a katonai elhárítás gyakorlatában.
7. A hálózat vezetésének és nevelésének szociálpszichológiai kérdései

III. A fellazítást (ideológiai diverziót) célzó ellenséges tevékenység módszerei és hatása, az elhárítás eszközei, különös tekintettel a békés egymás mellett élés követelményeire

1. Az NSZK kelet-politikájának ideológiai alapjai, céljai, eszköze és fejlődési tendenciái
2. A fellazítást (ideológiai diverziót) célzó ellenséges tevékenység módszerei és hatása, az elhárítás eszközei, különös tekintettel a békés egymás mellett élés követelményeire
3. Az NSZK-ban működő kelet-kutató intézetek tevékenysége tekintettel a fellazítási politikára
4. A kulturális területen elhelyezkedő ellenséges személyek és csoportok fellazítását célzó tevékenysége, módszereik és hatásuk, az ellenük való harc elvi és gyakorlati kérdései
5. Az ideológiai diverzió hatásának megelőzése, csökkentésére teendő titkos állambiztonsági és nyílt intézkedések irányai, formái, eszközei, módszerei
6. A békés egymás mellett élés és a nemzetközi osztályharc

IV. A megelőzés elvi és módszerbeli azonosságainak és sajátosságainak vizsgálata, továbbfejlesztése

1. a/ Az állambiztonsági megelőzés fogalma, érintkezési pontja az akadályozással, korlátozással és bomlasztással
b/ A belső elhárítás területén az állambiztonsági munka gyakorlatában kialakult megelőzési módszerek és azok eredményei
c/ Az állambiztonsági megelőzés fejlesztésének fő irányai és törvényes keretei
2. Az általános és speciális megelőzés elvei, rendszere, formái, eszközei és módszerei a katonai elhárítás munkájában
3. a/ Az állambiztonsági megelőzés jelentősége az ifjúság szocialista szellemű nevelésében, káros hatásoktól történő megvédésében
b/ Ifjúságvédelmi területen az állambiztonsági megelőzés kialakult módszerei, a megtett intézkedések hatásvizsgálata, ezek elemzése

4. A sorállomány között folytatott elhárító munka továbbfejlesztése, különös tekintettel a bevonulás előtt már bűncselekményt elkövetettek további bűnözésének a megelőzésére, átnevelésük segítésére.

V. A felvételi rendszer fejlesztésének lehetősége. Alkalmassági vizsgálatok továbbfejlesztése, a különféle belügyi szervek sajátosságaira figyelemmel

1. A felvételi rendszer fejlesztésének lehetősége, alkalmassági vizsgálatok továbbfejlesztése, a hírszerzés speciális feladatainak figyelembevételével
2. A katonai elhárítás személyi állományának utánpótlási forrásai. A káderek kiválasztásának, tanulmányozásának, ellenőrzésének elvei és követelményei. Alkalmassági vizsgálati módszerek adaptálása.
3. Az utánpótlási és felvételi rendszer fejlesztésének lehetőségei.
4. A pályaalkalmassági vizsgálatok továbbfejlesztése a belügyi szakterületek sajátosságait figyelembe véve.
5. A bűnügyi szakszolgálat alkalmassági követelményrendszere és annak módszerei

VI. A bűncselekmények felderítését, bizonyítását elősegítő eszközök és módszerek

1. Az operatív erők, eszközök és módszerek hatékonyságának vizsgálata az állam-biztonsági felderítő munkában (alapkutatás)
2. A hálózati személyekkel folytatott bűnüldöző tevékenység etikai kérdései
3. A hálózat felhasználása az operatív felderítésben
4. 4. A beismerő vallomás megszerzésének lehetőségei, különös tekintettel a fogdaügynöki tevékenységre
5. Külföldi állampolgárok beszerzésének sajátosságai, módszertani kérdései
6. Az ellenséges hírszerző szervek által alkalmazott ügynöki összeköttetési rendszerek; Azok felderíthetősége és dokumentálhatósága
7. Az angol hírszerzés ellenséges tevékenysége a magyar Népköztársaság ellen; Alkalmazott módszerek és eszközök, az elhárítás feladatai

4. Módszertani szempontból szembevetendő a pszichológiai-szociálpszichológia jellegű kutatások túlsúlya, másfelől az a kitüntetett érdeklődés, amellyel az NSZK illetve az angol hírszerzés felé fordult a kutatási program. A pszichológia kitüntetett szerepe azt követően erősödött meg a belügyi kutatások irányai és módszerei körében, amikor a hatvanas évek elején lassú, de stratégiai jelentőségű változás kezdődött a klasszikus hidegháború (1947-1962) felől a békés egymás mellett élés irányába. A „kooperatív konfrontáció” (1962-1969) majd az enyhülés-détente (1969-1975) korszaka egyértelművé tették, hogy a nukleáris periódus végső határához ért. Dulles amerikai külügyminiszter 1956-os kijelentése - „A művészet éppen az, hogy a háború szélére kerüljünk, de ne sodródjunk bele!”¹¹⁰ - pontosan ezt a cezúrát érzékeltette, és ez az alapelv érvényes maradt a berlini fal, a kubai rakétaválság vagy a vietnami háború globálissá eszkalálódott konfliktusainak idején is. A détente viszont nem azt célozta meg, hogy a kelet-nyugati ellentétet véglegesen felszámolja, hanem azt, hogy stabilabb, békésebb

¹¹⁰ Idézi: Salgó László: A szuezi háromszög 1956. Kossuth, Bp., 1977. 136. p.

nemzetközi klímát teremtsen egy új típusú szabályozás, - ahogyan Brzezinski, Carter elnök nemzetbiztonsági tanácsadója fogalmazott - a „kooperatív krízismenedzselés” keretében.¹¹¹ Ezzel tulajdonképpen a másik fél is egyet értett, ha másként is anticipálták a helyzet történelmi kimenetelét: „A békés egymás mellett élés nem azt jelenti, hogy a két társadalmi rendszer közötti konfrontáció megszűnt. A harc tovább folyik a proletariátus és a burzsoázia, a világszocializmus és az imperializmus között a kommunizmus világméretű győzelméig”.¹¹² Ha pedig a „forró” háború eszközei már régen kizártak ebből a küzdelemből és a klasszikus hidegháború is elért lehetőségei határáig, akkor nem maradt más, mint az államok szintjéről a társadalom szintjére áthelyezni az akciók fókuszát, azaz: az állampolgárt tenni a belső politikai változások legfontosabb szereplőjének¹¹³. Ez tette kiemelkedően fontossá a II. világháborúbeli háborús propagandából továbbfejlesztett „psychological warfare”¹¹⁴ módszereinek kidolgozását és alkalmazását az egyik oldalon, illetve az „ideológiai diverzió”, a lélektani hadviselés elhárításának és a totális ellenpropaganda kifejtésének a gyakorlatát a másik oldalon¹¹⁵.

A globális konfrontáció fő irányának pszichológiai síkra terelése csak az egyik momentuma volt az állambiztonsági tevékenység és vizsgálódás „pszichologizálódásának”. A másik magyarázatot Andropov¹¹⁶, a KGB akkori elnöke adta meg a központi apparátus előtt mondott beszédében: „Miért van szükség elhárításra, ha az csak a már befejezett bűncselekmények tényeivel foglalkozik? Erre elegendő egy vizsgálati szerv megléte, amelynek kizárólagos

¹¹¹ Idézi: Bobkov, F. D. - Szidorenko, A. G.: Az imperialista titkos szolgálatok szocialista országokkal szembeni ideológiai diverziója. Az állambiztonsági szervek ellenük folytatott harca. (Moszkva, 1973. Nyersfordítás). RTF Bp., 1978. 90. o. RTF 15-472/1978. TH Könyvtár 33/1393. ÁBTL ÁB-anyag 186 (308). 23. p.

¹¹² A Pravda a békés egymás mellett élésről, 1973. augusztus 22. Idézi Bobkov, F. D. - Szidorenko, A. G. i. m.: 25. p.

¹¹³ Lásd: Manipulációs technikák a hidegháború korai időszakában. (Magyarország és a Szabad Európa Rádió 1950-1956). Acta Juridica et Politica, Szeged, 1996. <<http://mek.oszk.hu/01900/01988/>>

¹¹⁴ A kifejezést Summers R. S. vezette be a tömegkommunikációs szaknyelvbe még az ötvenes években, de gyakorlati jelentősége igazán a hatvanas években derült ki. . Lásd u. ő. (ed.): America's Weapons of Psychological Warfare. H. W. Wilson Company, New York, 1951.

¹¹⁵ Lásd: Volkogonov, D. i. m., továbbá: Szeleznyev, L. A.: Háború - ideológiai háború. Zrínyi, Bp., 1965.; Tardos András: Nyugati rádióadók a lélektani hadviselés szolgálatában. (Rádió Szakkönyvtára) 1966. Bp.; Panfilov, A. F.: Az USA rádiója a lélektani hadviselésben. (Rádió Szakkönyvtára) Bp., 1968.; Darvasi István (szerk.): Az imperialisták fellazítási taktikája. Kossuth, Bp., 1968.; Manipulation (A tudatiparról) szerk.: Günter Heyden, Kossuth, 1969.; Rákosi Sándor: Júliustól - júniusig. Dokumentumok 1956-1957. MSZMP KB PTI, 1981.; Pálos Tamás: Antikommunista törekvések ideológiai koncepciói. Társadalomtudományi Közlemények 1975.4.; Az ideológiai diverzió szerepe az imperialista államok fellazítási politikájában. BM Tanulmányi és Propaganda Főcsoportfőnökség, 1978.; Vacsradze, G. N.: Keletre irányított antennák. Kossuth, 1979.; Tóth János (szerk.): Fellazítás. Zrínyi, 1977.; Tőkés országok információs és propagandarendszere. MUOSZ Újságíróiskola kézikönyvei. Tankönyvkiadó, 1979.; Balázs József: Célpont: Magyarország. Zrínyi, Bp., 1978.; Larin, V.: A nemzetközi kapcsolatok és az ideológiai harc (az 1960-1970-es évek). Kossuth, Bp., 1978.; Kaslev, J.: Ideológiai harc vagy lélektani hadviselés. Kossuth, Bp., 1987.; Burján Jenő: Propaganda az ideológiai diverzió szolgálatában. Belügyi Szemle, 1988 11.

¹¹⁶ Andropov, J. V. 1953 és 1957 között a Szovjetunió magyarországi nagykövete, 1967-1982 között a Szovjetunió Állambiztonsági Tanácsának elnöke, Brezsnyevet követően haláláig (1982-1984) az SZKP KB főtitkára.

feladata a befejezett bűncselekmények vizsgálata. Letartóztatni tud a rendőrség, az ügyészség, a bíróság is, de az állami szervek rendszerében csak az elhárítás rendelkezésére állnak olyan eszközök, amelyek lehetővé teszik a bűncselekmények csírájában való elfojtását, lokalizálását, végrehajtásának megakadályozását.”¹¹⁷

Magyarországon is a politikai vezetés határozta meg az osztályharc új stratégiájának irányát, utalva az ideológiai harc növekvő szerepének jelentőségére. Az MSZMP Politikai Bizottsága - kapcsolódva az 1966. február 1-i ülésén a „Az imperialisták fellazító politikájával kapcsolatos intézkedések”-ről hozott szöveg korábbi határozatához¹¹⁸ - április 26-án „Az imperialisták fellazító politikája elleni harc néhány kérdésről” címmel hozott határozatot¹¹⁹. Ennek nyomán a belügyminisztérium arra hívta fel a figyelmet, hogy mivel „az imperializmus az eddigénél nagyobb intenzitással és anyagi eszközökkel igyekszik a kibővült érintkezési felületet rendszerünk fellazítása érdekében hasznosítani”, ezért ez a harc „a jelentős politikai, ideológiai feladatok mellett jelentős állambiztonsági feladatokat is foglal magába.”¹²⁰ A PB-határozat belügyi feladatainak végrehajtásáról szóló miniszteri parancs pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy „ez a határozat Pártunk helyes politikai irányvonalának töretlen továbbfolytatása, az osztályharcban bekövetkezett változások és a harc tapasztalatai figyelembevételével történő alkalmazása.”¹²¹ Ugyanakkor a belügyi munka továbbfejlesztése érdekében intézkedéseket kell tenni „az imperializmus ‘fellazító’ taktikája hatásának csökkentésére, a népgazdaság fokozott védelmére valamint az állambiztonsági operatív munka színvonalának növelésére, tudományos megalapozottságának növelésére”.

De a nemzetközi körülmények változásán túl a hazai állambiztonsági munkában is lezajlott az átalakítás, amire Andropov mint „a bűncselekmények csírájában való elfojtás”-ra utalt. A korábban, az ötvenes években és ‘56 után is domináns represszív-kriminalizáló jellegű állambiztonsági munkát fokozatosan felváltotta a túlnyomórészt preventív-operatív tevékenység: „Az operatív úton végrehajtott megelőző és bomlasztó intézkedések - fogalmazott egy

¹¹⁷ Lásd: Az állambiztonsági szervek megelőző intézkedéseinek formái és módszerei. Andrej Georgievics Szidorenko ezredes, a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Állambiztonsági Bizottság Vörös Zászló Renddel kitüntetett F. E. Dzerzsinszkij Főiskola tanszékvezetőjének a Rendőrtisztviselői Főiskolán 1977. május 24-én megtartott előadása. 160-514/1979. I. sz.: 15-359/1979. RTF, Bp., 1979. TH/ÁBTL Könyvtár 33/1400.

¹¹⁸ Lásd: MOL M - KS - 288. f. 5/386. ö. e.

¹¹⁹ Lásd: MOL M - KS - 288. f. 5/393. ö. e.; A határozatnak a BM területén való végrehajtására a Politikai Bizottság 1966. szeptember 20-i ülésén visszatért. Lásd: MOL M - KS - 288. f. 5/405. ö. e.

¹²⁰ Az imperialisták fellazító politikája és a fellazítás elleni harc néhány problémája. 1966. június 28. BM KI Belügyminiszteri iratok/1966. 3308. 1-a-1299/1966. A PB határozatok minisztériumi szintű végrehajtásáról a 14/1966. és a 24/1966. számú belügyminiszteri parancsok rendelkeztek. Lásd még: „A határozottabb intézkedések, valamint az ellenséges tevékenységet leleplező propaganda fokozódásának hatására tapasztalhatók találgatások, ‘értékelések’ mind nyugaton, mind az ellenség részéről. Ezek inkább a politikai vonal változására, megszorításokra, ‘visszakanyarodásokra’ vonatkozó találgatásokban, híresztelésekben fejeződnek ki. (...) Nyugaton az ilyen jellegű ellenséges propaganda (pl. SZER) az utóbbi időben fokozódott.” Tájékoztató az MSZMP Politikai Bizottság 1966. február 1-i és április 26-i határozatainak végrehajtásának tapasztalatairól. BM KI Belügyminiszteri iratok /1966. 3403. sz.

¹²¹ „A belső ellenséges erők tevékenységéről, elhelyezéséről, az ellenük folyó harcról” szóló 1966. február 1-i pártbizottsági határozatból adódó belügyi feladatok végrehajtása. Belügyminiszter 0014/1966. sz. parancsa. BM KI Pgy. 95. d. 10-21/14/1966.

korabeli szakanyag - politikailag értékesebbek, mint az időben alkalmazott differenciáltan megoldott adminisztratív megtorlás.”¹²² E megállapítás kifejtése a következő:

1. A parancsnokok és beosztottak körében meg kell érteni, hogy az operatív megelőző intézkedések és helyes operatív lépések egyenértékűek - politikai kihatásában gyakran értékesebbek - a bírósági eljárásoknál, vagy egyéb adminisztratív intézkedéseknél. Az eredményes operatív megelőző intézkedéseket a jól megoldott egyszerű munka rangjára kell emelni.

2. Az operatív megelőző intézkedések megérdemlik az ilyen rangot, mert eredményességük feltételei nem kevesebbek, mint a nyílt intézkedéseknek.

a/ Mély felderítést és pontos helyzetismeretet követel. Az adott vonalon meglevő jelentős ismereteink lehetővé teszik, hogy az adatok elemzése alapján viszonylag gyorsan eldöntsük van-e kizáró oka az operatív megelőző intézkedések alkalmazásának. Az operatív megelőző intézkedéseket úgy kell alkalmazni, hogy a további ellenőrzés és az esetleg szükségessé váló mélyebb felderítéshez a feltételeink javuljanak.

b/ Az operatív megelőző intézkedés a legritkább esetben állhat egyetlen aktusból. Az esetek többségében csak az operatív lépések és kombinációk sorozatától várható a kívánt cél elérése, Ezért operatív megelőzés csak jól kidolgozott realizálási terv alapján hajtható végre, amely összeállítása gyakran nagyobb kombinációs készséget igényel, mint egy nyílt realizálási terv elkészítése.

c/ Az operatív megelőzés mind a felderítés, mind a végrehajtásban, az egyéb realizálásokhoz hasonlóan, több szerv folyamatos, jó együttműködését igényli és nem nélkülözheti a központi koordinációt.

3. A megelőzést nagy határozottsággal és időben, különösen az ifjúság körében végzett ellenséges munka megakadályozása érdekében kell alkalmaznunk. Egyik legfontosabb feladatunk, hogy az ellenséges rendi tevékenységet elszigeteljük az ifjúságtól: lehetetlenné tegyük az illegális rendek utánpótlására és az „elit” nevelésre irányuló tevékenységüket.

4. Az illegális tevékenységek felszámolásában igényelnünk kell a társadalmi és az állami szervek segítségét is. Bátrabban és nagyobb számban kell alkalmazni a szignalizációt. Az elmúlt évek tapasztalatai bizonyítják, hogy felderítést és realizálást sikeresen végrehajtani csak politikailag és operatív jó megalapozott, perspektivikus tervek és az érintett szervek aktív együttműködése alapján lehetséges.

Ettől kezdve az állambiztonsági munka súlypontja a büntetést vagy intézkedést eredményező büntetőeljárás szabályozási kereteiből egy szublegális szintre helyeződött át. A „jog alattiság” nem csupán eljárásjogilag értendő, vagyis hogy az „alapos gyanú” hiánya miatt még a nyomozati szakba sem jut el az ügy, tehát erre még a - N. B. szocialista - törvényességet felügyelő ügyészség figyelme sem terjedhet ki. Lényegesebb vonása azonban a szublegalitásnak a jogi normativitás teljes hiánya, amellyel a szabályozás teljes egészében - és éppen ezért ellenőrizhetetlenül - az állambiztonsági szervek önmagukra vonatkozóan alkotott, alacsony, belső és

¹²² Geréb Sándor: Az illegális szerzetesrendek operatív ellenőrzésének tapasztalatai. Tanulmányok 55. BM Tanulmányi és Kiképzési Csoportfőnökség 1969. I. sz.: 13-41/27/68. TH/ÁBTL Könyvtár 33/1773.

titkos parancsainak szintjére került.¹²³ A bűncselekményre utaló tevékenység valószínűségének, tehát a gyanú legalacsonyabb szintjének kialakulása már indokoltta tehette a felderítő-szűrő kutatómunkát, az előzetes ellenőrzést illetve a bizalmas nyomozás megkezdését¹²⁴.

Ugyanakkor a - vélt vagy valós, de mindenképpen - valószínűsített állam elleni bűncselekmény vonatkozásában az állambiztonsági szerveknek csak egyik feladata volt az ezek felderítésére irányuló tevékenység kifejtése. A korábbi gyakorlat akkor tekintette eredményesnek az állambiztonsági szervek munkáját, ha minél több és lehetőleg növekvő számú politikai perben született elmarasztaló ítélet (ahogyan a tervgazdaságban a statisztikaelvűség ezt egyébként is megkövetelte). A megelőző munka hatékonyságát viszont éppen az a - kevésbé látványos - következmény jelezte, ha a büntetőeljárás kezdeményezése illetve a bizalmas nyomozás megszüntetése helyett úgy fejeződik be az állambiztonsági szervek munkája, hogy megelőző, akadályozó, korlátozó vagy pedig operatív megszakító célú intézkedéseik nyomán válik politikailag indifferensé a helyzet.

Az „operatív pszichológia” mint alkalmazott pszichológia alkalmazásának előzményei a szovjet állambiztonsági szervek gyakorlatában nagy hagyományokra tekintett vissza. Nem a hírhedt politikai pszichiátriára, a „szocialista lélekgyógyászat gyilkos kaland”-jára¹²⁵ kell gondolni, hanem a pszichológiai ismeretek - nem kis mértékben szintén diktatórikus célú - alkalmazására az állambiztonság operatív gyakorlati területén. Marxistának mondott ismeretelméleti magyarázatát - egyéb tudományterületekhez hasonlóan - az az ideologikus alaptétel jelentette, miszerint, a polgári pszichológia válságban van, hiszen „félreértésen alapul”, ugyanis „csak a szocializmus országában lehetséges a valóban tudományos pszichológia, amely az egyetlen helyes módszertan - a dialektikus materializmus - szerint jár el”¹²⁶.

Amikor a szovjet állambiztonsági szervek már az 1920-as években alkalmazott pszichológiaként kezdték kimunkálni a operatív pszichológia „tudományos diszciplínáját”, a fenti társadalmi meghatározottsága mellett¹²⁷ főként felhasználásának nélkülözhetetlenségét hangsúlyozták: „Napjainkban, amikor a fegyverek minden fajtájánál új, nem mindennapi felfedezések és találmányok jelentek meg, nem szabad elfeledkezni egy olyan régi, de nem előregedett,

¹²³ „A szocialista törvényesség (‘mindent a jogszabály szerint teszünk’) kettős jogi valóságot intézményesített: a teljes jogtalanság és az ideológiai konstrukcióként létező ‘homlokzatjog’ ellentmondását. Ez a hazugság több évtizedre teljesen ellepte a jogi diskurzust, jókora ‘normatív káosz’ teremtve.” Fleck Zoltán: Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmuselméletek és a magyarországi szocializmus. Napvilág, Bp., 2001. 94. p.

¹²⁴ Belügyminiszter 0010/1978. sz. parancsa az állambiztonsági szervek előzetes ellenőrző és bizalmas nyomozó munkájának szabályozása. 10-21/10/1973. BM KI Pgy. /1973. 140. d.

¹²⁵ A politikai pszichiátria magyarországi művelőinek - főleg Bálint István és Szinetár Ernő - tevékenységére lásd: Lányi Gusztáv: Állambiztonsági politikai pszichológiák. In: uő.: Lélek(tan) és politika. Bevezetés a politikai pszichológiába. József Tankönyvek, Bp., 2001. 63. p.; Szamizdat irodalom: Haraszi Miklós: „Ilyesmi nálunk nem fordulhat elő.” Politikai pszichiátria Magyarországon. Magyar Füzetek, Párizs, 7. sz. 1981.; Pákh Tibor: Moszkva pszichiátriai visszaéléseinek hatása a magyar igazságszolgáltatásban. Égtájak között, 1987. október; A szovjet politikai pszichiátria vonatkozásában: Harmat Pál: Kezelésre szorulsz, elvtárs. A pszichiátria a politikai megtorlás szolgálatában. Valóság, 1990. 7. továbbá: Gozman, L. - Etkind, A.: The power of mystification; The mythology of totalitarianism. In: uő.: The Psychology of Post-totalitarianism in Russia. The Centre for Research into Communist Economies, Enfield, 1992. 13-17. p.

¹²⁶ Tjeplov, B. M.: A szovjet pszichológia harminc éve. Szikra, Bp., 1949. 8. p.

¹²⁷ Bővebben lásd: Tugarinov, V. P.: Az öntudat filozófiája. Gondolat, Bp., 1971., 191. p., passim

örökké megújulni kész, élő fegyverről, mint a pszichológia. (...) A fő tétel, amely egy elhárítótól megkövetelhető, az emberek lélektanának ismerete. Az alapvető motívumot mint mindig, így a titkos munkatársak beszerzése során is, a pszichológia, a pszichológia és még egyszer a pszichológia jelenti”¹²⁸. (Hasonló ideologikus megfontolások a későbbi, magyarországi kutatásokat is jellemzik.¹²⁹)

Bizonyos „pánpszichologizálási” szándék is megfigyelhető abban a szemléletben, amely a KGB mindenfajta tevékenységét szociálpszichológiai jellegűnek minősítette: „az ügynök és az operatív tiszt nem csak két egyszerű ember, hanem speciális mikrocsoport, ahol igen lényeges személykapcsolatok vannak. Ez a sajátosság abban foglalható össze, hogy az operatív tiszt az ügynök felé saját közvetlen szolgálati kötelezettségei teljesítésének érdekében lép fel. Az ügynök az operatív tiszt felé bizonyos értelemben csak morális jellegű kötelezettségek alapján lép fel. Az operatív tiszt és az ügynök együttműködése ezért empátiát, kölcsönös befolyárolást, szakmai és egyedi sajátosságaik specifikus megjelenítését tételezi fel”¹³⁰.

Terminológiai problémát vetett fel az „operatív” jelző használata az állambiztonságban alkalmazott pszichológiai vizsgálatok során. Az általános pszichológia ugyanis már „lefoglalta” az operatív jelzöt az emberi gondolkodás problémamegoldó képességének leírásakor.¹³¹

¹²⁸ Turlo, Sz. Sz. - Zaldat, I. P.: Hírszerzés. Moszkva, 1924. 21. p. Idézi: Ivanin, G. I.: Az operatív pszichológia néhány kérdése. Készült az állambiztonsági szervek gyakorlati munkásai, valamint a csekista tanintézetek speciális tudományokkal foglalkozó tanárai számára. Moszkva, 1973. Magyar fordítás. BM 45-17/36/80. TH Könyvtár 33/2826. ÁBTL ÁB-anyag 280.

¹²⁹ - Balázs Tibor - Sziklai István: A belső reakció elhárítási területén foglalkoztatott ügynök vezetésének és nevelésének néhány pszichológiai sajátossága. Állambiztonsági tanulmány 1975. 2. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség 1975. 13-68/90/75. TH Könyvtár 33/2.536.

- Balázs Tibor - Láng György: Az állambiztonsági operatív tevékenység néhány pszichológiai sajátossága. ÁB Tanulmányok 1986. 1.

- Balázs Tibor - Sziklai István: A belső reakció elhárítási területén foglalkoztatott ügynökök vezetésének és nevelésének néhány pszichológiai sajátossága. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség. Bp., 1975.

- Kis Géza: A pszichológiai kutatások helyzete a Belügyminisztériumban. Belügyi Szemle, 1988.12.

- Kovács Károly: Pszichológiai és szociológiai tényezők a katonai elhárítás információszerző munkájában. Állambiztonsági tanulmány. 1976. 1. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség 1976. 13-68/82/75. TH Könyvtár 33/3.032.

- Láng György: A hálózati személyek vezetésének és nevelésének szociálpszichológiai kérdései. 1-2. k., BM Kk., 1983.

- Láng György: Büntetőeljárást megelőző felderítés eszközei, felhasználásuk nyomozástaktikai és lélektani problémái. (A terhelő alapon történő beszerzés taktikájának lélektani sajátosságai) Kandidátusi értekezés tézise. RTF, Bp., 1973. 15-141/1973. TH Könyvtár 33/3.020

- Rapcsák Mihály: A külső (operatív) figyelés pszichológiai kérdései. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség 1975.

- Rapcsák Mihály: Pedagógiai és pszichológiai ismeretek a hálózattartó operatív tisztek számára. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1977.

¹³⁰ Ivanin, G. I.: i. m.: 228. p.

¹³¹ Benesch, H.: Pszichológia. SH-atlasz. Springer-Verlag, Budapest, Berlin, Heidelberg, New York, London, Hong Kong, Barcelona, 1994. 183. p.

A pontosabbnak tűnő „hírszerző és elhárító munka pszichológiája”-ja helyett azonban mégis a az „operatív pszichológia” elnevezés vált elterjedtté.

Kutatási tárgyát azok az emberek képezik, akiket „az állambiztonsági szervek bekapcsolnak az operatív tevékenységbe, pontosabban ennek a tevékenységnek az egyénei, illetve az ellenség felforgató tevékenységének szubjektumai. Az operatív tevékenység szubjektumai az elhárító szervek operatív munkásai, a legális és illegális vonalban dolgozó hírszerzők, a titkosszolgálatok munkásai, az ügynökök stb. A felforgató tevékenység szubjektumai közé tartoznak az ellenség hírszerzői és ügynökei, intézmények és szervezetek, valamint egyes olyan állampolgárok, akik bűnös tevékenységet folytatnak az imperialista hírszerzőszolgálatok hatása alatt. Az ellenséggel szemben megnyilvánuló operatív tevékenység folyamata során az operatív tevékenység alanyai tárgyakká válnak, azáltal, hogy az operatív ellenőrzés, feldolgozás, nyomozás, figyelés objektumaivá válnak.” Összefoglalva tehát „az operatív pszichológia az általános lélektan alkalmazott területe, amely azon személyek pszichikumának törvényszerűségeit és mechanizmusát vizsgálja, akik a KGB operatív tevékenységének és az ellenség konfliktusokkal terhelt felforgató tevékenységének alanyai, konkrét társadalmi-történelmi feltételek között.”¹³² Fontosabb témakörei a következők:

- a beszerzési jelölt személyisége tanulmányozásának pszichológiai aspektusai
- az ügynök és az állambiztonsági szervek titkos együttműködésének motivációja
- az ügynök szerep-alakító tevékenységének pszichológiai alapjai
- az operatív információ megszerzésének pszichológiai módszerei és eljárásai
- az ellenség felforgató tevékenységének pszichológiai ismertető jegyei
- a KGB szervei operatív tevékenységének szociálpszichológiai aspektusai
- a pszichológiának az ellenséges hírszerző és elhárító szervek által történő felhasználása.¹³³

Az ügynök szerep-alakító tevékenysége pszichológiai alapjainak kidolgozása központi része az operatív pszichológiának, hiszen az egyén szerepjátzásának hatékonyságától függ az információszerző tevékenység egészének eredményessége. Ennek elősegítésére alkalmazzák a titkosszolgálatok a „legendát”. A „legendázás” alapozza meg az ügynök titkos és nyílt szerepének az összhangját. A legendában hihetőnek tűnő eseményeket logikus módon kapcsolódnak valóságos történésekhez, figyelemmel az individuális sajátosságukra, mint az ügynök karaktere, életének különböző eseményei, szociális kapcsolatai, életútja. A személyiség-típusnak, a személyiségjegyeknek meghatározó jelentőséget tulajdonítottak a szerepalakítás szubjektív feltétele körében - Sztanyiszlavszij idézve: „Az átalakulás nem abban áll, hogy kilépünk önmagunkból, hanem abban, hogy a szerepjátzás során körül vesszük magunkat a feltételezett körülményekkel és úgy átéljük azokat, hogy már nem is tudjuk, hol az ‘én’ határa és hol a szerepé. Ez az igazi, ez az átalakulás, a szereppel való azonosulás folyamata”.¹³⁴

A nyugati hatalmak operatív pszichológiai eszközeinek leírásakor és azok bírálata során a olyan - nyilván a KBG által is alkalmazott - módszerekre hívják fel a figyelmet, amelyek a „sötét információszerzés” megjelölés alá tartoznak. A pontos emberismeretre építő

¹³² Ivanin, G. I.: i. m.: 30-33. p.

¹³³ I. m.: 258. p.

¹³⁴ Ivanin, G. I.: i. m.: 116. p.

módszer alkalmazása során egy semleges beszédhelyzetben például pontatlan vagy tudatosan hamis közlést helyez el a hírszerző, tájékoztatlanságot imitál, azért, hogy szakértő beszélgető partnere önkéntelenül is kijavítsa, pontosítsa a mondottakat. Az ügynök szerep-alakító tevékenységének vizsgálatakor pedig a következő szubjektív változók együttes figyelembe vételét javasolják:

- a hírszerzéshez való belépés oka; morális állapot, érdeklődés a feltételezett munka iránt;
- vitalitás és kezdeményezőkészség; az aktivitás szintje, érdeklődési irányok;
- a stratégiai célok kiválasztásának és az azok eléréséhez szükséges leghatékonyabb eszközök kiválasztásának képessége; gyors gyakorlati felfogókészség, ötletesség, találékonyság, rugalmas gondolkodás;
- érzelmi stabilitás: a saját emóciók feletti kontroll képessége, nyugalom, önuralom, türelem és bátorság nehéz helyzetekben; az idegeskedésre való hajlam hiánya;
- szociális jellemvonások: jó kapcsolatteremtési, a közösségbe való beilleszkedési képesség;
- irányító képesség: közösségi kezdeményezés, az emberek integrációjának, a szervezésnek és a felelősség vállalásának képessége;
- konspirációs hajlam: a titkok megőrzésének, mások megtévesztésének, zavarba hozásának képessége;
- megfigyelőképesség: lényeges események kiválasztásának, megfigyelésének, emlékezetbe vésésének és az információ értékelésének képessége;
- a propaganda művészete: az ellenség sebezhető pontjainak felderítésére, tanulmányozására, a bomlasztás alkalmazására irányuló készség, meggyőző beszéd- és íráskészség.¹³⁵

Az ellenséges pszichológiai kutatások tanulmányozására természetesen elsősorban azért van szükség, hogy a KGB szakemberi az ellenintézkedések kidolgozásával időben felkészülhessenek a ellenséges tevékenység elhárítására, de - a behaviorizmusra és pragmatizmusra épülő, ezért elfogadhatatlan - nyugati módszertan kiiktatásával a KGB szervei is fel tudják használni ezeket munkájuk során. Az elméleti megállapítások kritikai feldolgozása pedig teljesebbé teheti az operatív pszichológia tudományos tételrendszerét. Mindeközben hasonló megfontolások motiválták a nyugati pszichológusokat is a szovjet operatív pszichológia elméleti tételeinek és ezek alkalmazási lehetőségeinek megismerése területén.¹³⁶

A magyar kutatások közül figyelemreméltó az az empirikus vizsgálat, amely során a terhelő alapon történő beszervezés¹³⁷ taktikájának lélektani sajátosságait kívánták feltárni.¹³⁸ A

¹³⁵ I. m.: 246-251. p.

¹³⁶ Lásd: Hook, S.: Basic Strategy. New York Times, 11 March 1951. In: Summers R. S. i. m.: 259-262. p.

¹³⁷ A beszervezési alap fogalmán olyan adatok, tények, körülmények meglétét, esetenként megteremtését értjük, amelyek a jelöltben megalapozzák, kialakítják az együttműködés iránti hajlandóságot, illetve lehetővé teszik a jelölt bevonását a titkos munkába és biztosítják a tartós kapcsolatot.

1. Hazafias (eszmei, politikai) alap:

A jelölt olyan eszmei, politikai és erkölcsi beállítottsága, illetve a szocialista hazaszeretetének olyan foka, amely arra indítja, hogy a szocialista vívmányaink erősítése és védelme érdekében mindennapi

beszervezés mellett és ellene ható pszichológiai és szociológiai tényezők vonatkozásában a következő elemeket vették figyelembe:

Együttműködés vállalása mellett ható motívumok:

- félelem (szabadságvesztéstől, szociális státusz elvesztésétől);
- szabadulás a büntudati feszültségtől (főleg első büntettesnél);

tevékenységén és általános állampolgári kötelezettségei teljesítésén túl vállalja az állambiztonsági munkával járó nagyobb leterheltséget, felelősséget és kockázatot. (005/1972. BM parancs) A hazafias alap az állampolgári köteleességtudat átlagos színvonalánál magasabb erkölcsiséget feltételez. Tartalmát a szocialista haza vívmányainak védelme és a szocializmus eszméi iránti odaadás határozza meg.

2. Terhelő vagy kompromittáló adatok alapján

Kellően dokumentált bűncselekmény alapos gyanújának megállapítására, tehát büntetőeljárás kezdeményezésére alkalmas, vagy olyan adatok, amelyek felhasználása a jelölt anyagi, erkölcsi érdekeit más módon súlyosan veszélyeztetheti. (Súlyos bűncselekmény elkövetőinek, a bűncselekmény kezdeményezőjének, vezetőjének beszervezése tilos.)

- Terhelő adatok lehetnek:

Az imperialista országok hírszerző szervei és e központok megbízásából ügynöki, vagy más, az ellenséges tevékenységben való részvételt, a Btk. által büntetendő állam elleni, politikai jellegű vagy más bűncselekmények elővetését bizonyító anyagok. A büntetőeljárás kezdeményezésétől csak akkor tekinthetünk el, ha a jelölt beszervezésének alapját képező bűncselekményben rejlő társadalomra való veszélyesség, illetve az okozott kár mértékét meghaladó pozitív tevékenységet fejt ki.

- Kompromittáló adatok lehetnek:

A kompromittáló adatok körébe azok a tények tartoznak, amelyek nyilvánosságra kerülése a jelölt erkölcsi helyzetének megítélését negatívan befolyásolják, egzisztenciáját gyengítik, megrendíthetik. A téves szemléletből fakadó, az erkölcsi, politikai és magatartásbeli hibákra utaló adatok azonban csak különleges esetekben, a beszervezési jelölt személyiségének alapos ismerete mellett és várható reagálásának felmérése után használhatók fel.

3. Anyagi érdekelttség alapja

Olyan anyagi és egzisztenciális érdekek, igények vagy szükségletek részben, vagy egészében való teljesítésének felajánlása, amely a jelöltet a titkos együttműködés vállalására ösztönzi, vagy kényszeríti. Az anyagi érdekelttség döntően külföldi állampolgár vagy külföldi viszonyok között tevékenykedő jelölt esetében lehet a beszervezés alapja. Ezzel az alappal belföldön élő magyar állampolgár beszervezésére - a szocialista társadalmi rend sajátosságaiból eredően - ritkán kerül sor.

4. Beszervezési alapok kombinációja: A hazafias alap megléte esetében még az anyagi érdekeltséget is lehet alkalmazni. Az alapok nem mindig jelentkeznek tisztán a személyiség és a körülmények bonyolultságából adódóan.

Lásd: Lakatos Sándor - Mulik László: Az állambiztonsági munkában felhasználható operatív erők, eszközök és alkalmazott módszerek, a hálózat szervezése. Jegyzet a BM Tartalékoszt-képző Iskola hallgatói részére. 16-67/216/87. BM Könyvkiadó. 1988. TH Könyvtár 33/2.982., továbbá: Operatív alapismeretek. Hálózati rész. TH Könyvtár 33/3.350.; ÁBTL ÁB-anyag 1195.

¹³⁸ Láng György: Büntetőeljárást megelőző felderítés eszközei, felhasználásuk nyomozástaktikai és lélektani problémái. I. m.; a téma további vonatkozásairól: Láng György: A hálózati személyek vezetésének és nevelésének szociálpszichológiai kérdései. I. m.; Kovács Károly: Pszichológiai és szociológiai tényezők a katonai elhárítás információszerző munkájában. i.m.

- = morális felmentés elnyerése;
- = deliktum kompenzációja;
- = önbüntetés;
- = meglévő erkölcsi normák feladása;
- szabadulás az aktuális szorongatott helyzetből
- agresszió-kiélés, hatalomvágy;
- kriminális aktivitás szocializált levezetése:
- szerepjátszás igénye; feszültség igénye;
- haszonszerzés vágya;
- kriminális aktivitás fokozásának lehetősége:
 - = személyes biztonság megteremtése;
 - = bűntársak védelme;
 - = hatalmi helyzet biztosítása a kriminális szubkultúrán belül;

Együttműködés vállalása ellen ható motívumok:

- ellenséges érzelem és bizalmatlanság a rendőrséggel szemben, „az erőszak-szervezetek irányába meglévő előítéleteket a fellazítási politika is erősíti”;
- ellenszenv és szembenállás a beszervezést végző személlyel
- társadalmi és egyéni előítéletek az ügynöki munkával szemben (tradicionális előítéletek)
- lelepleződéstől (intellektuális, egzisztenciális hátrány, interperszonális kapcsolatvesztés) és a bűnözők bosszújától (primitívebb körben) való félelem
- jogkövetkezmények alábecsülése (első büntetetlenél fontos)
- a büntudat és a társadalmi visszailleszkedés igényének hiánya, illetve ragaszkodás a kriminális szubkultúrához (antiszociális szubkultúrákban).

A beszervezést követő időszakban a következő pszichológiai problémákat regisztrálta a kutatás:

- Pszichomotorikus nyugtalanság vagy enervált cselekvésképtelenség;
- szorongás, amelynek eredménye:
 - = aktuális tehetetlenség;
 - = azonnali szerepjátszástól való félelem;
 - = lelepleződéstől való félelem;
- önértékelési válság:
 - = nyílt önmegvetés az ügynöki munka miatt;
 - = a büntetést az együttműködés helyettesíti; terhelő adatok motivációjának elfojtása, szociális belátás felerősítése;

- interperszonális kapcsolatok zavarai:
 - = családi életben (izolációs helyzet a permanens konspiráció következtében; családi szerepek megingása);
 - = családon kívül (kapcsolatok redukciója; kapcsolatok intenzitásának erőltetett fokozása; kapcsolatok rapszodikus hullámozása);
- motivációs harc reprodukzív újraélése:
 - = eredeti elhatározás fenntartása;
 - = szimulált fenntartása;
 - = nyílt revízió;

Egy, az ügynök és az operatív tiszt interperszonális kapcsolatára vonatkozó további kutatás¹³⁹ a két személy közötti viszony vizsgálata során a hálózattartásban létrejövő állandóságok adaptálását, illetve a speciális helyzetből adódó különbségeket elemezte. A hálózattartó tiszt a kiválasztástól kezdve a tanulmányozás, a beszerzés, a vezetés, a nevelés és az ellenőrzés folyamatában folyamatosan tanulmányozta az ügynök személyiségét annak érdekében, hogy a feladatát minél eredményesebben oldja meg. Kiderült, hogy nem egy esetben az ügynöktartás speciális jellemzőinek - az ügynöknek mint speciális helyzetbe került személyiség pszichikai struktúrájának - figyelmen kívül hagyása vezetett az ügynök árulásához, ún. „két-kulacsos” magatartásához, vagy ahhoz a furcsa helyzethez, amikor szinte az ügynök „vezette” az operatív tisztet”. A „szerepjátszás” veszélye annál nagyobb, minél kifejezettebb a műveltségi szintkülönbség az ügynök javára, illetve a hálózati személy minél alaposabban megismeri az operatív tiszt módszereit, előítéleteit, személyiségét.

A pszichológia által feltárt interakciós szerkezetű problémák között az operatív tiszt és az ügynök viszonyában megtalálható a tévesen felfogott szerepstruktúra (ha az ügynök tőle nem várt szerepkörrel ruhazza fel magát), a rokonszenvstruktúra (amikor az operatív tiszt a valóságnál kedvezőbb jelleműnek látja az ügynököt), illetve a státusz- vagy hatalmi struktúra (az ügynök többtörvényeket tulajdonít magának, vagy az operatív tiszt egyéni érdekeit elégtételi ki az ügynökkel). A vizsgálat azt tanácsolta, hogy meg kell kísérelni az ügynök fejével gondolkodni: „az emberek megértésével kapcsolatban az egyik legnagyobb hiba, ha mások magatartását és tetteit a saját magunk által kialakított felfogások, normák alapján igyekszünk megítélni”.

Mivel az operatív tiszt saját tényismereteiből csak annyit közöl az irányítása alatt álló ügynökkel, amennyi éppen rá tartozik, illetve amennyi a konkrét feladat végrehajtásához szükséges, ezért ez a körülmény objektíve növeli az irányító fölényérzetét. A visszatartott információk alátámasztják, megerősítik, pontosabban kielégítik tekintélyérzetét vagyis önérvényesítő szükségletét. Ugyanakkor nem szabad, hogy mindezt az alárendelt ügynök is érezze. Helyette inkább lehetőséget kell adni, hogy az ügynök önérvényesítő szükséglete is érvényesülhessen, ami csak úgy lehetséges, hogy az operatív tiszt az adott feladat megoldásához kikéri véleményét, elismeri jó elgondolásait, megdicséri a feladat megoldásában tanúsított kezdeményezéséért, esetleg leleményességéért.

¹³⁹ Balázs Tibor - Sziklai István: A belső reakció elhárítási területén foglalkoztatott ügynök vezetésének és nevelésének néhány pszichológiai sajátossága. I. m.; további idézetek innen.

A vizsgálat arra is felhívta a figyelmet, hogy „mivel az osztályharcban az adminisztratív eszközök alkalmazása is megengedett”, ezért az ellenséges körből beszervezett, politikailag gyakran ellenséges ideológiai nézeteket magáénak valló ügynök vezetésében a befolyásolásnak van döntő szerepe. Az ügynök sajátos körülményeit figyelembe véve természetesen arra kell törekedni, hogy az együttműködésnek mielőbb legyenek meg „az ügynök egyéniségének, körülményeinek megfelelő meggyőződés alapjai”. Az ügynök ugyanis akkor dolgozik eredményesen, ha sajátos helyzetéhez viszonyítva sem érzi magát emberi önérzetében megbántottnak. Ezért alapvető követelmény, hogy az operatív tiszt és az ügynök között kiegyensúlyozott, harmonikus kapcsolat legyen. Az összeköttetés - interperszonális interakció - az agitációs folyamat szerves része és az ügynökre gyakorolt nevelő, meggyőző tevékenység a kommunikációs kapcsolatokon keresztül realizálódik. Ennek célja a meggyőzés illetve az, hogy az operatív tiszt számára kedvező nézetek, viszonyok alakuljanak ki az ügynökben. Különösen jelentős szerepe van az érzelmi ráhatásnak a kulturális és a művészeti élet területén dolgozó ügynököknél, továbbá az egyházi személyek körében és a nőknél - állapítja meg a vizsgálati jelentés -, akiknél az érzelmi befolyásolás „természetes tartozékát” képezi az értelmi, logikai ráhatásnak. Az operatív tiszt ezt a bonyolult és igen összetett feladatot, vagyis meggyőző tevékenysége hatékonyságának emelését két tényező: a) személyiségének a párbeszéd során is érvényesülő pozitív tulajdonságai; b) a pozíciójából eredő hatás (presztízs) igénybevételével oldhatja meg.

Az emberek általában - intelligenciafokukkal fordított arányban - könnyebben viselik el azt, hogy más dönt - s ezzel vállalja a felelősséget, mint az ellenőrzést vagy a felelősségre vonást. Ezért az irányítás során a ráhatás és az ösztönzés követelményeinek érvényesítése a döntéssel és a feladat-meghatározással kapcsolatban nyilván könnyebb, mint az ellenőrzés esetében. A (kezdetben főként autokratikus vezetésből) fokozatosan demokratizálódó vezetés az ügynök számára egyre nagyobb önállóságot ad, egyre jobb közérzetet biztosít, egyre fokozottabban érzi személyének megbecsülését. Természetesen bizonyos indokolt esetekben, megfelelő körülmények között a vezetés demokratikus vonásait szűkíteni, illetve teljesen mellőzni is lehet - „helyes, ha az ügynöknek ezeket az összefüggéseket óvatosan értésére is adjuk”. Az ügynök eredményes vezetéséhez jelentős mértékben hozzájárul az a kimondottan szubjektív tényező, hogy az operatív tiszt az ügynök számára mennyire szimpatikus vagy antipatikus. Ha kellemetlen az első benyomás, tanácsos a kapcsolattartó személyében cserét végrehajtani. Az operatív tiszt akkor vezeti helyesen az ügynököt, ha emberi közelségbe, munkatársi kapcsolatba kerül vele. Ennek érdekében minden alkalmat meg kell ragadnia annak bizonyítása céljából, hogy együttműködésük alapja a bizalom és az őszinteség. Ahogyan egy miniszteri parancs megfogalmazta: „Nevelés közben az operatív tiszt köteles figyelembe venni, hogy az adott hálózati személy milyen alapon vesz részt az együttműködésben, milyen politikai képzettséggel, világnézettel és műveltséggel rendelkezik.”¹⁴⁰

A meggyőzésen azt a ráhatást értjük, amelyet az operatív tiszt gyakorol az ügynök értelmére, személyére, beállítódására azzal a céllal, hogy nézetét átalakítsa, összhangba hozza a szakmai feladatok követelményeivel. A meggyőzést, a politikai átnevelés - a vizsgálat szerint - a ráhatás egyik módszere, melynek segítségével „a helytelen viszonyok megváltoznak és folyamatosan a szocialista erkölcs követelményeinek megfelelően átalakulnak. Csak akkor beszélhetünk a ráhatás meggyőző erejéről, amikor az ügynök - az operatív tiszt részéről megértést és jóakaratot tapasztalva - végiggondolja mindazt, amit az operatív tiszt konkrét tényekre

¹⁴⁰ Az állambiztonsági szervek hálózati munkájának alapelveit tartalmazó szabályzat. Belügyminiszter 005/1972. sz. parancsa. 10-21/5/1972. BM KI PGy/1972. 130. d.

alapozva, találkozóra-találkozóra mond”. A meggyőzésnek ezért minden körülmények között következetesnek, logikusnak, és maximálisan bizonyító erejűnek kell lennie, ezért operatív tisztnek, ha ügynökét meg akarja győzni, „mélységesen hinnie kell abban, amit mond”. Amíg a meggyőzés során az operatív tiszt az ügynök beállítódását, szemléleti módját igyekszik megváltoztatni, addig a befolyásolás során az ügynök magatartását közvetlenül igyekszik formálni. Ezért operatív tisztnek a speciális feladata, hogy a kommunikációs eszközök segítségével kiválassza, kiemelje az ügynökre zúdult információkból mindazokat, amelyek az ügynök személyisége, illetve a titkos együttműködés szempontjából jelentősek. Ezeket az ügynök személyiségéhez igazítja, és elmagyarázza őket. Segítenie kell továbbá leküzdeni azokat a „gátlásokat”, amelyek - osztályhelyzeténél, egyéniségénél fogva - az ügynök számára akadályozzák bizonyos információk befogadását, ténykörülmények elfogadását. Az operatív tisztnek tehát arra kell törekednie, hogy a „kommunikációs eszközök társadalomnevelő tevékenységével összhangban, a napi politikai eseményekből az ügynök személyiségének alakítása szempontjából jelentős tényezőket kiemelje és ezekről speciális elemzést adjon. A bensőleg magalapozott politikai magatartás kialakulása után az ügynök tevékenységét már nem a beszerzése alapjául felhasznált kompromittáló vagy terhelő adatok, esetleg az egzisztenciális érdek, hanem a valóság törvényszerűségeinek ismerete és az ebből adódó társadalmi elkötelezettség érzete határozza meg.”

Az operatív pszichológia állambiztonsági alkalmazásának legkifinomultabb/legrafináltabb működési területe az operatív kombinációk¹⁴¹ területe. Ez a titkos információszerzés, az ellenséges tevékenységet folytató személyek felkutatása, a preventív védelem, az operatív ellenőrzés valamint a fogdai felderítés mellett a hálózat legfontosabb funkciója. Az operatív kombinációk különféle akciók végrehajtását jelenti, mint az ellenséges körbe történő beépülés, operatív játszma kezdeményezése és lefolytatása, aktív intézkedések végrehajtása, titkos operatív akciók foganatosítása, kutatás, figyelés. Ennek során lehetőség nyílik dezinformációs akciók megszervezésére, ellenséges szervezetek, csoportok bomlasztására, személyek leválasztására, elszigetelésére, az ellenséges személyek pozitív befolyásolására, az ellenséges kör bővítésének korlátozására, vagy a tervezett cselekmény elkövetésének megakadályozására, megszakítására.

A játszma legáltalánosabb megközelítésben is tartalmazza az utalást a csapdás vagy trükkös lépések sorozatát, azaz olyan konfliktusmegoldási formáról van szó, amikor az erőszak alkalmazása, vagy ennek kilátásba helyezése helyett a felek túl akarnak járni egymás eszén.¹⁴² Ennek során tudatosan összeállított viselkedésstratégiát követnek, amely során a igazmondás keveredik a megtévesztéssel és a hazugsággal - az ellenfél várható lépéseinek előzetes felbecsülése függvényében. Ezért minél hitelesebb és pontosabb információkat kell begyűjteni a másik szándékairól, helyzetéről közben pedig védeni, takarni, leplezni a saját célok, szándékok valódi tartalmát, irányait. Ez a leírás már önmagában is implikálja a hírszerzés és az elhárítás alapvető játékszabályait.

Az operatív játszma - szakmai meghatározása szerint - „operatív intézkedések sorozata a külső ellenség megtévesztésére, hogy annak szervezetében, apparátusában vagy ügynöksé-

¹⁴¹ Lakatos Sándor - Mulik László: Az állambiztonsági munkában felhasználható operatív erők, eszközök és alkalmazott módszerek, a hálózat szervezése. I. m.

¹⁴² „A játszma kiegészítő, rejtett tranzakciók folyamatos sorozata, amely pontosan meghatározott, előre látható kimenetel felé halad. (...) nemegyszer ismétlődésekbe bocsátkozó, rejtett indítékú tranzakciók ismétlődő készlete”. Berne, E.: Emberi játszmák. Gondolat, Bp., 1987. 61. p.; továbbá: Hankiss Ágnes: A bizalom anatómiája. Magvető, Bp., 1978.

gében felderítést biztosító pozíciókat szerezzünk”¹⁴³. Lényegét tekintve hírforrás létesítése az ellenséges hírszerzés Magyarország ellen dolgozó ügynökségében, olyan hazai bázison szervezett és tartott hálózati személy által, aki az ellenség megtévesztésével, magyarországi kémfeladatok látszólagos végrehajtásával eléri, hogy az ellenséges hírszerzés saját ügynökének tekintse. Tehát nem „beépülés”, mivel az „külföldi bázison” történik, és látható az is, hogy az operatív játszma - szemben az operatív kombinációval - tipikusan a hírszerző erők, eszközök és módszerek alkalmazási körébe tartozó intézkedéssorozatot jelent. Az alapszabály szerint, a játszma nem azért valósul meg, hogy dezinformáljunk, hanem azért dezinformálunk, hogy az ellenség olyan lépésre kényszerüljön, amely a mi szempontunkból előnyösebb felderítő pozíciót eredményez.¹⁴⁴

Természetesen az operatív játszma, mint az operatív erők, eszközök és módszerek együttes alkalmazási formája az állambiztonsági szervek működésének „rendszersemleges” tényezője. Így nem csak a diktatúrák állambiztonsági szerveinél, de a demokráciák nemzetvédelmi szolgálatainál is megtalálható a komplex operatív módszerek körében - a dezinformáció, a csapda, az intézkedés valamint a kombináció mellett - az operatív játszma¹⁴⁵, amely továbbra sem nélkülözheti az operatív pszichológia alkalmazott ismeretanyagát.

Ugyanakkor egy korábban nem ismert problémakör merült fel, és kívánt sürgős megoldást - a rendszerváltás lélektani hatásai a Belügyminisztérium állománya körében. Az operatív állománynak fokozottabban kellett szembesülnie azzal az új kihívással, hogy hol húzódnak a jogállamban a politikailag jóváhagyható magatartások toleranciahatárai. Ilyen probléma a tekintélyelvű társadalmi berendezkedés természetéből adódóan a korábbi belügyi magatartás zárt szabályrendjében fel sem merülhetett. A rendszerváltás során az egész társadalom súlyos egyéni és tömeglélektani megrázkódásokon ment keresztül. A valódi, személyes drámákkal viszont azok küszködnek, akiket nem igazolt a történelem, akik a zsákutcának bizonyult történelmi kísérlet tudatos vállalói és hívei voltak. Nem kevesen kerültek ki az ilyenek az operatív állomány köréből, akiket teljes szocializációja, egész életútjuk, kollektív tudatuk a párt, a proletárdiktatúra védelmére predesztinált.¹⁴⁶ A dilemmából két úton volt lehetséges kitörni: az egyik a racionális döntésen és választáson alapuló kritikai önrevízió. A másik a teljességgel érzelmi-alapú, önigazoló hűség jegyében történhet, amely viszont az életút további folytatása szempontjából zsákutcat jelent.¹⁴⁷ A viharos változások közepette a belügyi állomány jelentős hányada vált bizonytalanná. Kérdéssé vált - ideológiai beállítódásuk és politikai elkötelezettségük irányától és intenzitásától függő mértékben -, hogy milyen újszerű gondolkodást és cselekvésformákat tesz szükségessé számukra a társadalom életében bekövetkezett totális fordulat. Nem véletlen, hogy a kilencvenes évek elején gyakoribbá váltak

¹⁴³ Az állambiztonsági szervek előzetes ellenőrző és bizalmas nyomozó munkájának szabályozása Belügyminiszter 0010/1973. sz. parancsa. 10-21/10/1973. BM KI PGy/1973 140. d. 18. b) pont.

¹⁴⁴ Bálint István - Gergely Attila: A hálózati operatív játszma. Az ellenség megtévesztése. RTF 1979. 54. o. RTF 15-480/1978. TH Könyvtár 33/1396. ÁB-anyag 207. 23. p.

¹⁴⁵ Komáromi István: Az operatív munka alapelvei. Belügyi Szemle, 1991. 2.

¹⁴⁶ A rendszerváltás évében egy régi belügyi dolgozó még az „ideológiai-tudati zavarokra” hívta fel a figyelmet, amely helyzet leküzdéséhez a lenini gondolatok tényleges figyelembevételét és gyakorlati hasznosítását javasolta. „Eszmei és politikai módszerekkel törekednünk kell a marxizmus hegemoniájának helyreállítására.” Baranyó György: A marxizmus védelmezéséről. Belügyi Szemle, 1988. 10. 67. p.

¹⁴⁷ Pataki Ferenc: Társadalomlélektani tényezők a magyar rendszerváltásban. In: u. ő. Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle. Scientia Humana, MTA PI, Bp., 1993. 46-47. p.

a belügyi állomány soraiban a lelki és pszichoszomatikus betegségek, növekedett a lelki okokra visszavezethető alkoholizálás és a kóros szokásokban megnyilvánuló életvitel is széles körben vált jellemzővé.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Balázs István: A rendszerváltás lélektani hatásairól. Rendészeti Szemle, 1991. 7. 61-62. p.

III.

Az államvédelmi jelenség politológiai megközelítése

1. „Ha nem tartanák őket titokban, nem lenne értelme a szolgálatoknak.” - magyarázza megértően Glazt Ferenc az állambiztonsági szolgálatok „láthatatlanságát”.¹⁴⁹ Történészként viszont annak örül, hogy az új törvényi szabályozás következtében lassan világossá válik: az 1990 előtti hatalmi gépezetnek nemcsak két szférája volt, úgymint az állami adminisztráció és a pártadminisztráció, hanem ott volt az a bizonyos harmadik szféra is: az államvédelem. De aggodalmának is hangot adott: Vajon kiderülhet-e, hogy kik voltak a látható nómenklatúrából azok, akiknek parancsait a rejtett nómenklatúra teljesítette? Akik semmiféle listán nem szerepelnek. Vajon hogyan rajzolható le a rejtett nómenklatúra hierarchiája? De fél a történész attól is: felerősödik a kölcsönös gyanúsítás, a bizalmatlansági hullám, hiszen a múlttal való nyílt szembenézést a politikai elit elmulasztotta 1990-ben.

A kutatás forrásadottságai vonatkozásában szembetűnő, hogy a szovjet rendszer titkos szférájáról, mint minden politikai rendszer titkos szférájáról, igen kevés - elérhető - írásos dokumentum maradt fenn. Azok jelentős része is csak az operatív akciók írásos nyomai, vagy a formális - és ezért az éppen uralkodó politikai szólamokat ismétlő - „jelentések”. A szolgálatok működésének utólagos tanulmányozása így igen nehéz. Ezért is a kutatók közül jobbra azok választják e szolgálatok tanulmányozását témaként - vélekedik a történész -, akikben a politikai kriminalitás iránti érdeklődés a meghatározó¹⁵⁰.

A „politikai kriminalitás” kissé ironikusan említett kutatási iránya más vonatkozásban hasznos felvetéseket tartalmazhat az állambiztonsági szervek vizsgálata során. Az állam elleni bűncselekmények kriminológiai sajátosságai ugyanis arra hívják fel a figyelmet, hogy az állam elleni bűnelkövetés olyan összetett jelenség, amelynek egyik oldalán speciális szubjektumként jelenik meg az állambiztonsági szervezet. Ha a jog (pontosabban - a később részletezendők miatt - jogként viselkedő nem-jog, de mindenképpen valamilyen szabály) alkalmazójaként tekintünk az állambiztonságra, akkor felmerül a kérdés, ebből a normaalkalmazási tevékenységből vajon kiderül-e valami magára a hatalmi intézményre nézve. A állam ellenes

¹⁴⁹ Glazt Ferenc: Államvédelem a hidegháború korában. A történész kérdései. História, 2002. 7.

¹⁵⁰ Ennek a kornak a sajátossága, hogy életrajznak nevezett kiadványok sorával találkozhatunk, melyek közül sok szakszerűtlennek és szimplifikáltnak bizonyul. Ezek többnyire nem tesznek mást, mint egyszerűen visszatérnek a korábbi szűklátókörű, a vizsgált személyt egyoldalúan a közép-pontba állító módszerhez. Méltán érdemli ki a jelenség a „bulvár-történetírás” megjelölést. Lásd: Révész Sándor: Semmi se kínos. Népszabadság, 2003. január 3.; Ugyanez Ormos Mária megfogalmazásában: „Amikor aztán felszabadult a szellemi szféra, erre nagyon különbözőképpen reflektáltak a kollégák. Volt például, aki a hivatalos történetírás kereteiben - saját múltjával, korábban hirdetett nézeteivel mit sem törődve, vagy talán épp azért - éles fordulatot hajtott létre, és átesett a ló másik oldalára. Azután megjelentek az önjelölt, amatőr vagy szakmai előélettel nem rendelkező, a tudomány törvényeit figyelmen kívül hagyó „történészek”, akik - ahogyan korábban a magát marxista-leninistának nevező történettudomány is - szemezgettek, mazsoláztak a dokumentumok között.” „sehol sem látni a mentőcsapatokat” Ormos Mária történésszel Rádai Eszter készített interjút. Élet és Irodalom, 2002. 38.; A „bulvár-történetírásra” illetve a dokumentumok közötti „mazsolázásra” elég két, közismert példát felhozni: Peter Sheldon (Tőke Péter): A rendszerváltás feketekönyve. Intermix, Bp., é. n. (2002.); Kende Péter: Titkos magyar szolgálatok. Hibiszkusz, Bp., é. n., (2004.).

bűncselekmények, a társadalmi alapviszonyok valamint a politikai rendszer hetvenes évekbeli összefüggéseit vizsgálva könnyen eljuthatnánk az akkoriban hivatalos megállapításig: „az állam elleni bűncselekmények elenyésző száma a belső struktúrában bekövetkező kedvező változásokról, a politikai motívumok dominanciájának háttérbe szorulása a szocialista társadalmi rend fejlődéséről, a szocialista társadalmi viszonyok megerősödéséről tanúskodik”¹⁵¹. Valóban, akkoriban az állam ellenes bűncselekmények előfordulása tartósan az évi 0,2 % alatt maradt, ezek kriminogén tényezőiként is elsősorban az ideológiai körülményeket - a kapitalista környezeti hatások, az antimarxista ideológia különböző válfajai, a polgári tudati maradványok - lehetett okolni.¹⁵²

Nem lehet azonban a statisztikai adatokat anélkül értékelni, hogy nem lennének tekintettel - a jogi szabályozás változásai mellett - arra a funkcióváltásra, amely a hatvanas években az állambiztonsági munkában bekövetkezett. Befejeződött a korábbi főosztályok szerinti tagozódást felváltó (fő)csoportfőnökségi átalakulás folyamata. Ennek megfelelően új minisztériumi (majd főcsoportfőnökségi) ügyrend(ek) kiadására került sor. Alapvetően nem mondott túl sok újat a miniszter első helyettese által irányított III. Főcsoportfőnökség fő feladatairól: „a Magyar Népköztársaság fegyveres erőivel a politikai, gazdasági, társadalmi szervekkel együtt, a dolgozó népre támaszkodva - sajátos eszközeivel - védeni az állam biztonságát, társadalmi és gazdasági rendjét, a külső ellenséggel és aknamunkával szemben”.¹⁵³ A szervezeti változások mellett éppen a „sajátos” eszközök, erők és módszerek vonatkozásában következett be nagymérvű átalakulás. A korábbi represszív-kriminalizáló jellegű állambiztonsági munkát fokozatosan felváltott a túlnyomórészt preventív-operatív tevékenység. Ez a stratégiaváltás, miszerint az államellenes bűncselekmények tipikusan olyan magatartások, amelyek ellen a jogi eszközöket megelőzően sajátos állambiztonsági módszerekkel kell felvenni a harcot, valóban befolyásolhatta a bűncselekmények számának alakulását. Ez a módszer ugyanis a bizalmas nyomozást tipikusan nem a büntetőeljárás kezdeményezésével fejezte be, hanem a megelőző, akadályozó, korlátozó operatív intézkedések foganatosításával.

Jogilag tehát ezek a cselekmények nem is léteztek. Egyrészt azért, mivel ezek olyan információk megszerzésén alapultak, amelyek csak annak az esélyére utaltak, hogy az adott magatartás folytatása a későbbiekben esetleg megalapozhatja államellenes bűncselekmény valószínűségét. A büntetőeljárás megindításának jogi feltétele pedig az alapos gyanú lett volna, amely így ezt a fokot el sem érte. A jogon kívüliség további következménye eljárási jellegű volt. Mivel büntetőeljárás előtti operatív intézkedésekről volt szó, így az ügyészrői rálátás teljes mértékben hiányzott az ilyen jellegű eljárási cselekményekre. Az operatív intézkedések - ellenséges körbe történő beépülés, operatív játszmák kezdeményezése és lefolytatása, aktív intézkedések végrehajtása, titkos operatív akciók foganatosítása - mellett így saját jogkörben

¹⁵¹ Finszter Géza: Az állam elleni és a politikai jellegű bűncselekmények kriminológiája. Szakkriminológiai füzetek I. kötet. RTF, Bp., 1979. 10. p.

¹⁵² Lásd: Karasz Lajos: Az imperialista hírszerző és propagandaszervek törekvései a belső „ellenzék” kialakítására, az állambiztonsági munka tapasztalatai. In: SID-77. Az ideológiai diverziót folytató imperialista szervek és az általuk irányított diverziós és antiszocialista személyek elleni intézkedések, az elhárítás tapasztalatainak elemzése címmel 1977. május 23-29 között Magyarországon rendezett nemzetközi tanácskozás anyaga. Bp. 1977. BM III/7. Osztály 45-155/77. TH Könyvtár 33/3627. ÁBTL ÁB-könyvanyag - 498.

¹⁵³ A Magyar Népköztársaság Belügyminisztérium Ügyrendje. Belügyminiszter 001/1966. sz. parancsa. 1966. január 1. BM KI Pgy. 104. doboz (d.) 10-195/1967.; BM III. Főcsoportfőnökség ügyrendje. BM KI Pgy. 102. d. 10-1837/1967.

dönthetett az állambiztonsági szerv olyan, szintén a büntetőeljárásen kívüli intézkedések felől, amilyenek a rendőrhatalom figyelmeztetés és felügyelet, a kitiltás, a kiutasítás vagy a kiutazásból történő kizárás. Büntetőeljárásra viszont csak abban az esetben került sor - és ez a helyzet vált általánossá -, amennyiben a büntetőeljárásen kívüli intézkedések nem érték el a megfelelő hatást, azaz nem bizonyultak alkalmasnak a bűncselekmények megelőzésére, akadályozására, korlátozására vagy megszakítására és ezért már megállapíthatóvá vált a bűncselekmény alapos gyanúja.¹⁵⁴

A hatvanas évek második felében a büntetőeljárás kezdeményezésével zárult elhárító tevékenység átlag 27 százalékos volt, azaz a III. Főcsoportfőnökségen az esetek háromnegyede a realizálást megelőző feldolgozó munka során befejeződött.¹⁵⁵ Az előzetes ellenőrzés és a bizalmas nyomozás eredményessége fő mutatójának tehát már nem elsősorban a büntetőeljárással történő realizálásokat, hanem a büntettek megelőzése terén elért eredményeket tekintették.¹⁵⁶ A társadalomellenesnek tekintett tendenciák, folyamatok, magatartások felderítése során tett intézkedések, kombinációk egész sorával igyekeztek megakadályozni az ellenséges központok létrejöttét, egyes csoportok kiszélesedését, agresszív terveik végrehajtását, a nagyobb horderejű és nyugtalanságot keltő tevékenység kialakítását. Mindezek eredményeként az illegális csoportok többsége például nem fejlődhetett összeesküvéssé, vagy szervezkedéssé, sőt gyakran még az előkészületi stádiumba sem jutottak el. Az ellenséges nézeteket szóban és írásban terjesztő személyek és csoportok sem jutottak el az izgatás büntetnének elkövetéséig. A megelőzés jogi lehetőségei között többnyire az érintett munkahelyek tájékoztatása útján fegyelmi eljárás kezdeményezése, valamint a rendőrhatalom figyelmeztetés alkalmazása fordult elő. Ugyanakkor kevés esetben történt rendőrhatalom felügyelet alá helyezés, kitiltás, szabálysértési eljárás kezdeményezése illetve a külföldre történő utazásból kizárás és gyakorlatilag egyetlen esetben sem fordult elő társadalmi bírósági eljárás kezdeményezése. Az állam elleni bűncselekmények túlnyomó részének az előkészületét a törvény büntetni rendeli, így azok önmagukban bűncselekményt képeznek. A gyakorlatban viszont előfordulnak olyan előkészületi cselekmények, amelyeket a törvény nem rendel büntetni, vagy büntetendő ugyan, de nem éri el a előkészület törvényi fogalmát. Ilyenkor szükséges tehát az operatív szakban büntetőeljárásen kívüli intézkedést alkalmazni. „A szocialista rendszerrel szembeni ellenséges érzület mások előtti kifejezése, a szocialista rendszer valóságos vagy vélt hibáinak ilyen szempontból, de gyűlöletkeltésre nem alkalmas módon való értékelgetése még nem bűncselekmény, de annak elkövetésére vezethet. Ez az a szakasz, amikor büntetőeljárásen kívüli intézkedésnek van helye.”¹⁵⁷

A rejtőzködő hatalom működésének láthatatlansága magának a struktúrának a konspiratív szabályozására vezethető vissza. Irattári szempontjából ennek legfontosabb forrása a Belügyminisztérium Központi Irattárának titkosan kezelt Parancsgyűjteménye volt. Jelenleg a Belügyminisztérium hatályos Szervezeti és Működési Szabályzata, illetve az ennek függelékét

¹⁵⁴ Belügyminiszter 0010/1978. sz. parancsa. Az állambiztonsági szervek előzetes ellenőrző és bizalmas nyomozó munkájának szabályozása. 10-21/10/1973. BM KI Pgy. /1973. 140. d.

¹⁵⁵ BM III/1. Osztály Munkaközössége: AZ állambiztonsági szervek által 1966-1971 között nyomozott izgatási ügyek tapasztalatai. ÁB tanulmány. 1972. 2. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1972. 13-41/8/72. 56. o. TH Könyvtár 33/2817. ÁBTL ÁB-anyag 710.

¹⁵⁶ Fehér Gyula: A büntetőeljárásen kívüli adminisztratív intézkedések lehetőségei, formái. Állambiztonsági tanulmány 1974. 2. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség. 13-41/15/1973. TH Könyvtár 33/2839. ÁB-anyag 718.

¹⁵⁷ I. m.: 15. p.

képező Ügykezelési (Iratkezelési) Szabályzat rögzíti a Belügyminisztériumban keletkezett, és az 1995. évi LXVI. törvény hatálya alá nem tartozó iratok kezelésére vonatkozó szabályokat. Az elmúlt évtizedben két lényeges szervezeti, intézményi változás határozta meg a Belügyminisztérium irattári anyagának helyzetét. A rendszerváltást követően az állambiztonsági iratanyag nagyobb része az újonnan létrehozott Nemzetbiztonsági Hivatal, Katonai Felderítő Hivatal illetve az Információs Hivatal iratállományába került (a levéltári törvény hatálya alá tartozó iratok többnyire a Magyar Országos Levéltárba kerültek). Az 1997-ben felállított - mára Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárává alakult - Történeti Hivatal részére pedig nagy mennyiségű irat - elsősorban a Dokumentációs Osztályról származó anyag - került átadásra.

A Belügyminisztérium Központi Irattára szervezetileg a Közigazgatási Államtitkári Hivatal Irattári Osztályához tartozik. A Központi Irattár egyszerre élő és régi irattár. Kurrens iratai a minisztérium zavartalan működését segítik elő, miközben nagyobb hányada a „registratura antiqua” körébe tartozik. Ez a magyarázata annak is, hogy bár iratai elsősorban a közfeladatot ellátó szerv irattári anyagába tartoznak, funkcionálisan mégis a levéltári kutatóhely szerepét tölti be - anyagai általában tanulmányozhatók különböző adatok kigyűjtése vagy más tudományos cél érdekében. A Központi Irattár törzsegységét a legutóbbi időkig a miniszteri, államtitkári, belügyminiszter-helyettesi iratok, a miniszteri, kollégiumi valamint az országos főkapitányi értekezletek anyagai, továbbá az Elnöki Főosztály és a Közrendészeti Főosztály iratai képezték. Ezek átadása a Magyar Országos Levéltárnak többnyire megtörtént. Legfontosabb és egyben legterjedelmesebb iratrészének, a Parancsgyűjteménynek jogi sorsa azonban egyelőre nem dőlt el.¹⁵⁸

A Parancsgyűjtemény alapvetően a belügyminisztérium szervezetére és működésére vonatkozó parancsok, utasítások, intézkedések, ügyrendek és szabályzatok nyilvántartására szolgált. E forrásértékű anyagok a Központi Irattárban 1947-től állnak rendelkezésre, de az 1980 után keletkezett iratok kutatása - a Levéltári törvény és a végrehajtására kiadott BM utasítás értelmében - egyelőre korlátozott, minősítésük felülvizsgálata folyamatosan történik. A Magyar Országos Levéltárnak az 1945 előtti iratokra vonatkozó Belügyminisztériumi Levéltár repertórium¹⁵⁹ a minisztérium központi irattárának addigi tárgykör-tagoltságán alapult. Ez nem regisztrált önálló parancsgyűjteményt, ahogyan az ezt követő időszakra sem különített el ilyen részirattárat a központi irattározás. Mostani szerkezetében a Parancsgyűjtemény a kilencvenes években alakult ki, élő irattári része jelenleg is folyamatosan bővül.

A parancs - a szabályzat, az ügyrend, a intézkedés valamint a körlevél mellett - belügyi rendelkezés, a Belügyminisztérium szervei irányításának és vezetésének bár jogszabálynak nem minősülő, legmagasabb szintű vezetési és jogi eszköze. Parancsba foglalják általában a szolgálati feladatokra, a katonai fegyelemre és rendre, valamint a személyi állományra vonatkozó rendelkezéseket. 1990 előtt parancs kiadására a miniszter, az államtitkár, a miniszter-helyettesek, a főcsoportfőnök-helyettesek, a BM Titkárság vezetője, az országos (Kormányör-ség) parancsnokok, a csoportfőnökök, az önálló osztályvezetők valamint a hatáskörükbe tartozó kérdésekben valamennyi vezető (parancsnok) volt(ak) jogosult(ak).

¹⁵⁸ Jelzés értékű lehet azonban, hogy az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára fond- és állagjegyzékében formálisan már kijelölt helye van a Parancsgyűjteménynek a 4. szekció 4. 2. sz. fond alatt. - bár egyelőre feltöltetlenül.

¹⁵⁹ Levéltári leltárak 58. MOL, Bp., 1973.

A Parancsgyűjtemény nem csupán a fenti értelemben vett parancsokat tartalmazza. Itt szerepelnek a miniszteri utasítások is, amelyek jogszabályok. Miniszteri utasítás szabályozza többnyire a magasabb szintű jogszabályok végrehajtásának rendjét és az arra hivatott szervek feladatait, a belügyi munka irányítására, vezetésére, a szakmai jellegű feladatok végrehajtására vonatkozó kérdéseket. 1990 előtt miniszteri utasítás kiadására jogosult volt a miniszter, az államtitkár és a miniszter által feljogosított miniszterhelyettesek. De a jogszabálynak nem minősülő ún. jogi iránymutatások is a Parancsgyűjteménybe tartoznak. Ezek mint irányelvek vagy elvi állásfoglalások az alacsonyabb szintű jogszabályok értelmezésére, alkalmazására vonatkoznak. További sajátos részét képezik a Parancsgyűjteménynek azok a közös parancsok, utasítások, jogi iránymutatások, amelyeket más szervek - Legfőbb Ügyészség, Honvédelmi Minisztérium, Munkásörtség Országos Parancsnoksága - együttműködésével adott ki a Belügyminisztérium.

A Parancsgyűjtemény nem teljes, és koherens iratösszesség. Előfordul, hogy a tartalmuknál fogva a Parancsgyűjteményhez tartozó iratok egyéb, főként a miniszteri, miniszterhelyettesi anyagok között szerepelnek (ez fordítva is megesik), mások viszont teljesen hiányoznak. Következtes a proveniencia elvének alkalmazásában, de az irattári jelzetelés - többnyire az iratképző hibájából - esetenként pontatlan, ellentmondásos, olykor hiányos maradt.

Az említett gondokra a belügyminiszter által kiküldött Iratfeltáró Bizottság is felhívta a figyelmet 1995-ben készített jelentésében¹⁶⁰. Eszerint a Központi Irattár „nem tölthette be azt a feladatot, amely a létező iratkezelési szabályzatból reá hárul. Az egyes szervezeti egységek iratanyagát rendszertelenül vette, illetve vehette át, az iratrendezés és selejtezés nem kellő szakszerűséggel történt.” Hozzáteszi a jelentés azt is, hogy az 1990 óta végzett munka ellenére az ott őrzött iratanyag nagy része rendezetlen. Emellett feltűnően kevés irat van az 1950-1960 közötti időszakból, hiányos a miniszteri, miniszterhelyettesi iratok sorozata, ráadásul az 1963 utáni időszakból is egész főosztályok, csoportfőnökségek iratai hiányoznak.

Történeti előzményeit tekintve a Magyar Országos Levéltárnak a Belügyminisztérium 1945 előtti irataira vonatkozóan kiadott - korábban idézett - Belügyminisztériumi Levéltár repertórium csak annyiban foglalkozik az iratanyagot érintő, II. világháború utáni változásokkal, hogy megemlíti: „az 50-es évek elején az MSZMP Párttörténeti Intézetének Archivumában helyezték át az első világháború vége s az ellenforradalmi korszak munkásmozgalmára vonatkozó legfontosabb iratokat”. A Repertórium bevezetője tulajdonképpen arra utal - miközben nyilván az MDP Munkásmozgalom-történeti Intézetéről esik szó az idézetben -, hogy az irattári rendszerben az ötvenes évekig nagyobb változások nem következtek be. Ez valóban így is történt. 1945-1950 között a minisztérium főbb feladatai: a közigazgatási apparátus irányítása, illetve a közbiztonság, rendészet és állambiztonság ügyeinek intézése volt. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Belügyminisztériuma ügyiratkezelésében tulajdonképpen folytatta a m. kir. Belügyminisztérium hagyományait, a minisztérium változatlan módon iktatta iratait.

Lényeges változás következett be 1950-ben, az önálló Államvédelmi Hatóság megszervezésével. Ekkor összevonták a különböző területeken működő állambiztonsági szerveket, majd ezt követően kiadott miniszteri parancs hozta létre az egységes „Antidemokratikus Elemek Központi Operatív Nyilvántartását”, megszüntetve ezzel az addig decentralizáltan működtetett nyilvántartásokat. Rendelkezett arról is, hogy a nyomozó, felderítő és elhárító munka során

¹⁶⁰ Az Iratfeltáró Bizottság jelentése. A Központi Irattár. 3. sz. melléklet. Belügyminiszter 5/1995. utasítása a belügyminisztériumban és szerveinél őrzött iratok felméréséről. BM KI 05/1995. sz. BM ut.

keletkezett ügyiratokat a korábbi aktarendszer helyett - ekkor, elsőként - operatív, hálózati dossziékba rendezték, a személyekre kiállított kartonokat pedig a központi operatív nyilvántartásba helyezték el. Az osztályon belül hozták létre a központi operatív irattárat, ahová a központi és megyei állambiztonsági szerveknél keletkezett, és már lezárt (elintézett) ügyiratokat kellett irattározásra megküldeni. Az operatív nyilvántartó osztály ezzel egyidejűleg átvette az Igazságügyi Minisztériumtól az 1945-1949 közötti népbírósági iratokat.

Bár a Belügyminisztérium az ÁVH önállósága idejére, 1953-ig mentesült az operatív irattár működtetésétől, később az 1950-1953 közötti államvédelmi vezetői parancsok mégis bekerültek a Parancsgyűjteménybe, sőt, ezekről még leadási jegyzőkönyv is rendelkezésre áll. Súlyos problémát jelent viszont az, hogy a jegyzék jóval több tételt tartalmaz, mint amennyi irat a raktárban fellelhető. A parancsok elsősorban az ÁVH szervezeti működésére, szabályzatainak változására, személyzeti és fegyelmi ügyeire vonatkoznak, az ÁVH tevékenységére vonatkozó információt azonban elvétele tartalmaznak.

Ennek az időszaknak a terméke az a sajátos jelenség is, amikor központilag elrendelt iratselejtezéseket hajtottak végre - a papírgyűjtés jegyében. Utóbb a rendezési feladatok előtérbe kerülése miatt a selejtezésre fordított idő csökkent. A későbbiek során pedig a gazdaságosság szempontjai kerültek előtérbe. Olyan fond-állományokat vettek selejtezés alá, amelyek iratanyagának jelentős részétől megszabadulhattak, és így több helyet nyerhettek. Általános volt a tapasztalat, hogy elsősorban olyan irategyüttesek selejtezését látták célszerűnek, amelyeknek 30-40 %-át selejtezhették. De előfordult az is, hogy a papírtakarékosság jegyében lesejtezték mosóporos csomagoló papíron - „Klórmentes Csin mosópor. Gyártja: Mercur Műszaki Vegyipari R.T. Budapest” - dolgozta ki az ÁVH Határőr-parancsnoksága a lökiképzést vezető tiszt kötelmeit¹⁶¹.

1953-ban a BM közigazgatási irányításával kapcsolatos hagyományos feladatok általában megszűntek, ugyanakkor az 1949-ben szervezetileg önállósított állambiztonsági apparátusnak a BM szervezetébe való visszatagolódásával 1953-ban teljessé vált az a folyamat, melynek során a Belügyminisztérium tulajdonképpen rendőr-minisztériummá vált. Ennek eredményeként az egyes szervezeti egységek - a Parancsgyűjteményből is kiolvasható fokozódó éberségre és titokvédelemre hivatkozva - egyre inkább elzárkóztak a kölcsönös iratszolgáltatástól, miközben egyre kevesebb volt azoknak a szakembereknek a száma, akik a minisztérium egész struktúrájáról áttekintéssel rendelkeztek. Érthető, hogy a BM Titkársági sem lehetett abban a helyzetben, hogy az 1950-es évek óta az iratkezelési szabályzatokban újra és újra rögzített jogosítványaival éljen, azaz hogy az ügykezelés központi szervezését, irányítását és ellenőrzését elvégezhesse.

A Belügyminisztérium illetékes miniszterhelyettese. 1956. augusztus 29-én kelt 25. számú utasításával rendelkezett a BM központi államvédelmi szerveinél, 25/1. számú utasításával pedig a BM szerveknél található iratok megőrzésével és selejtezésével kapcsolatos feladatokról. Az utasítások szerint a nagy mennyiségben felgyűlt papírok „csak tehertételt jelentenek, s ugyanakkor a népgazdaság szempontjából fontos papírtanyagot nem bocsátottuk a népgazdaság rendelkezésére”¹⁶².

Az utasítás szerint az államvédelmi szervek iratai közül elsőként az 1945. és 1955. december 31. között irattárba helyezett aktákat - kivéve az operatív dossziékban elhelyezetteket - kellett volna átvizsgálni. A többi BM szervnél az 1947. január 1-jétől 1953. december 31-éig

¹⁶¹ Lásd: BM KI Pgy./1950. 16. doboz, 756.964/1950. sz.

¹⁶² BM KI Pgy./1956. 41. doboz, 10-2200/1956. sz.

irattározottak kerültek volna átvizsgálásra. Mindkét utasítás esetén a selejtezési feladatokat 1956. október 1-től 1957. január 1-jéig tervezték elvégezni. A selejtezési munkák irányításával és ellenőrzésével a BM Titkárságát bízták meg, de feladat végrehajtását az 1956-os forradalom eseményei nyilván megakadályozták.

A BM Titkárságának vezetője 10-2502/1958. számú. 1958. július 12. kelt körlevele ismét neheztelve állapította meg, hogy az ellenőrzések tanúsága szerint „a BM több szervénél nem tartják be a Minisztertanács iratok megőrzéséről és selejtezéséről szóló 185/1951.(X.23.) sz. rendeletét”. A körlevél kiadója a továbbiakban megállapította, hogy a BM-nél és alárendelt szerveinél nincsenek irattárak felállítva, ezért sok helyen az iratok kezeléséről és őrzéséről nem gondoskodnak megfelelően. Sőt, több szervnél „az ellenforradalmi események után felelőtlenül sok olyan iratot semmisítettek meg, amely az események során megmaradt, s amelynek védelmét a Minisztertanács fenti számú rendelete kötelezővé teszi”¹⁶³.

Az iratok számbavételének, rendezésének és selejtezésének elvégzése érdekében 1959-ben a Központi Irattár munkájának újjászervezését rendelte el a BM Titkárságának vezetője, amellyel a tárgyalt időszak egészére meghatározta az Irattár működésének kereteit.¹⁶⁴ Ez előírta, hogy a BM Központi Irattár gondoskodik a BM szervek minden olyan kiadmányának, iratanyagának kezeléséről és őrzéséről, amelyek a BM szervek működéséhez szükségesek, illetve történeti és tudományos szempontból jelentősek. Ennek érdekében a Központi Irattár kezeli, őrzi a BM központi szervek három - később tíz - évnél régebben irattárba helyezett és selejtezés szempontjából átvizsgált iratait, valamint irányítja és ellenőrzi a BM szervek irattári és iratselejtezési munkáját.

A BM Titkárság előírta, hogy a BM központi szerveinek minden évben a három évnél régebbi - esetenként még ennél is frissebb - iratokat selejtezés céljából átvizsgálják, és átadják a Központi Irattárnak. A nem iktatott iratokat, a miniszter, miniszterhelyettesek titkárságainak, valamint a politikai nyomozó szervek iratait viszont tárgykör szerinti csoportosításban kellett átadni, a „Szigorúan titkos” iratok átadása pedig tételes ellenőrzéssel történt. A Központi Irattárba leadott iratokat is - „az iratkeresés elősegítése érdekében” - elsősorban tárgykörük szerint kellett nyilvántartani. A Központi Irattárnak kellett megküldeniük a központi szerveknek az általuk kiadott újságok, folyóiratok, hirdetmények és brossurák egy-egy példányát is, amelyeket szervenként, kiadásuk sorrendjében helyeztek el

A Titkárság az iratok kétféle nyilvántartási rendszerét írta elő. Az egyik tárgykör szerint történik, amely szervenként, azon belül évenkénti csoportosításban történik, és amelyről tartalomjegyzéket és tárgymutató kartont kellett vezetni. Ilyen nyilvántartásban történt a következő iratok kezelése:

- parancsok és utasítások;
- Országos értekezletek jegyzőkönyvei;
- a végzett munkáról szóló évi, havi stb. jelentések, egyes fontosabb feladatok végrehajtásáról szóló jelentések;
- tájékoztató jelentések;
- ellenőrzésekről szóló jelentések;
- statisztikai jelentések;
- oktatási anyagok (szakmai, politikai);

¹⁶³ BM KI Pgy./1958. 56. doboz, 10-2502/1958. sz.

¹⁶⁴ A BM. Központi Irattárának működési szabályzata. 10-762/2/1959. BM KI Pgy./1959. 63. d.

- választásokkal kapcsolatos anyagok;
- építkezések anyagai;
- BM épületekről tervrajzok;
- a miniszter, miniszterhelyettes titkárságainak iratai;
- politikai nyomozó osztályok iratai;

A másik nyilvántartási rendszer iktatókönyv alapján működött. Ebben az esetben ugyanabban a rendszerben maradtak az iratok nyilvántartva, ahol azt az ügykezelők eredetileg intézték. A Központi Irattár az iratokat szám szerint emelkedő sorrendben, évenkénti csoportosításban - az iktatókönyvvel és tárgymutatóval együtt - helyezte el. Ebben a rendszerben főként a személyzeti ügyek, fegyelmi ügyek, a rendőri felügyeleti ügyek, az internálási ügyek és a rehabilitációs ügyek kerültek nyilvántartásra.

Nilván többlet feladatot rótt a Központi Irattárra, hogy az általa kezelt és őrzött iratok nyilvántartása mellett figyelemmel kellett kísérnie a BM központi szerveinél az ügykezelési csoportokon kívül kezelt és őrzött iratokat is, ráadásul nyilván kellett tartania a BM-nek az Országos Levéltárban illetve a Munkásmozgalmi Intézetnél elhelyezett iratait. További feladatként pedig köteles volt megszervezni a BM szerveinél kiselejtezett iratok papírgyárba szállítását is. A Központi Irattárba elhelyezett iratokat csak az osztályvezető által aláírt szolgálati jegy ellenében lehetett kiadni vagy abba betekintést engedélyezni - az irátátvevővel közösen megállapított határidőig. Polgári szerveknek viszont csak a Titkárság Vezetőjének engedélyével lehetett iratokat kiadni.

Itt érdemes megjegyezni, hogy a tudományos kutatás idézett szempontjainak a működési szabályzatban való megjelenése egyáltalán nem jelentette ezek tényleges kutathatóságát is. Csak 1973-ban született meg az a belügyminiszter-helyettesi parancs, amely az Központi Irattár anyagainak ún. külső szervek: tudományos, kulturális intézmények megbízottjai számára kutathatóvá tette¹⁶⁵. A kutatás feltételei így is igen szigorúak maradtak, hiszen a parancs rögzítette azt is, hogy a kutatás milyen témákban engedélyezhető - Tanácsköztársaság, munkásmozgalom, ellenállási mozgalom, II. világháború, az ország felszabadítása stb. -, és csak azokban az anyagokban, amelyek nem titkosszolgálati úton keletkeztek. Ráadásul felsorolta azokat az intézményeket is - Párttörténeti Intézet, Történettudományi Intézet, Hadtörténeti Intézet, hírközlő szervek, egyetemek -, amelyek kérelemmel folyamodhattak a BM Titkárság vezetőjéhez; tehát magánszemélyek nem tartózhattak ebbe a körbe.

A külső kapcsolatok másik érzékeny pontja a Központi Irattár és a levéltári munka vonatkozásában mutatkozott meg, ez pedig az iratbegyűjtés volt. A levéltárak szervezetéről és a levéltári anyag védelméről szóló 1969. évi 27. tvr. szabályozta a levéltárak ezen részfeladatát is. A törvényerejű rendelet értelmében minden jogi személynek, ahol iratképzésre sor került, iratkezelési szabályzatot és irattári tervet kellett készítenie, és ennek alapján kellett megszerveznie iratkezelését. Az irattári terv tételei az őrzési időt, illetve a nem selejtezhető iratoknál a levéltárba adás idejét is feltüntették. Ennek alapján kellett megszervezni iratkezelésüket és irattározásukat, amelyek ellenőrzése a BM Központi Irattára vonatkozásában a Magyar Országos levéltár kapott felhatalmazást. E hatáskör elvileg lehetővé tette volna a levéltári átvételre kijelölt iratok levéltárba adásának pontos megszervezését, és azt, hogy a történeti értékű iratok még levéltárba kerülésük előtt ne semmisüljenek meg. A gyakorlat viszont azt bizonyította, hogy a levéltárak személyi és anyagi ellátottsága miatt, a munka megszervezése

¹⁶⁵ Lásd 104. sz. jegyzet

teljesen nem sikerült. Részint kevés volt ehhez a munkához a levéltáros létszám, részint a felszaporodott iratanyag átvételére kevésnek bizonyult a raktár kapacitása.

Furcsa anomáliára derített fényt az Iratfeltáró Bizottság már idézett jelentése¹⁶⁶. Az 1960-as évek végétől ugyanis a Belügyminisztérium mereven elzárkózott az Országos Levéltár minden javaslata és csaknem minden kapcsolat felvételi kísérlete elől. Bár 1972-ben a Minisztérium iratkezelési szabályzatát a Levéltár szakmailag elhibázottnak minősítette, tiltakozása mégis hiábavalónak bizonyult, mert a Művelődésügyi Minisztérium végül jóváhagyta azt. Később többször is csak hosszas egyeztetés után voltak hajlandók fogadni a Levéltár képviselőjét, aki „legfeljebb az Ügykezelési alosztály vezetőjének irodájáig jutott el, de még az irattárat sem tekinthette meg”. Kiderült, hogy a Belügyminisztériumban végrehajtott iratselejtezés során nemcsak a jogszabályokat, de még a belső utasítások, körlevelek előírásait sem mindig vették figyelembe. Az ilyen irányú munkálatoknál a levéltári szempontokra nem ügyeltek, ennek megfelelően a gyűjtőkörileg illetékes levéltárat nem hallgatták meg, s feltehetően „a kor hivatalos politikai felfogásának, irányítási rendszerének megfelelő, nem mindig következetes, de általában jellemző éberségi szempontokat vettek figyelembe és ültették át a gyakorlatba”. Ez annak ellenére igaz lehet - véli a jelentés -, hogy helyenként levéltári szakember is részt vett a selejtezéses ellenőrzésében, de „a személy általában a Belügyminisztérium konkrét kérésének megfelelően került kijelölésre”.

Korábban láthattuk, hogy a parancs olyan belügyi rendelkezés, amely a Belügyminisztérium szervei irányításának és vezetésének legmagasabb szintű vezetési és jogi eszköze. 1990 előtt parancs kiadására elsősorban a miniszter, az államtitkár, a miniszterhelyettesek, a főcsoportfőnök-helyettesek, a BM Titkárság vezetője, az országos (Kormányórság) parancsnokok, a csoportfőnökök voltak jogosultak. De tapasztalható az is, hogy a Parancsgyűjtemény nem csupán a fenti értelemben vett parancsokat tartalmazza. Itt szerepelnek a miniszteri utasítások is, amelyek - szemben a paranccsal - jogszabályok. Miniszteri utasítás szabályozza többnyire a magasabb szintű jogszabályok végrehajtásának rendjét és az arra hivatott szervek feladatait, a belügyi munka irányítására, vezetésére, a szakmai jellegű feladatok végrehajtására vonatkozó kérdéseket. 1990 előtt miniszteri utasítás kiadására jogosult volt a miniszter, az államtitkár és a miniszter által feljogosított miniszterhelyettesek. De a jogszabálynak nem minősülő ún. jogi iránymutatások is a Parancsgyűjteménybe tartoznak. Ezek mint irányelvek vagy elvi állásfoglalások az alacsonyabb szintű jogszabályok értelmezésére, alkalmazására vonatkoznak. Sajátos részét képezik a Parancsgyűjteménynek azok a közös parancsok, utasítások, jogi iránymutatások, amelyeket más szervek - Legfőbb Ügyészség, Honvédelmi Minisztérium, Munkásórság Országos Parancsnoksága - együttműködésével adott ki a Belügyminisztérium.

Segítséget nyújt a Parancsgyűjtemény belső struktúrájának további megértéséhez, ha az iratképzőként szereplő szervek után megismerjük azokat a jogi eszközöket is, amelyekben „jogforrásként” a miniszteri utasítások, a jogi iránymutatások és a belügyi rendelkezések megjelennek. Ezek kibocsátásának rendjéről a Belügyminiszter 1976. január 13-án adott ki utasítást.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Lásd 154. sz. jegyzet

¹⁶⁷ 1. Ennek az utasításnak a hatálya alá tartoznak

A) a miniszteri utasítások, B) a jogi iránymutatások, C) a belügyi rendelkezések.

2. A Belügyminisztérium tevékenységét érintő magasabb szintű jogszabályok (törvény, Törvényerejű rendelet, NET határozat, MT rendelet és határozat, valamint a belügyminiszteri Rendelet) kibocsátásának rendjére a jogszabályalkotásra vonatkozó általános szabályok az Irányadók. E jogszabályok tervezetének előkészítése, illetőleg az abban való közreműködés - az érdekelt szervek

Az utasítás kiadását az tette fontossá, hogy a jogszabályok kihirdetéséről és hatálybalépéséről szóló 1974. évi 24. számú törvényerejű rendelet és a végrehajtására kiadott 1063/1974. (XII. 30.) Mt. h. számú határozat egyaránt sürgette a tárcáknál az egységes gyakorlat fokozott biztosítását. Az utasítás a miniszteri utasításokra, a jogi iránymutatásokra valamint a belügyi rendelkezésekre terjedt ki és az azonos tárgyban kiadott 01/1965. sz. miniszteri utasítást váltotta fel.¹⁶⁸

A miniszteri utasítást akkoriban olyan jogszabálynak tekintették, amellyel a magasabb szintű jogi normák végrehajtásának rendjét, az arra hivatott szervek feladatait, a belügyi munka irányítására, vezetésére, a szakmai jellegű feladatok végrehajtására vonatkozó kérdéseket szabályozták. Kiadására a miniszter, az államtitkár és a miniszter által felhatalmazott miniszterhelyettesek jogosultak. Az államtitkár és a miniszterhelyettesek - hatáskörükben - a Belügy-minisztérium egészére vonatkozó illetve az irányításuk alá tartozó szervek munkáját rendező kérdéseket szabályozták miniszteri utasításban.

De iure sem minősültek viszont jogszabálynak a jogszabályok értelmezésére, alkalmazására vonatkozó jogi iránymutatások, amilyenek az irányelv és az elvi állásfoglalás. Irányelvet a miniszter, az államtitkár vagy a miniszterhelyettese akkor adott ki, ha szükség mutatkozott valamely jogszabály átfogó értelmezésére, a jogalkalmazásban követendő főbb elvek meghatározására.

Elvi állásfoglalást a fenti vezetőkön túl a főcsoportfőnök-helyettesek, a BM Titkárság vezetője, az országos (Kormányőrség) parancsnokok, az országos parancsnok helyettesek, a csoportfőnökök és az önálló osztályvezetők is kiadhattak, amennyiben valamely jogszabály (nem általános, hanem) egyes kérdéseinek értelmezése, az egységes jogalkalmazói gyakorlat meghatározására ez szükséges volt. A Belügyminisztérium szervei irányítására és vezetésére szolgáló belügyi rendelkezések - parancs, szabályzat, ügyrend, intézkedés, körlevél - ugyancsak nem minősültek jogi eszköznek.

A parancsról tudjuk, hogy nem (csak) ezek összessége képezi a Parancsgyűjtemény tartalmát. A parancs mint a legáltalánosabb vezetési eszköz a szolgálati feladatokra, a katonai

bevonásával - a Belügyminisztérium Titkárságának a feladata. Háborús Jogszabály tervezetknél e tevékenységet a BM „M” és Szervezési Csoportfőnökség látja el.

3. A miniszteri utasítás:

A) A miniszteri utasítás jogszabály. Miniszteri utasításban kell szabályozni a magasabb szintű Jogszabályok végrehajtásának rendjét és az arra hivatott szervek feladatait, a belügyi munka Irányítására, vezetésére, a szakmai jellegű feladatok végrehajtására vonatkozó kérdéseket.

B) Miniszteri utasítás kiadására jogosult a miniszter, az államtitkár és a miniszter által Feljogosított miniszterhelyettesek. Az államtitkár és a miniszterhelyettesek - hatáskörükben - A Belügyminisztérium egészére vonatkozó és az irányításuk alá tartozó szervek munkáját Átfogóan rendező kérdéseket szabályozzák miniszteri utasításban.

4. A jogszabálynak nem minősülő ún. Jogi iránymutatások - a jogszabályok átfogó vagy egyes részei értelmezésére, alkalmazására vonatkozó iránymutatások - a következők:

A) irányelv,

B) elvi állásfoglalás.

Belügyminiszter 1. sz. utasítása a miniszteri utasítások, a jogi iránymutatások és a belügyi rendelkezések kiadásának rendjéről. 10-21/1/1976. BM KI Parancsgyűjtemény/1976. 174. d.

¹⁶⁸ Lásd: BM KI Pgy./1965. 91. d. 10-22/1/1965. sz.

fegyelemre és rendre, valamint a személyi állományra vonatkozó rendelkezéseket foglalja magába. A minisztertől kezdve az önálló osztályvezetőkön át hatáskörében valamennyi vezető, parancsnok élhet a parancsadás jogával.

Szabályzatban kellett meghatározni a belügyi szolgálat ellátásának rendjét, a személyi állomány magatartási szabályait, alapvető jogait és kötelezettségeit, a szolgálati szervek általános feladatait, valamint a minisztérium egyes szervei tevékenységének általános szabályait, amelyeket külön paranccsal kellett hatályba léptetni.

Az ügyrend az illetékes szervnek a Belügyminisztérium szervezetében betöltött funkcióját, szakmai feladatkörét, a szervezeten belül működő vezetők feladatát, hatáskörét rögzítette. [A Parancsgyűjtemény az ügyrendeket - terjedelmük miatt - többnyire könyv formájában őrizte meg.]

Az érintett szervek számára valamely jogszabály, vagy belügyi rendelkezés végrehajtását illetve egy meghatározott ügyben történt teendőit intézkedésben határozta meg a vezető, a parancsnok, a körlevélben pedig az egyes szervek értesítésével, tájékoztatásával összefüggő kérdéseket, valamint az intézkedések megtételével kapcsolatos feladatokat jelölte ki.

Speciális helyzetre, háborús idősakra írta elő az utasítás, hogy a miniszter által kiadásra kerülő utasítást, jogi iránymutatást és belügyi rendelkezést a BM „M” és Szervezési Csoportfőnökségnek kell előkészítenie.

Bár az utasítás a BM Titkárság feladatává tette, hogy fél éven belül - 1976. július 1-ig - adja ki a tárgykör szerinti hatályos, majd kétévenként az új miniszteri utasítások, jogi iránymutatások és belügyi rendelkezések, a módosítások és a hatályon kívül helyezések címgyűjteményét, mégis ezen segédletek közül csak elvétve került elő néhány példány a Központi Irattár raktárából.

Ma már nyilvánvaló, hogy a szabályozásnak ez a módja még az akkori Alkotmányban biztosított állampolgári jogokat, alapvető jogelveket is sértette. A Magyar Népköztársaság akkor hatályos Alkotmánya értelmében ugyanis „A Magyar Népköztársaság biztosítja az állampolgárok személyes szabadságát és sérthetetlenségét, a levéltitok és a magánlakás tiszteletben tartását.” Az államigazgatási szervek nem jogi eszközeinek normatív szerepre törekvő aspirációira a rendszerváltás követően az Alkotmánybíróság mondott végérvényesen nemet. Elvi éllel mondta ki, hogy a határozat, illetve utasítás típusú norma mint a különböző szervtípusokat keresztező irányítási eszköz létjogosultsága megszűnik.¹⁶⁹

A normatív szabályozás rejtett - és hiányos - volta tehát mindmáig tartó érvennyel képes homályban tartani az állambiztonsági szervek szervezetének és működésének valódi tartalmát. Nem csupán politikai, de politológiai jelentősége is lett ennek megvilágításában a Duna-gate botrány feltárására - még a pártállami parlament idején - felállított országgyűlési vizsgálóbizottságnak, amely első ízben valószínűsítette e láthatatlan struktúra valódi méreteit és túlhatalmának jelentőségét¹⁷⁰.

A Bizottság elsősorban az 1989. október 23-át megelőző helyzetet vizsgálta, ezen belül is az állambiztonsági munka jogi szabályozásának és elvi irányításának a módját. A legfontosabb hiányosságnak azt találták, hogy az állam- és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. törvényerejű rendelet, valamint a rendőrségről szóló 39/1974. (XI. 1.) MT rendelet - amelyek egyébként

¹⁶⁹ Lásd 60/1992. (XII. 17.) AB. Határozat

¹⁷⁰ Lásd 29/1990. (III.13.) OGY határozat a Belügyminisztérium belső biztonsági szolgálatának tevékenységéről

nyílt jogszabályok voltak - egyáltalán nem adtak felhatalmazást az állambiztonsági szerveknek titkos bizonyítási módszerek (távbeszélő lehallgatása, postai küldemények felbontása stb.) alkalmazására. A konspiratív szabályozás körében kibocsátott 6000/1975. (VI. 2.) MT határozat az 1974. évi 17. tvr. 12.§-ára való hivatkozással határozta meg a Belügyminisztérium állambiztonsági főcsoportfőnökségének a feladatait. A határozat utalt ugyan a titkos információk beszerzésére, a felderítő és megelőző intézkedések rendszerére, az ellenséges elemek tevékenységével szembeni védekezésre, de utalt arra is, hogy az állambiztonsági szervek feladataik végrehajtása során „jogszabályban meghatározott eszközöket és módszereket alkalmazhatnak”. A Minisztertanács elnökhelyettesének - szintén nem titkos - 1/1975. számú, 1975. június 2-án kelt utasítása rendelkezett az állam biztonságának a védelmében alkalmazható eszközökről és módszerekről. Az utasítás 2. pontja engedélyezte „a rejtett operatív technikai lehallgatást”, „a postai küldemények titkos ellenőrzését” stb.¹⁷¹ E jogszabályokra száznál több belügyi parancs, utasítás és intézkedés épült, amelyek aztán igen aprólékosan, bürokratikus szabályozták a titkos technikai rendszerek és módszerek alkalmazását. Az a módszer tehát, ahogyan alacsony szintű és titkos jogszabályokkal korlátozták az Alkotmányban biztosított állampolgári jogokat, alapvető jogelveket sértett. A bizottság azonban a formai jogi hibáknál súlyosabbnak tartotta a „titkossággal leplezett politikai irányítás” módszerét. Például a 6000/1975. MT határozat 8. pontja szerint „A belügyminiszter az állam biztonsága helyzetéről és azzal összefüggő kérdésekről köteles rendszeres tájékoztatást adni a párt és az állam illetékes vezetői részére.”

Igaz, hogy az állampolgári, emberi jogokat tiszteletben tartó országok is alkalmaznak ilyen módszereket, valamint, hogy egyes országokban sokáig késett a nyilvános szabályozás - hívta fel a figyelmet a határozat -, ez azonban nem lehet mentség a magyar viszonyokra. Nálunk a belső feszültségek elfojtására „éberem ügyelő, az elnyomást, a megfélemlítést takargató pártállam” célszerűbbnek találta a belső, titkos szabályozást. Ezzel a politikai rendőrséget a pártvezetés által megszabott keretek közé szorították és a maga számára ellenőrizhetőbbé tette a szóban forgó eszközök és módszerek alkalmazását, valamint a megfigyelt kiválasztását. Valójában tehát az ellenségkép megrajzolása, politikai ismérveinek kiválasztása volt a pártállam legfontosabb politikai fegyvere.

Az alkotmány sértő szabályozás és működés mellett a bizottság ténymegállapító munkája a BM III/III. csoportfőnökség iratanyagának megsemmisítésével kapcsolatos eseményekre terjedt ki. A belső szabályzatok lehetővé tették, illetve elő is írták a rendszeres, jegyzőkönyvezett iratmegsemmisítést¹⁷². Ezt indokolta a szinte határtalan adatgyűjtési munka, amely eredményének nagy része vagy értéktelen információkat tartalmazott, vagy rövid időn belül elvesztette értékét. 1989. decemberében azonban indokolatlanul nagy arányú iratmegsemmisítés kezdődött a III/III. csoportfőnökségen. Kezdetben csak a valóban elavult iratokat selejtezték, majd azokat, amelyek megtartása az Alkotmány, illetve a Büntető Törvénykönyv változásai következtében törvénysértővé váltak, december végére azonban már szinte válogatás nélkül folyt az iratmegsemmisítés. Többek között mintegy 1400 személyi anyag került megsemmisítésre, s mire a Katonai Ügyészség a lefoglalásokat megkezdte, már csak négy „élő” dossziét találtak. 1989. december 22-től - félretéve az érvényes előírásokat - a megsemmisített anyagokról nem készítettek jegyzőkönyvet, sőt helyenként megsemmisítették a régi selejtezési jegyzőkönyveket is. Így az egyes dossziék, iratkötegek megléte vagy megsemmi-

¹⁷¹ Abszurdnak tűnik, hogy a fent említett két alapvető titkos jogszabályt - elmondása szerint - sem a belügyminiszter, sem az állambiztonságot irányító helyettese nem ismerte. Lásd u. o.

¹⁷² V. ö.: Baráth Magdolna: Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése. In: Trezor 3. i. m.

sülése mindmáig bizonytalan és minden valószínűség szerint végleg az is marad. „A megsemmisült anyagok között olyan felbecsülhetetlen kordokumentumok, egy adott intézmény teljes belső életét bemutató anyagok is voltak, amely a nemzeti örökség része, így azok megsemmisítése rendkívül nagy kárt okozott a történelmi megismerés, a történelmi kutatás és nem kevésbé annak megítélésének, hogy ez a szolgálat az elmúlt évtizedekben mit is csinált, hogyan szolgálta a nemzet ügyét. S nem kevésbé fontosak voltak abból a szempontból, hogy megítélhessük ennek a szolgálatnak a történelmileg betöltött szerepét”¹⁷³

2. A belügyi tudományos kutatások korai időszakának is az egyik legvitatottabb kérdése az volt, hogy egy sor társadalomtudományi témakört rendkívül nehéz besorolni a - természetesen marxista jellegű - társadalomtudományi diszciplínák körébe. Ezek közé tartozott például az állambiztonsági operatív munka kutatási témái is, amely érdemi megoldásához a minisztériumon kívül művelt tudományágak - érdemi információk hiányában - csak nagyon általános és áttételes válaszokkal képesek hozzájárulni. Pedig a belügyi társadalomtudományi kutatások esetében az elméleti alapokhoz szükséges tudás nagy része nem a belügyi gyakorlatban keletkezik. Ugyanakkor érzékelhető volt az a vonakodás is, amellyel - tudományelméleti, - rendszertani és kutatásszervezési szempontból - valamely már elfogadott tudományág területére kívánták volna besorolni az állambiztonsági munkát. Ezért született meg az „operatív tudományok” elnevezés, amely azonban kimunkálatlansága folytán nem került elfogadásra¹⁷⁴.

Azok az elképzelések viszont, amelyek nem a hagyományos tudományrendszertanon belül keresték a megoldást, inkább a belügyi kutatások interdiszciplináris mivoltára hívták fel a figyelmet¹⁷⁵. Az államszocializmus keretei között a rendvédelem a katonai szervezés elveit öltötte magára és a működését körülvevő állam- és szolgálati titokrendszer homályán a tudományos érdeklődés nem is tudott keresztülhatolni. A belső védelmi szervek zártságának és politikai kiszolgáltatottságának múltával viszont a megismerés széles interdiszciplináris alapokra helyeződött át. A közigazgatástan mellett itt jelentős szerepe jutott a büntetőtudományoknak, a szociológiának, a pszichológiának, az etikának és a politológiának is. Ehhez viszont valóban „számítani kell a tudományos kutatásból a titkosságot, a tudományos közélettől való elzárkózást. Nem lehet feladata a kutatásnak a létező viszonyok igazolása. A tudomány csak azon a szervezeten tud segíteni, amely képes szembenézni a saját fogyatékosságaival és elszánt a változásra”¹⁷⁶.

A történeti előzmények figyelembevétele sem nyújt túl sok támpontot az állambiztonsági szervek kutatásának tudományrendszertani helyének kijelölésében. A társadalom-, intézmény- és politikatörténeti kutatási irányok - korábban részletezett okokból adódó - dominanciája csak akkor kezdett megbomlani, amikor a diktatúrakutatási megközelítés részeként elméleti megfontolások tárgyává válhatott a titkosszolgálati problematika. Ebben a változásban egészen abszurd jelenséggént bukkan elő az ötvenes években a szovjet (jog)tudományi megoldása a kérdésnek. Közismert az alaphelyzet- és nem csak a Szovjetunió vonatkozásában

¹⁷³ Varga László: Gergő és az ő árnyéka, avagy amikor a jog a politika ügynökévé válik. Beszélő 2002. 9. 14. p.

¹⁷⁴ Opál Sándor: Gondolatok a belügyi tudományos kutatások tudományelméleti és rendszertani problémáiról. Belügyi Szemle, 1983. 12.

¹⁷⁵ Finszter Géza: A közigazgatási és rendvédelmi kutatások helye és perspektívája. Belügyi Szemle, 1998. 1.

¹⁷⁶ A rendőrség civil kontrollját elemző nemzetközi vizsgálat zárójelentése. Idézi Finszter Géza: i. m.

-, hogy a biztonsági szolgálatok objektíve titkos mivoltukból, szubjektíve pedig éppen ezen sajátos jellegük iránti megértésből adódóan nem jelentették/jelenthették a tudományos vizsgálódás tárgyát. Ráadásul a tudomány és a titkosszolgálatok kapcsolata - leszámítva a tudományos kutatóknak az állambiztonsági szervekkel, különböző okokból történő együttműködését - éppen fordítva alakult: a tudományos-technikai hírszerzés keretében titkosszolgálati eszközökkel és módszerekkel igyekeztek a tudomány és technika eredményeire, a tudományos felfedezésekre, a tudományos és technikai fejlődés távlataira, az eredmények stratégiai, politikai, műszaki, gazdasági és társadalmi felhasználására vonatkozó ismereteket megszerezni („naucsno-tyehnicseszkaja razvedka”¹⁷⁷).

A kutathatatlanság függönyét váratlanul éppen akkor lebentették fel a szovjet titkosszolgálatról, amikor az éppen „fénykorát” élte és amikor a Szovjetuniót még a diplomácia nyelvén is „lágerbirodalom”-ként aposztrofálták¹⁷⁸. Ezért meglepő, hogy a negyvenes évek végén a szovjet államigazgatási jog különös részében - a „politikai igazgatáson belül” - felbukkan az „állambiztonság és a társadalmi rend védelmére vonatkozó igazgatás” témakör. Ennek egyik indoka lehet az a Visinszkij-féle magyarázat, amely értelmében „a szovjet államigazgatási jognak a szovjet jog rendszerében az egyik legfontosabb helyet kell elfoglalnia”, hiszen „a szovjet államigazgatás nem más, mint a proletárdiktatúra feladatainak megvalósítása, a szovjet nép akaratának realizálása”¹⁷⁹. A Szovjetunió korabeli alkotmánya nem sorolta az összszövetségi népbiztosságok körébe az állambiztonsági szervek intézményét, de a Szövetséges Köztársaság Legfelsőbb Tanácsának hatáskörébe utalta a Szövetséges Köztársaság Népbiztosai Tanácsának - benne az állambiztonság-ügyi népbiztos személyével - megalakítását.¹⁸⁰

Az állambiztonság védelmére vonatkozó államigazgatási jogi alapismertek nyilvános tárgyalásának¹⁸¹ hivatalos magyarázata a Sztálini Alkotmány azon szakasza, amely értelmében a Szövetséges Köztársaság Népbiztosai Tanácsa „intézkedéseket fogantat a közrend fenntartása, az állam érdekeinek megvédése és a polgárok jogainak védelme ügyében”¹⁸². Ami viszont az Állambiztonsági Minisztériumra vonatkozó megállapításokat illeti, azok még a Belügyminisztérium társadalmi rend-védelmi funkcióihoz képest is elenyészőek¹⁸³. Megtudható, hogy az Államvédelmi Minisztérium - szövetségi-köztársasági szerv, melynek hivatása a Szovjetunió állambiztonságát védeni¹⁸⁴. A Minisztérium által kivizsgált ügyeket - a vizsgálat

¹⁷⁷ Lásd: Mitrohin, V.: KGB-lexikon. A szovjet titkosszolgálat kézikönyve. Alexandra, Pécs, é. n. (2004.), 91. p.

¹⁷⁸ Az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsának 1950. augusztus 15-i ülésén az angol kormány nevezte ekként a Szovjetuniót, utalva arra, hogy mintegy tízmillió embert foglalkoztatnak kényszermunkatáborokban. Heller, M. - Nyekrics, A.: A Szovjetunió története. Orosz történelem II., Osiris - 2000, Bp., 1996. 401. p.

¹⁷⁹ Visinszkij, A. J.: A szovjet állam- és jogtudomány kérdései. Szikra, Bp., 1950. 50. p.

¹⁸⁰ A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Alkotmánya (alaptörvénye). 70., 83. szakasz. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1947. 25., 28. p.

¹⁸¹ Sztugenyikin, Sz. Sz.: A szovjet államigazgatási jog. Tankönyvkiadó, Bp., 1951.

¹⁸² A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Alkotmánya. 68. szakasz, c) pont. i. m. 24. p.

¹⁸³ Az állambiztonságra és a társadalmi rend védelmére vonatkozó igazgatás körébe az állambiztonsági ügyek mellett olyan további kérdések tartoztak, mint a milícia szervezete és feladatai, a lakosság részvétele a társadalmi rend védelmében, a tűzrendészet szervezete, az útlevélrendszer, a polgári anyakönyvezés vagy az államigazgatási felügyelet.

¹⁸⁴ Sztugenyikin, Sz. Sz. i. m.: 178-193. p. További idézetek innen.

befejezése után - a bírósági szerveknek adja át. A Minisztériumnak a kerületekben, megyékben és járásokban a dolgozók küldötteinek Tanácsai mellett igazgatóságai vannak, amelyek csak a Minisztérium felsőbb szerveinek vannak alárendelve. Ugyanakkor nem az Államvédelmi Minisztérium, hanem a belügyminiszter elnökletével - és a belügyminiszter-helyettesek, a milícia Főigazgatóságának vezetője, a szövetséges köztársaságok belügyminiszterei tagságával, valamint a Szovjetunió Főügyésznek részvételével - működő Külön Bizottság¹⁸⁵ volt jogosult „eltoloncolni”, valamely helyséből kitiltani és a nevelő-munkatáborokba küldeni a közveszélyesnek ítélt személyeket. Az „eltoloncolás” valamely személynek „bizonyos időre való kötelező eltávolítását” jelentette a Külön Bizottság által - elhagyási tilalom mellett - kijelölt helységebe, maximum öt éves időtartamra. A kitiltás a közveszélyes személy eltávolítását jelentette bizonyos helyséből azzal, hogy nem tartózkodhat a „fővárosokban”, a nagyobb városokban valamint az ipari központokban. Ezt az intézkedést azokban az esetekben alkalmazták, amikor a kérdéses személynek a „társadalomra nézve veszélyes működése éppen egy bizonyos helyen való tartózkodásával van kapcsolatban, és amikor ez a veszély elhárítható e személynek arról a helyről való eltávolításával”. A kitiltottnak egyébként elvileg joga volt kiválasztani azt a helységet, ahol a kitiltás alatt tartózkodni kívánt.

Az állami titok védelmét a Népbiztosok Tanácsának 1947. július 8-i határozata a Szovjetunió valamennyi állami és társadalmi intézményének, szervezetének és állampolgárának kötelességévé teszi, ebben a vonatkozásban az állambiztonságnak külön feladatok nem jelölt ki és a határvédelem is belügyi feladatként jelentkezett. Sőt, az állambiztonság védelme kapcsán szabályozott olyan engedélyezési eljárások, mint a robbanó anyagok gyártása és forgalmazása, a fegyvertartás, nyomdai műhelyek működése, sokszorosító berendezések használata, szintén Belügyminisztérium hatáskörébe kerültek. De nem kerül szóba a hadiállapot kihirdetése illetve a természeti csapás esetére alkalmazott rendkívüli intézkedések vonatkozásában sem az állambiztonsági feladatkör. Az alkotmány szerint ezeket a Legfelsőbb Tanács Elnöksége rendeli el a Szovjetunió védelmének érdekében vagy a közrend és az állambiztonság védelmére és hozzáteszi, hogy mindez maga után vonja a „katonai hatóságok hatáskörének jelentékeny kiszélesítését”.¹⁸⁶ A könyv szándéka tehát az, hogy miközben az alkotmány által is említett, ezért megkerülhetetlen Állambiztonsági Minisztérium jogi alaphelyzetét felvázolja, funkcióinak, feladatkörének negligálásával tulajdonképpen egy helyi - egyébként vele egy fejezetben tárgyalt - anyakönyvi hivatal szintjére jelentéktelenítse az intézményt. Természetesen egyáltalán nem egy politológiai, vagy politikai szociológiai értelmezés kérhető számon, sőt, amennyiben a korabeli magyar szabályozásra gondolunk, már a normaismertetés ezen elemi szintje is figyelemre méltó.

A magyar alkotmány ugyanis - bármennyire is a Szovjetunió alkotmányának (egyes vélemények szerint fordításának) nyomán keletkezett - egyetlen mondatában sem foglalkozott az államvédelem szerepével, egyszerűen azon oknál fogva, hogy nem a minisztertanács intézményeként szabályozták ezt a tevékenységet. Az államvédelem hol a Belügyminisztériumon belül - 1950 előtt és 1953 után -, hol országos főhatóságként - 1950 előtt és 1953 között -, de alkotmányjogilag soha nem az államigazgatás legfelső szintjén szerepelt. Ez magyarázza azt is, hogy sem alkotmányjogi, sem államigazgatási jogi szempontból még a szovjet helyzet

¹⁸⁵ A Szovjetunió KVB-a és NBT-a 1934. évi november 5-én kelt határozata a Szovjetunió T. T.-a, 1935. évf. 11. szám, 84. §. Idézi: Sztugenyikin, Sz. Sz. i. m.: 179. p.

¹⁸⁶ A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Alkotmánya. 49. szakasz, i. m.: 13. p., továbbá: a Legelső Tanács Elnökségének 1941. június 21-i törvényerejű rendelete a hadiállapotról. Idézi: Sztugenyikin, Sz. Sz. i. m.: 192. p.

alultematizáltságához képest sem vált a szocialista állam- és jogtudományi problematika részévé. Tényleges jelentősége természetesen megkerülhetetlenné tette, hogy az alkotmány kommentálása során legalább részben ne kerüljön szóba az állambiztonsági szervezet¹⁸⁷. Mivel az alkotmány lehetővé tette, hogy az államigazgatás bizonyos ágai közvetlenül a minisztertanács főfelügyelete alá kerüljenek, így az Államvédelmi Hatóság szerepét - a Magyar Tudományos Akadémia vagy az Országos Testnevelés és Sport Bizottság helyzetéhez hasonlóan - ebben az összefüggésben tárgyalja a kiadvány. Az alkotmány elfogadása óta eltelt időszakban bekövetkezett változásokra tekintettel arra hívja fel a figyelmet, hogy a 4353/1949. (XII. 28.) M.T. számú rendelet létrehozta az állami szervek között „a proletárdiktatúra szempontjából a legfontosabb szervet”, az Államvédelmi Hatóságot. A Minisztertanács főfelügyeleti jogát a minisztertanács egy tagján keresztül gyakorolja. Feladata, hogy felderítse a dolgozó nép ellenségeit, védje és biztosítsa a népi demokrácia állami, gazdasági és társadalmi rendjét. Végül megállapítja, hogy az Államvédelmi Hatóság a „munkásállam szükségleteinek megfelelő, különleges biztonsági szerv”.

3. Amennyiben az ágazati államtanok - alkotmánytudomány, közigazgatási-jogtudomány - a tételes jogi háttér szabályozási problémái folytán nem foglalkoztak az államvédelmi szervek vizsgálatával, vajon mi történt a szocialista általános államtan, azaz az proletárdiktatúra elméletét kidolgozni hivatott állam- és jogelmélet vonatkozásában.

A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata a demokratikus nevelés egységének biztosítására 1948 nyarán követelte először az egységes állami tankönyvek bevezetését valamennyi iskolában, és valamennyi oktatási fokozatban.¹⁸⁸ Ennek következtében egy év alatt, 1949 szeptemberéig hetven új tankönyv jelent meg. Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi nyilatkozata szerint „helyes tett” volt az 1945 és 1948 közötti időszak tankönyvei helyett új tankönyveket készíttetni, mivel ezek „szocialista hazafiságra, modern természettudományos szemléletre fogják tanítani az ifjúságot az élenjáró tudomány, a marxizmus-leninizmus szellemében. Visszatükrözik eddig elért hatalmas politikai és gazdasági eredményeinket, megmutatják a Szovjetunióhoz való viszonyunkat, a hűséget, a hálát és szeretetet, melyet az egész dolgozó nép érez a felszabadító Szovjetunió és bölcs vezetője, Sztálin iránt”.¹⁸⁹

Szocialista jellegű állam- és jogtudományi tankönyveket viszont a párthatározatok ellenére sem lehetett hetek alatt előállítani, ezért, továbbá „az előremutató tapasztalatok hasznosítása érdekében”, megjelentek az első „szovjetjogi” tankönyvek. Ezek jelentőségét az 1953-as (Antalffy - Halász - Szabó - Vas-féle) állam- és jogelméleti jegyzet így méltatta: „Jogtudományunk is igen sokat köszönhet annak a hatalmas segítségnek, amelyet az új magyar állam- és jogtudomány kialakításában a szovjet tapasztalatok jelentenek. Ugyanígy áll ez a jogi oktatásunkban, amelyre döntő hatást gyakorol a szovjetjogi tankönyvek lefordítása és oktatási anyaggá tétele.”¹⁹⁰ Ennek az elismerésnek a megfogalmazása annál is indokoltabb volt, mivel

¹⁸⁷ Beér János - Szabó Imre: A Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló törvény és magyarázata. Törvények és rendeletek tára. 3. Jogi és Államigazgatási Könyv és Folyóiratkiadó, Bp., 1951. 75. p.; Idézetek innen.

¹⁸⁸ A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata 1948. június 12-14. In: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944-1948. Kossuth, Bp., 1979.

¹⁸⁹ Idézi: Mann Miklós: Oktatáspolitikusok és koncepciók a sajtó tükrében (1945-1990) I. Magyar Felsőoktatás, 2002. 4.

¹⁹⁰ Állam- és jogelmélet. Írták: Antalffy György : - Halász Pál, Szabó Imre, (stb.) szerzői munkaközösség (1953). I. m.:55. o.

a Magyar Dolgozók Pártja Titkárságának 1952 elején hozott határozata az oktatás szovjet típusú átalakításának lelkesítő példájaként említi, hogy 1950 és 1952 között százhetvenöt új egyetemi tankönyv jelent meg, ebből pedig nyolcvanhat szovjet tankönyv magyar fordítása volt.¹⁹¹

Az első szovjet állam- és jogelméleti szakkönyv Szabó Imre fordításában már 1949-ben megjelent. Ez a Halfina - Ljevin - Sztrogovics-féle „Az általános állam- és jogelmélet alapjai” című, viszonylag kis terjedelmű munka volt.¹⁹² Az állam eredete, lényege kérdéskörök mellett a népi demokratikus államokkal, a szocialista állammal - ti. a könyv 1947-es megírásakor a politika még nem döntötte el, hogy a népi demokráciák vajon szocialista jellegűek-e¹⁹³ -, továbbá a jogforrásokkal, a jogszabállyal, a jogviszonnnyal és a szovjetjog rendszerével foglalkozott. Bár felsőoktatási alkalmazására nem került sor, két vonatkozásban mégis érinti az állam- és jogelméleti tankönyvkiadás történetét.

1949-ben egyéves büntetőbírói és államügyészi akadémiát szervezett az igazságügy-minisztérium. Az indoklás érvelése szerint „avégből, hogy az ítélőbírói és államügyészi karnak a népi demokrácia szellemében való megújódása meggyorsítható legyen, lehetővé kell tenni, hogy népi származású dolgozók a büntető bírói és az államügyészi feladatok betöltéséhez szükséges ismereteket és képesítést - megfelelő társadalomtudományi előképzés után - az egyébként fennálló szabályoktól eltérően szerezhessék meg.”¹⁹⁴ Az 1953-ig működő képzés első időszakában éppen Szabó Imre oktatta az általános állam- és jogelmélet című alaptárgyat, melynek oktatási tematikája és irodalma a Halfina-féle könyv fordítására támaszkodott.¹⁹⁵

„Az általános állam- és jogelmélet alapjai” c. kiadványnál azonban jóval nagyobb hatást váltott ki az Arzsanov és társaitól oroszul 1949-ben, magyarul pedig 1951-ben megjelent

¹⁹¹ A Titkárság határozata felsőoktatásunk színvonalának emelésére és a beiskolázási keret csökkentésére 1952. május 21. In: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948-1956. Napvilág, Bp., 1998. 162. o.

¹⁹² Halfina R. O. - Ljevin I. D. - Sztrogovics, M. Sz.: Az általános állam- és jogelmélet alapjai. [Oscsej teorii goszudarsztva i prava. Moszkva, 1947.] Jogtudományi Közlöny könyvtára. Tanulmányok a szovjetjog köréből. Készült az IM hozzájárulásával. Bp., 1949. 83. o. Ford.: Szabó Imre.

¹⁹³ Lásd: Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika. In: A fordulat évei 1947 - 1949. 1956-os Intézet, Bp., 1998. 19-21. o.

¹⁹⁴ Lásd: 4.181/1949. (VIII. 6.) Korm. számú rendelet büntető bírói és államügyészi akadémia létesítése tárgyában

¹⁹⁵ Az Akadémián oktatott általános állam- és jogelmélet tantárgy tematikája a következő volt:

- 1.) Az állam és jog keletkezése. A jog és az állam. A jog és az osztályok. A jog fogalma.
- 2.) A jog és társadalmi funkciói.
- 3.) Jogrendszer. A jogrendszer tagozódása.
- 4.) A Szovjetunió jogrendszere.
- 5.) A Szovjetunió jogrendszere.
- 6.) A népi demokráciák jogfejlődése.
- 7.) A népi demokráciák jogfejlődése.

Idézi: Kosztricz Anna: Bírói és Államügyészi Akadémia. <<http://www.natarch.hu>> (2001. 06. 02.)
Lásd még: Fleck Zoltán: Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Napvilág Kiadó, Bp. 2001. 158. o.

Állam- és jogelméleti egyetemi tankönyvnek¹⁹⁶. A „kritikai és önkritika” pártelvű követelményei mentén sajátos vita alakult ki a könyv megjelenésének körülményeiről. Révai Tibor mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy a tankönyv eredeti megírása és a magyar megjelenés közötti történelmi fejlődésnek - mint amilyenek a népi demokráciák szerepe, a magyar alkotmány elfogadása, a Kínai Népköztársaság megalakulása - mindenképpen szerepelnie kellett volna legalább kiegészítésképpen a magyar kiadásban. Arra problémára is felhívta a figyelmet, hogy „nem szabad könnyedén elhaladni a nálunk még nem eléggé meghonosodott fogalmak mellett, gondosan keresni kell a megfelelő kifejezéseket”.¹⁹⁷ Mindezek megértéséhez azt is tudni kell, hogy éppen Révai Tibor végezte el a tankönyv sajtó alá rendezésének munkálatait.

A fordítás feladatát végző munkacsoport nevében viszont Tardy Lajos komoly ellenérveket sorakoztatott fel a bírálatokkal szemben.¹⁹⁸ Az első probléma szerinte abból adódott, hogy Országos Dokumentációs Központ 1950 januárjában négy héten belüli fordítást rendelt meg az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Irodától a több mint négyszáz oldalas könyvre. Az OFFI kifogására, miszerint „kevés az idő a komoly fordításra”, továbbá, hogy „nincs még kellő orosz fordító, esetleg külsősök (Állam- és Jogtudományi Intézet) bevonásával kellene elvégezni a munkát”, azt a választ kapták, hogy könyv alakban történő kiadásról szó sincs, csupán informatív célból szükséges az erőltetett tempójú nyersfordítás. A nehézségek ellenére a munka négy hét alatt mégis elkészült, de a naponta leadott anyagot a fordítók egészében nem tekinthették át, nem volt sem egységes kontrollszerkesztés, sem pedig terminológiai egységesítés. A hivatkozott, vagy idézett, de magyar nyelvre lefordíthatatlan marxi szövegek német kiadás szerinti forrásolása is elmaradt. Nem létezett még az 1951 végén megjelent orosz-magyar jogi szakszótár sem, így régi terminológia követhetetlenül keveredett az újjal. Ráadásul az előzetes ígéretekkel szemben és a szakmai kifogások és hibák ellenére a fordítás mégis megjelent 1951 novemberében, tankönyvi jelleggel.

Amikor ennek a tankönyvnek „maradandó hatásai” szóba kerülnek, nem egyszerűen a későbbi állam- és jogelméleti jegyzetek, tankönyvek szerkezetére, az oktatás tematikájára, vagy az új állami és jogi terminológiában tapasztalható következményekre kell gondolni. Lényegesebbnek bizonyult ezeknél a politikai és ideológiai nyelv közvetlen megjelenése és általánossá válása az állam- és jogtudományban, a jogászképzésben illetve a jogi munka egészében. Nyilvánvaló, hogy az 1945 utáni korszak kommunikációjára egyébként is az orosz nyelv intenzív hatása volt jellemző. Az akkori politikai, társadalmi, gazdasági változások általában véve is jelentős lexikai és szemantikai változásokat idéztek elő a magyar nyelv szókincsében. Egy, a mozgalmi nyelvvel foglalkozó tanulmány 1954-ben megjegyzi: „...a magyar szókincs gyarapodása 1945 óta a szokottnál is gyorsabb ütemű. Az új szavak a népünk életében bekövetkezett hatalmas fordulatot és az ennek nyomán megindult nagyíramú fejlődést tükrözik. Érzékeltetik a technika jelentős fejlődését. Kiolvashatjuk belőlük azt is, hogy kialakult a munkaszervezés új, szocialista formája, a népgazdasági terven alapuló termelés, melynek hatóereje a szocialista munkaverseny”.¹⁹⁹

¹⁹⁶ Arszanov, M. A. - Kecsekjan, Sz. F. - Manykovszkij, B. Sz. - Sztrogovics M. Sz.: Állam- és jogelmélet. (Teorija Goszudarsztva i Prava. Moszkva, 1949.) Tankönyvkiadó, Bp., 1951. 409. o.

¹⁹⁷ Révai Tibor: Az állam- és jogelmélet c. tankönyv fordítása Jogtudományi Közlöny, 1952. 4.

¹⁹⁸ Tardy Lajos: Hozzászólás az Állam- és jogelmélet című egyetemi tankönyv fordításának kérdéséhez. Jogtudományi Közlöny, 1952. 5.

¹⁹⁹ Fónagy Iván - Soltész Katalin: A mozgalmi nyelvről. Szikra, Bp., 1954. 11. o.

Másfelől Victor Klemperer 1946-ban megjelent nyelvelemzése óta közismert, hogy a diktatúrák nyelve katonai nyelv²⁰⁰. Heller Ágnes kiegészítésül ehhez hozzáteszi, hogy az ilyen politikai struktúrákban a hivatalos nyelvezet szókészlete csak részben válogat a hadviselésből, hiszen legalább ilyen jelentősége van a paternalizmus verbális eszköztárának. Példákat is felsorakoztat ezek illusztrálására. Egyik jellegzetessége az ilyen beszédmódnak, hogy mindenki a „fronton” van.

Van „frontja” a kultúrának, a munkának, a gazdasági építésnek, és minden fronton „harcolnunk” kell. Szoktunk még beszélni a „béke frontjáról” is, ami nyilván össze nem társítható dolgokat társít. Az ország „erődítmény” („bástya”) a „béke frontján”. „Harcolni” kell az ötéves tervek megvalósításáért; a szénbányászat valójában „szén-csata”. S e szóhasználatnak megfelelően - mondja Heller - minden csatában győzelem várható, vereség sohasem fenyeget. A „kultúra frontján” például az „ellenség támadását” mindenkor visszaverik, a szocializmus támadását viszont ugyanezen a fronton mindig győzelem kíséri. Lenin pártja a „győztes párt”, a szocializmus a „győzedelmes szocializmus”; a terv „győzedelmes terv”. Ugyanakkor a szocialista „tábor” (hogy egy ilyen, önmagában véve is árulkodó kifejezéssel éljünk) egyetlen „hatalmas család”, amelynek tagjai mindig „testvéri” kapcsolatban állnak egymással. A párt megszidja alattvalóit, ha azok nem megfelelően viselkednek, engedelmes viselkedés esetén pedig dicséretben részesíti őket. Vezeti a népet, különböző privilégiumokat biztosít, határokat szab és mindenekelőtt tanításokat terjeszt. A párt tehát - a saját maga által használt nyelvezetnek és az önmagáról alkotott, e nyelvhasználatban tükröződő képnek megfelelően - katonai vezető és tekintélyelvű atya egyszerre.²⁰¹

Ma már csak a fentiek ismeretében érthető, hogy miként kerülhettek egy 1953-as kiadású (Antalfy - Halász - Szabó - Vas-féle) állam- és jogelméleti jegyzetbe az állam funkcióinak tárgyalása során a következő mondatok:

Békénk megvédésének záloga néphadseregünk erősítése. A békemozgalom a békéért folytatott küzdelemnek egyik oldala. A másik oldala az, hogy az imperialista agresszorok csak az erőt tartják tiszteletben, csak az erő és a szilárdság riasztja el őket háborús kalandorpolitikájuk széles körben való megvalósításától. Bizonyíték erre az a sorozatos provokáció, amelyet Tito Jugoszláviája követ el amerikai gazdája megbízásából a vele szomszédos népi demokráciák és köztük hazánk ellen is. (...) A népi demokratikus állam külső funkcióját úgy teljesítheti sikerrel, ha a dolgozó tömegekben magasra lángol fel az új, szocialista hazafiság.²⁰²

Az orosz nyelvű kifejezések meghonosítására és a pártzsargon átvételére irányuló kísérletek egyik legjellemzőbb és talán legmaradandóbb abszurditása Sztálinnak a szovjet állam mechanizmusa és a munkásosztály diktatúrájának rendszere vonatkozásában kifejtett tételével kapcsolatos²⁰³. Az Arzsanov-féle tankönyv ezt így kísérli meg nyelvi formába önteni: „A mechanizmus irányító ereje a kommunista párt. (...) Az összes többi szervezetek (...) ‘hajtószíjak’ a párttól a dolgozó tömegekhez. ‘Emelők’ ezek, amelyek segítségével a párt szervezi és irányítja a néptömegek politikai és társadalmi aktivitását. (...) A munkásosztály diktatúrá-

²⁰⁰ Klemperer, Victor: A harmadik birodalom nyelve. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Bp., 1984.

²⁰¹ Heller Ágnes: A politikai elnyomás és következményei. (1981) In: Fehér Ferenc - Heller Ágnes - Márkus György: Diktatúra a szükségletek felett. Cserépfalvi, Bp., 1991. 288-230.

²⁰² Állam- és jogelmélet. Írták: Antalfy György : - Halász Pál, Szabó Imre, (stb.) (1953). I. m.:52. o.

²⁰³ Lásd: Sztálin a proletárdiktatúra funkcióiról. In: A leninizmus kérdései. Szikra, Bp., 1950. 142. o.

jának rendszerében a fő ‘hajtószíjak’ és ‘emelők’ a szovjetek, a szövetkezeti egyesülések, az ifjúsági szövetség és más társadalmi szervezetek”.²⁰⁴ Az orosz nyelvben is nyilván képzavarral terhelt ‘emelők’ és ‘hajtószíjak’ működésének leírása ettől kezdve fixálódott a hazai tananyagok terminológiájában. Egy 1953-as jegyzet szerint „a Párt nem az állami szervek megkerülésével, hanem az állami szerveken keresztül irányítja az államot. Azok a hajtószíjak, amelyek a mi pártunkat is a tömeggel összekötik: a szakszervezetek, melyek a munka vonalán, a szövetkezetek, melyek a termelés, főleg a mezőgazdasági termelés vonalán kötik össze a dolgozó nép tömegeivel. A Dolgozó Ifjúság Szövetsége, mint a párt ifjúsági szerve, igen fontos emelő népi demokratikus rendszerünkben.”²⁰⁵ Egy 1964-es állam- és jogelméleti jegyzet tömörítve kívánja magát túltenni a technológiai leírason és oda egyszerűsíti a hasonlatot, hogy „A szocialista állam sok és különféle ‘csavarból’, ‘kerékből’, ‘emelytűből’ (sic!), és ‘áttételtől’ áll.”²⁰⁶ De hasonlóképpen fogalmaz még az 1970-ben megjelent tankönyv is - „A szocialista állam is sok és különféle ‘csavarból’, ‘kerékből’, ‘emelytűből’ és ‘áttételtől’ épül fel, bonyolult módon”²⁰⁷ -, ám ezzel véget is ért az „emelytűk” különös szerepe a szocialista állam- és jogelméleti tankönyvek szemantikai történetében.

Mindezek a torzulások elsősorban azokból az előírásokból származtak, amelyek pontosan meghatározták a tankönyvírás és az oktatás során (kötelezően) felhasználható, aktuális politikai szövegeket. Az Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának 1952. június 5-i határozata kimondta: Oktatásunk eszmei-politikai színvonala emelésének fő eszköze (1) a marxizmus-leninizmus klasszikus műveinek, elsősorban a (2) SZK(b)P történetének szélesebb körű tanítása. Ezt szorosan össze kell kapcsolni (3) pártunk vezetőinek a marxizmus-leninizmusnak a sajátosan magyar viszonyokra való alkalmazását tükröző írásainak, (4) a párt- és kormányhatározatoknak tanulmányozásával.²⁰⁸

Arra, hogy a marxizmus-leninizmus klasszikus művei körében a sztálini alkotásoknak van feltétlen elsőbbségük 1952-ben a szaksajtó is felhívta a figyelmet. Egy 1951 őszén kiadott Közoktatási Minisztériumi rendelkezés új alapokra kívánta helyezni a három állam- és jogtudományi kar azonos tanszékeinek tapasztalatcseréjét. Az előírt értekezleteken kiderült - írja a Felsőoktatási Szemle -, hogy az oktatás során „kitűnő alkalom nyílik a jogszabály-elemzés keretében arra is, hogy szocialista államunk jogi intézményeinek, mint a felépítmény részeinek a gazdasági alapra, az adott időszak termelési viszonyaira való visszahatását konkrét példákon igazoljuk, és ezzel kapcsolatban a marxi-lenini tanításoknak, de különösen Sztálin ezeket zseniálisan továbbfejlesztő nyelvtudományi cikkeinek²⁰⁹ az igazságát bizonyítsuk a hallgatók előtt.”²¹⁰

²⁰⁴ Arzsanov, M. A. - Kecsekjan, Sz. F. - Manykovszkij, B. Sz. - Sztrogovics M. Sz.: i. m.: 161. o.

²⁰⁵ Állam- és jogelmélet. Írták: Antalffy György : - Halász Pál, Szabó Imre, (stb.) (1953). I. m.: 31. o.

²⁰⁶ Állam- és jogelmélet. 1. (rész.) Egységes jegyzet. Szerk. Antalffy György : (Írta: Antalffy György - Szabó Imre, (stb.) (1964) i.m.: 260. o.

²⁰⁷ Antalffy György - Samu Mihály, Szabó Imre, Sztóczky Mihály: Állam- és jogelmélet. (1970) i. m.: 288. o.

²⁰⁸ Lásd: Orbán László: Feladataink az 1952-53-as tanévben. Felsőoktatási Szemle 1952. 5-6. sz.

²⁰⁹ A Marr, Ny. J. grúz nyelvész nevéhez fűződő nyelvfilozófiai irányzat szerint a nyelv is a felépítményhez tartozik, azaz a társadalmi-gazdasági tényezők függvénye. Sztálin 1950-ben a Pravda hasábjain ítélte el Marr nézeteit, de a cikk és az annak következtében kialakult vita alkalmat nyújtott arra, hogy a nyelvészeti problémákon túlmenően a sztálinista ideológia legkülönbözőbb tételei részletes kifejtésre kerülhessenek. Lásd: Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány. A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. Szikra, Bp. 1953.; A szovjet nyelvtudomány kérdései. Marr-vita. (Szerk.

A nyelvtudományi cikkek - a sztálinista ideológia e jellegzetes termékei - a tankönyvek, jegyzetek vonatkozásában is nagy hangsúlyt kaptak. Az állam- és jogtudományi oktatás tananyagaiban még tapasztalható hiányosságok kiküszöbölésére a Köznevelési Minisztérium a legfontosabb jegyzetek elbírálásával az Állam- és Jogtudományi Intézetet bízta meg. Általános tapasztalatuk az, hogy - miként ezt Vas Tibor 1952-ben megfogalmazta - „Több jegyzet még nem mindig alkalmazta kellően Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkeinek az alapra és a felépítményre vonatkozó tanítását és nem domborította ki eléggé a felépítmény aktív szerepét az alap szolgáltatásban, amely pedig különösen népi demokráciánk államának és jogának egyik alapvető kérdése.”²¹¹

Ugyancsak önkritikus és osztályharcos álláspontra helyezkedett a szegedi jogi kar 1953-ban, amikor napirendre tűzte a jogtudomány és a jogi oktatás helyzetének aktuális kérdéseit²¹². A Kari Tanács az előterjesztést elfogadva megállapította:

Joghallgatóink és most végzett jogászaink az egyetemen ma már vitathatatlanul szocialista jogot tanulnak, még akkor is, ha egy-két helyen vegyülnek is a téves nézetek az oktatásban. Ezek előtt a Horthy-rendszer önkényuralmának terrorisztikus „joga” csak mint valami messzi árnykép jelenik meg, erről igen felületes ismereteik vannak és így azután koránt sem tapasztalható náluk a pártos gyűlölet a múlttal szemben, mint amit joggal el lehetne várni, mert hiszen a pártos gyűlöletnek is alapja az ismeret. (...) Kevés időt és helyet fordítunk az ellenséges ideológiai nézetek leleplezésére, s a megjelölt ilyen irányú cikkekből is leginkább a szenvedélyesség hiányzik. Nem jelentetünk meg megfelelő számban kifejezetten olyan cikkeket, tanulmányokat, amelyek jogászaink pártos szemléletének erősítését szolgálnák, s elmélyítenék marxista képzettségüket. (...) Jogi irodalmunk művelőinek tehát amellet, hogy a jövőben tüzzel-vassal harcolniuk kell a burzsoá objektivizmus maradványainak felszámolásáért, szerkesztői munkájukat is tervszerűbbé kell tenni, s oda kell hatni, hogy irodalmunk berkeiben megszűnjenek az ötletszerűségek is. Szorgalmazniuk kell az olyan munkák megírását és megjelentetését, amelyek csökkentik, vagy teljesen megszüntetik ezen a téren a hiányosságokat. Kutatásaikkal segíteniük kell a népet és a népi demokratikus államunkat a szocializmus felépítésében, hatványozott mértékben kell feltárniuk a népi demokratikus államrendszerünk, társadalmi rendszerünk, valamint ideológiánk és kulturális életünk felsőbbrendűségét.

Az elfogadott határozat a fenti hiányosságok kiküszöbölésére hívja fel a figyelmet, egyben felhívással fordul a jogtudomány oktatói felé²¹³:

Terényi István) Szikra, Bp., 1950.; Havas Ferenc: A marizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. XV. Tinta, Bp., 2002.; A marizmus vita magyarországi recepciójára lásd: Békés Vera: Az 1950-es évek magyar nyelvtudományi vitáinak értelmezéséhez. A filozófiai figyelő kiskönyvtára. Tudománytörténeti Tanulmányok, I. Bp., 1988; uő.: A hiányzó paradigma. Debrecen, 1997. 219-237. o.

²¹⁰ Lásd: Egyetemeink, főiskoláink életéből. Felsőoktatási Szemle, 1952. 4.

²¹¹ Az Állam és Jogtudományi Intézet tananyag-bírálati illetékessége egyébként éppen az állam- és jogelméleti tankönyvekre nem terjedt ki. Lásd: Vas Tibor: Az állam- és jogtudományi karok 1951-52. évi jegyzeteinek bírálata. Felsőoktatási Szemle, 1952. 5-6. 274. o.

²¹² Lásd: Előterjesztés az 1953. október 31-én tartandó kari tanácsülés 1./ napirendi pontjához. JATE ÁJTK Állam- és Jogelméleti Tanszék/1982. 855-8/21-1953. d. sz.

²¹³ Uo.

(...) Olyan légkört kell teremteni jogi életünk területén - mielőbb és minden áron -, hogy a személyeskedő és álviták megszűnjenek és az ideológiai viták számát nemcsak növelni kell, hanem azokat harcos elvi síkra kell átterelnünk. Jogi életünkben mielőbb meg kell szüntetni az egymás háta mögötti bírálatokat, hogy érvényesülhessen a marxizmus-leninizmus bírálatának és önbírálatának tiszta szelleme. (...) Végül minden erőnkkel törekednünk kell a harcos és pártos szemlélet megszilárdulására, illetve megszilárdítására, mert csak ha mindezeket megvalósítjuk, akkor lehetünk méltók a „néphez hű értelmiség” elnevezésre.

Az állam- és jogtudományi tankönyvírás szakmai, ideológiai és politikai követelményeit elvi jelleggel összegezte egy 1951-ben megjelent tanulmány²¹⁴. Megírására a Magyar Alkotmány-jog egyetemi tankönyv megjelenése nyújtotta az alkalmat, amely nem egyszerűen a jogi karok legelső hazai tankönyve, de egyben „a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 34. évfordulójára megjelent századik egyetemi tankönyvünk” is volt. A kérdés tehát az, hogy milyen módszertani követelményeknek kell tehát megfelelnie egy marxista-leninista alapokon álló tankönyvnek?

Az ilyen tankönyv - válaszol a szerző - magán viseli a minden során végigvonuló pártosságot, amely a szocialista tudomány elválaszthatatlan jellemzője. Valamennyi fejezete a régi, a feudális és burzsoá tudomány elleni bírálattal párosul, a jogi felsőoktatásunkban még ma is fellelhető burzsoá maradványok elleni harc jellemzi. Ugyanakkor elmondhatjuk, hogy a szocialista tudománytól elválaszthatatlan pártosság teszi egyedül lehetővé a tények objektív vizsgálatát, tudományos elméletét. A tankönyv írói a marxista-leninista elmélet talaján állva a materialista visszatükrözéselméletről és az objektív igazság elismeréséből indulnak ki - a proletár pártsszerűség talaján állva. A dialektikus materializmust alkalmazva nem leleplezik a tudomány osztálytermészetét, hanem a proletariátus érdekében kiindulva megmutatják a kizsákmányoló társadalom bomlását és az új, a kizsákmányolástól mentes társadalmi rend felépítéséért harcoló forradalmi tudomány osztálytartalmát. A Tankönyv bármilyen eseményt értékel, nyíltan, a proletariátus álláspontjára helyezkedve az elmélet valamennyi tételét a tőkés kizsákmányolás ellen fordítja, a proletariátus harci eszközévé, az osztályellenség kizsákmányoló politikája, annak akár sovíniszta, akár kozmopolita köntösben megjelenő fondorlata leleplezésének eszközévé teszi. Míg a burzsoá elméletek a valóság eltorzítását célozzák, addig a proletár pártsszerűség az egyetlen objektív tudományos tanítás, hiszen az igazi tudomány elengedhetetlen feltétele az, hogy a valóságot és annak fejlődéstörvényeit az valóságnak megfelelően sokoldalúan és mélyen tárja fel. A munkásosztály tudományos tárgylagossága a legmagasabb rendű tárgylagosság, mert éppen a tőkés társadalomban elfoglalt osztályhelyzeténél fogva a munkásosztálynak az az érdeke, hogy olyanak ábrázolja a történelmet, a valóságot, amilyen az törvényszerű fejlődésében. És mert a társadalmi fejlődés törvényei egyeznek a munkásosztály céljaival és osztályérdekeivel, a marxista-leninista pártsszerűségi elv és a tárgylagosság belső kapcsolatban van egymással. Egyetlen egészet alkotnak, nincs közöttük semmiféle ellentmondás.²¹⁵

Végül fontosnak tartja megjegyezni, hogy a tankönyv a maga egészében arra ösztökél, hogy megsokszorozzuk erőfeszítéseinket a béke védelmére, azt célozza, hogy az új világháború kirobbantásán mesterkedőkkel szemben a békénket és szabadságunkat fenyegető minden

²¹⁴ Antalffy György: Első jogi tankönyvünk. Állam és Igazgatás, 1951. 11-12.

²¹⁵ I. m.: 662-663. o.

rendű-rangú imperialistákkal szemben erősítsük államhatalmunkat, hogy a sztálini tanítás értelmében a béke fennmaradása érdekében kezünkbe vegyük a béke ügyét és végig kitartsunk mellette. A tankönyv sorai megerősítik az olvasóban is a szabad és a szabadságukért küzdő népekkel, legelsősorban a béke zászlaját hordozó Szovjetunióval való szolidaritás szellemét.²¹⁶

Ha a szocialista állam- és jogelmélet tudománya művelésének és oktatásának tárgyalt első éveit - némi leegyszerűsítéssel - „osztályharcos” szemléletűnek nevezzük, úgy azt az 1960-as évektől kezdődő időszakot az „össznépi államelmélet” (ti. az „össznépi állam elmélete”) kifejezéssel illethetnénk. Ennek a periódusnak a jellegzetességei közismertebbek az előbbinél, hiszen ez az időszak alig zárult le közelmúlt éveiben. Az 1961-es kiadású állam- és jogelméleti jegyzet²¹⁷ a szocialista állam második szakaszát még akként jellemezte, hogy ennek később kialakuló politikai struktúrája magába foglalja „a egymással szövetséges baráti munkás- és parasztosztályok létrehozását, illetve a baráti és szövetséges osztályok létrehozása következtében kialakuló állami formák megalkotását”²¹⁸. A jegyzet még az Szovjetunió Kommunista Pártja XXI. Kongresszusa (1959) jegyzőkönyvének citátumaival erősítette mondanivalójának érvényességét, miközben - a korabeli zsargon szavaival - éppen „lemaradt egy brossurával”. Az SZKP XXII. Kongresszusa ugyanis 1961. októberében bejelentette, hogy a szocializmust építő szovjet társadalom állama már meg is érkezett ebbe a bizonyos - a jegyzet szerint még csak a jövőben vizionált - második szakaszba. Bár ennek a ténynek az állam- és jogelméleti feldolgozása, valamint a szükséges következtetések levonása kissé hátráltatta egy újabb hazai jegyzet kiadását, de végül 1964-ben erre is sor került.

A pártprogram a szovjet államról a szocialista állam- és jogtudományi oktatás számára is kötelezően figyelembe veendő megállapításokat tartalmazott: Az az állam, amely a proletárdiktatúra államaként jött létre, az új, jelenlegi szakaszban egyetemes népi állammá, az egész nép érdekeit és akaratát kifejező szervvé alakul át.²¹⁹ Ez a tétel vált az „össznépi államelmélet” axiómájává. Ahogyan az 1964-ben megjelent jegyzet fogalmaz: Az SZKP programja új elméleti általánosításokat ad a szocialista államnak a Szovjetunióban már bekövetkezett változásaira vonatkozóan, amelyek a programban szereplő egyes feladatok és irányelvek összességének alapját képezik. Az új elméleti általánosítások kiindulási pontja az a megállapítás, hogy a proletárdiktatúra sikeresen elvégezte történelmi feladatait. A Szovjetunióban a szocialista állam fejlődésének új szakaszába lépett. Ez a következtetés abból a helyzetből adódik, hogy az állam a szocializmus megvalósítása után is állam - azaz olyankor is, amikor már nincsenek uralkodó és elnyomott osztályok.²²⁰

Belpolitikai fontosságot is kapott az össznépi állam tematikája, amikor az MSZMP Központi Bizottsága önálló határozatban foglalt állást a kérdést illetően: A Szovjetunió Kommunista Pártjának új programja - amelyet a kongresszus egyhangúlag hagyott jóvá - a szocialista állam fejlődésének és a kommunizmus építésének elméletét több új, nemzetközi érvényű tétellel gyarapította. Megállapította - folytatódik a KB-határozat -, hogy az osztályok kibékíthetetlen ellentéte teljesen megszűnt, s a munkásosztály, s a munkásosztály vezetésével, a munkásosztály új társadalmat formáló eszméi alapján a Szovjetunió népe erkölcsi-politikai egységbe

²¹⁶ I. m.: 672. o.

²¹⁷ Állam- és jogelmélet. Szerk. Szabó Imre. (1961) i. m.

²¹⁸ I. m.: 239. o.

²¹⁹ Az SZKP XXII. Kongresszusának anyaga, Bp., Kossuth, 1961. 444. o.

²²⁰ Állam- és jogelmélet. 1. (rész.) Egységes jegyzet. (1964) i. m. 306. o.

forrt; ennek megfelelően a Szovjetunióban a proletárdiktatúra állama történelmi funkcióját már betöltötte és a szovjet állam össznépi állammá fejlődött.²²¹ A határozat külön feladat rótt az oktatási intézményekre is, amikor felhívta a figyelmet a XXII. Kongresszus anyagának tanulmányozására azon célból, hogy annak hatalmas eszmei fegyverzetét - viszonyaink figyelembevételével - szocialista építőmunkánk, népünk boldogulásának előremozdítására hasznosítsuk.²²²

Az említett jegyzet az állam fogalmi ismérveinek újraértelmezése során mindenekelőtt arra kereste a választ, hogy vajon új típusú állammal van-e dolgunk most a Szovjetunióban. Erre a kérdésre nemmel válaszol, ugyanis itt csupán a szocialista állam új fejlődési szakaszáról van szó. Ez továbbra is a dolgozó nép állama és más szocialista államokkal társadalmi szempontból is azonos marad. Az SZKP programja értelmében ugyanis a szocialista országoknak egytípusú a gazdasági alapjuk: társadalmi tulajdonban vannak a termelési eszközök; egytípusú az államrendjük; a munkásosztály vezette nép van a hatalmon; azonos az ideológiájuk - a marxizmus-leninizmus, közősek az érdekeik.²²³

A szocialista államiság további fejlődésének fő iránya tehát a szocialista demokrácia sokoldalú fejlesztése és tökéletesítése: A szocialista demokrácia általános fejlesztése és tökéletesítése valamennyi állampolgár tevékeny részvétele az államigazgatásban; az államapparátus munkájának javítása és a fokozott népi ellenőrzés az államapparátus tevékenysége felett, ez a szocialista államiság fejlődésének fő iránya a kommunizmus építésének időszakában.²²⁴

Az osztályellentétek felszámolásának és a szovjet nép erkölcsi-politikai egységbe forrásának ideológiai víziójából létrehozott össznépi államkonceptió²²⁵ állam- és jogelméleti adaptálása nem bizonyult egyszerű feladatnak. Az átalakult tematika és a nagyban megváltozott hivatkozási rendszer mellett már csak azért sem, mivel maga az osztályharcos stílus és nyelvezet is meghaladottá vált, legalábbis némiképpen módosítást igényelt. Mindenesetre az össznépi állam fogalmi koncepciója szinte a rendszerváltásig uralta az állam- és jogelméleti tankönyvek szocialista állammal és joggal foglalkozó fejezeteit, majd később kiegészült a Szovjetunió 1977-es alkotmányából származó további tételekkel, illetve nominálisan felváltotta az

²²¹ Az MSZMP Központi Bizottságának határozata az SZKP XXII. Kongresszusának jelentőségéről (1961. november 1.) Társadalmi Szemle, 1961. 12. sz. In: Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956-1962. Kossuth, Bp., 1979. 612. o.

²²² I. m.: 615.

²²³ Az SZKP XXII. Kongresszusának anyaga. I. m.: 444. o.; idézi: Állam- és jogelmélet. 1. (rész.) Egységes jegyzet. (1964) I. m.: 219. o.

²²⁴ Uo.

²²⁵ Az „össznépi állam” 1961-es deklarálása egyébként a Szovjetunió történetének egyik legsúlyosabb belpolitikai válságának kirobbanásával esett egybe. Azt követően, hogy a kongresszus kinyilvánította az osztályok kibékíthetetlen ellentétének megszűntét, („a proletárdiktatúra állama történelmi funkcióját betöltötte már, és a szovjet állam össznépi állammá fejlődött”) a lakosság egyre növekvő elégedetlenségének adott hangot. A legnagyobb munkásmegmozdulás 1962 nyarán robbant ki Novocserkasszkban, miután június 1-én rendelet jelent meg a hús és az olaj árának 25-30 %-os emeléséről. A rosztovi mezőgazdasági gépgyár munkásainak tüntetését fegyveresen verték le. Szolzenyicin 70-80-ra becsülte a halálos áldozatok számát, a megtorló eljárásokban kilenc férfit ítélték halálra. „A szovjet vezetők azonnal reagáltak az eseményekre. (...) A belügyminisztériumot számos köztársaságban közrendvédelmi minisztériummá alakították át, felfegyverezték a rendőrséget is. Ismét nyíltan büntették a ‘szovjetellenes propagandának’ nevezett politikai bűntényeket.” Lásd: Heller, M. - Nyekrics, A.: A Szovjetunió története. Osiris, Bp., 1996. II. 470-471. o.

„egyetemes népi állam” kifejezés. Az utolsó, - már a peresztrojka, glasznoszt’ idején - 1987-ben megjelent szocialista állam- és jogelméleti tankönyvnek a szocialista államfejlődésre vonatkozó összegzése akár a huszonhárom évvel korábbi jegyzetben is szerepelhetett volna: A szocialista állam egyetemes népi vonásainak kifejlesztésében a szovjet szocialista állam elsőként tett lépéseket. A Szovjetunió osztályviszonyainak jelentős változása szélesítette az állam társadalmi bázisát, amely ma felöleli a lakosság széles rétegét, vagyis a „dolgozók” fogalma az egész társadalmat, az egész népet jelenti.²²⁶

Ami az állam típusának, a hatalomgyakorlás (osztály)jellegének, az állam funkcióinak fenti, állam- és jogelmélettörténeti áttekintéséből az állambiztonsági szervekre nézve kiderül az a két pontban foglalható össze. 1. Az állam funkcióinak marxista alapvetésű, de tulajdonképpen mindvégig sztálini értelmezése a kizsákmányoló államtípusok osztályfunkcióinak körében tárgyalja a fegyveres erők, a bürokrácia és a politikai rendőrség (az „államgépezet”) lényegében osztályelnyomó jellegű működését. 2. A szovjet (népi demokratikus, szocialista) államtípus kapcsán az állambiztonsági szervek - már ha léteznek ilyenek –, „nem állnak szemben a néppel”, hiszen maguk is a dolgozó nép a részét alkotják, másfelől tevékenységük - amelyben a magasfokú, öntudatos szocialista fegyelem és a proletárerkölcset jut kifejeződésre - nem befelé, hanem a külső ellenség felé irányul.

Az archetípusa ennek a megközelítésnek ismét az Arszanov-féle könyvben található. A mai burzsoá állam politikai rendőrségének feladata természetesen a legális politikai szervezetek tevékenysége feletti felügyelet, azaz harc a forradalmi vagy haladó szervezetek ellen. Ez az egész állami mechanizmus legfőbb intézménye. Ennek a politikai intézménynek a részeként működik a titkos rendőrség, amely szigorúan konspirációs elvek alapján épül fel, hatalmas anyagi eszközök és speciálisan képzett káderek felett rendelkezik, különös módon van megszervezve, tevékenysége pedig gyakorlatilag ellenőrizhetetlen. Arszanov itt hívja fel a figyelmet a kizsákmányoló állam koncentrációs táboraira is, amelyekről „az állam és a jog burzsoá irodalma viszonylag igen keveset beszél”, és amelyek az osztályharc kiéleződésének időszakában (Dimitrov fasizmus-definíciója nyomán) az uralkodó osztály nyílt terrorista diktatúrájának eszközei.²²⁷

A szovjet fegyveres erők körében tárgyalt államvédelmi szervek jellegzetessége - szemben a burzsoá állam titkosrendőrségével - abban áll, hogy tevékenységében „a lakosság széles rétegeire támaszkodik, értékes segítséget kap tőlük” az országba a külföldi kémszervezetek által beküldött kémek, diverzánsok, kártevők kinyomozásában és felkutatásában. Az államvédelmi szerveknek hatalmas érdemük van a külföldi hírszerző szervek terrorista és kémszervezeteinek felderítésében. Ezért tartja fontosnak a kommunista párt és a szovjet állam az államvédelmi szervek állandó erősítését és munkájuk tökéletesítését, hogy „a kiemelt kémek, diverzánsok és ezek segítőitársai megkapják méltó büntetésüket”²²⁸.

4. A rendszerváltás - Magyarországon és egész Kelet-Európában - többé-kevésbé hasonló módon, kedvező helyzetet hozott az állambiztonsági szervek kutatása számára. A jogállami feltételeknek megfelelő publikus és magas szintű jogi szabályozás nyilvános kutathatóságával párhuzamosan fokozatosan feltárultak azok az archívumok is, amelyek nem csak történelmi vonatkozásaiban szolgáltatnak fontos iratanyagokat, de az eddigi rendszerek működésének

²²⁶ Antalffy György - Samu Mihály: Állam- és jogelmélet. 1. (köt.) (1987) i. m.: 398. o.

²²⁷ Arszanov, M. A. - Kecsekjan, Sz. F. - Manykovszkij, B. Sz. - Sztrogovics M. Sz.: i. m.: 241-243. p.

²²⁸ I. m.: 277. p.

iratforrásai általánosabb következtetések levonásához is hozzájárulhatnak. Végül pedig ekkor vált lehetővé a téma nemzetközi irodalmának és forrásanyagának nemzetközi szintű megismerése és cseréje, amely magasabb szintre jutathatja a közös ismeretek általánosításának lehetőségét.

Magyarországon a biztonsági szerveknek az 1995. CXCV. törvény adott magas szintű szabályozást a szervek struktúrájára, feladataikra és hivatali kompetenciájukra nézve. Annak, hogy a törvényalkotás viszonylag későn, a rendszerváltás ötödik évében gondoskodott csak a megfelelő szabályozásról nyilván oka lehetett a nemzetbiztonsági szempontból gyorsan átalakuló nemzetközi környezet²²⁹, másrészt az a belső politikai feszültség, amely a Kádár-rendszer állambiztonsági szolgálatának botrányos összeomlása - a Dunagate-ügy - következtében hosszú időre meghatározta a belpolitikai diskurzus jellegét és irányát.²³⁰ Az ekkor, a biztonsági szolgálatokról kialakult kedvezőtlen kép valamint ennek a vitának parlamentben történő bevitele ugyanis hátrányosan befolyásolta a törvényelőkészítő munka hatékonyságát is.

Ami a hatályos szabályozást illeti ez annak a jogállami alapértéknek a belátására és elfogadására épült, hogy a nemzetbiztonsági munka csak depolitizáltan végezhető²³¹. Az Nbtv. két meghatározó alapelv érvényesítésével szabályozza a nemzetbiztonsági szolgálatok tevékenységét. Az államok nemzetbiztonsági érdekeik védelme és más nemzetek szándékainak megismerése érdekében igénybe veszik a nemzetbiztonsági szolgálatok sajátos, más szervezetek által nem helyettesíthető lehetőségeit. Ez - ahogy a nemzetközi gyakorlat mutatja - arra kötelezi az államot, hogy az ország szuverenitása, politikai, gazdasági és honvédelmi érdekeinek megóvása céljából nemzetbiztonsági szolgálatokat hozzon létre és működtessen. Másrészt az alapvetően titkos és sajátos eszközöket felhasználó nemzetbiztonsági tevékenység megfelelő jogi szabályozást igényel annak érdekében, hogy semmilyen körülmények között ne jelenthessen veszélyforrást a demokratikus jogrendre, ezen belül az állampolgári jogokat csak akkor és olyan mértékben korlátozhassa, amennyiben az az ország nemzetbiztonságának megóvása, szuverenitásának érvényesítése céljából szükségeszerű és indokolt.

A nemzetbiztonsági szolgálatok működésének alkotmányos alapjait tehát a Magyar Köztársaság szuverenitásának biztosítása és alkotmányos rendjének védelme adja. Ezen alapértékek érvényre juttatásának céljából látják el a nemzetbiztonsági szolgálatok a törvényben meghatározott feladataikat. A feladatok közös jellemzője, hogy eredményes ellátásukra az e célra létesített, különleges jogokkal és eszközökkel rendelkező állami szervek, a nemzetbiztonsági szolgálatok képesek. A nemzetbiztonsági szolgálatok alapvető feladatainak ily módon történő meghatározása ugyanakkor azt is jelenti, hogy az a törvényben - vagy annak keretei között a Kormány vagy az irányító miniszterek által - meghatározott feladatokon kívül a nemzetbiztonsági szolgálatok más tevékenységet nem folytathatnak. Ennek megfelelően az e törvényben meghatározott eszközök alkalmazására vagy az egyéb különleges jogosítványok érvényesítésére - és ezáltal állampolgári szabadságjogok korlátozására - más esetekben a nemzetbiztonsági szolgálatok által nem kerülhet sor.

A nemzetbiztonsági feladatok is az ország szuverenitásának érvényre juttatása és az alkotmányos rend védelme érdekében végzett tevékenységek törvényi szabályaiból vezethetők le. Hírszerzési feladat a nemzet biztonságát érintő nyílt és védett információk gyűjtése,

²²⁹ Lásd: Tóth Gergely: Az európai biztonságpolitika elemzése. Kül - Világ, 2004. 1.

²³⁰ Lásd 15. sz. jegyzet.

²³¹ Galambos Lajos: A magyar polgári nemzetbiztonsági szolgálatok feladatrendszerének tartalmi módosulása a rendszerváltás folyamatában. Kandidátusi értekezés. Bp., 1997. ZMKA (ZMNE) Kutató Könyvtár 25949.

elemzése, feldolgozása és továbbítása. E tevékenység alapvető célja, hogy az államhatalmi és közigazgatási szervek a rövid és hosszú távú külpolitikai, védelmi, gazdasági vagy más fontos döntéseiket megfelelő információk birtokában tudják meghozni. Kémelhárítási feladat a külföldi titkosszolgálati tevékenység felderítése és elhárítása. Elfogadott tény, hogy a világ országainak túlnyomó többsége él a hírszerző tevékenység nyújtotta előnyökkel. Az ilyen tevékenységgel szembeni eredményes védekezés lehetőségéről, más országhoz hasonlóan, Magyarország sem mondhat le. E tevékenység felderítése és elhárítása akkor folytatható, ha a külföldi titkosszolgálat sérti vagy veszélyezteti a Magyar Köztársaság szuverenitását, politikai, gazdasági, védelmi vagy más fontos érdekét.

A nemzetbiztonsági szolgálatok alkotmányvédelmi feladatai ott és akkor jelentkeznek, amikor a Magyar Köztársaság alkotmányos rendjét törvénytelen eszközökkel akarják megváltoztatni vagy megzavarni, illetve az állam alkotmányos szerveit vagy azok munkatársainak hivatali tevékenységét jogszabályellenes módon próbálják befolyásolni. Mindezek közös jellemzője, hogy titkos és leplezett formában jelennek meg, súlyuknál fogva veszélyeztetik a demokratikus államrendet, s ez indokolja a nemzetbiztonsági szolgálatok sajátos eszközrendszerével történő felderítést és elhárítást. E feladatkör tehát nem politikai rendezőelvként kerül meghatározásra, hanem kizárólag az Alkotmányban rögzített jogállami berendezkedést, annak alapintézményeit és alapértékeit támadó és veszélyeztető törekvések ellen ad fellépési lehetőséget és egyben kötelezettséget a szolgálatok számára.

Az ország működését nemcsak a közvetlen ellene irányuló törekvések veszélyeztetik, hanem azok a leplezett törekvések is, amelyek jelentőségüknél, hatásuk súlyánál fogva sérthetik a Magyar Köztársaság gazdasági, pénzügyi biztonságát. Ezen kiemelt veszélyeztetések - tekintettel arra, hogy a nemzet biztonságát negatívan érinthetik - indokoltá teszik a szolgálatok sajátos eszközrendszerével végzett felderítő és elhárító tevékenységet. Egyre erősödő kihívást jelent szinte a világ összes országában a jogellenes kábítószer- és fegyverkereskedelem elleni küzdelem. Ez a tevékenység az állami szervek részéről többemű és (nemzetközileg is) összehangolt fellépést tesz szükségessé, amelyben a nemzetbiztonsági szolgálatok is részt vesznek. A kétpólusú világrendszer összeomlását követően mindenütt új és kiemelt feladatként jelentkezett a haditechnikai eszközök és szolgáltatások, valamint a nemzetközileg ellenőrzött termékek és technológiák jogellenes forgalmának megelőzése, felderítése és megakadályozása. Az ilyen cselekmények elleni eredményes küzdelem nem nélkülözheti a szolgálatok által alkalmazott speciális eszközöket és módszereket²³².

²³² A terroristák - nemzetbiztonságilag releváns - eszközei, módszerei tevékenységük anyagi alapjainak megteremtésére:

1. Embercsempészet. A XXI. század egyik legjövedelmezőbb, tartós növekedéssel kecsegtető iparága. Az embercsempészek Nyugat-Európa, a legfontosabb célterület felé vezető egyik útvonala Magyarországon át vezet. A menekültek főként Ukrajnán, Románián, más balkáni országokon át jutnak Magyarországra, itt titkos gyűjtőtáborokban „pihentetik” őket néhány napig, majd az osztrák-magyar, szlovák-magyar, szlovén-magyar (esetleg a zöld) határon át juttatják közelebb célországukhoz.
2. Prostitúáltak futtatása, adásvétele. A legősibb, a gazdasági konjunktúráról egészében véve független szolgáltató-iparág szolid, állandóan csordogáló bevételekhez juttatja a hálózat vezetőit. Nincs pontos adat rá, hogy a prostitúcióból csak Nyugat-Európában befolyó évi mintegy három-ötmilliárd dollár mekkora hányada landol terrorszervezeteknél, de hogy tetemes bevételeik vannak a lányokból, fiúkból, abban egyetértenek a szakemberek.

A központi államhatalmi és kormányzati tevékenység szempontjából fontos szerveket (intézményeket) és létesítményeket - az azok ellen irányuló esetleges nyílt erőszak elhárítása mellett - a leplezett, titkos törekvések ellen is védelemben kell részesíteni. Ez a nemzetbiztonsági szempontokat figyelembe vevő védelem egyes területeken magában foglalja a belső (titok)védelmi szabályok kialakításában való segítségnyújtást, az ehhez szükséges személyi és technikai feltételek megvalósulásának figyelemmel kísérését. A biztonsági védelem egyben a titkos információgyűjtés szükségességét is jelentheti. A biztonsági védelem alá eső szervek, intézmények és létesítmények körét a Kormány állapítja meg. A nemzetbiztonsági szolgálatok ellátják a törvény mellékletében meghatározott személyek nemzetbiztonsági védelmét és ellenőrzését. A védelem és ellenőrzés szabályairól külön fejezet rendelkezik.

Az ellenőrzés másik fontos területe a magyar bevándorlási politikát érinti. A bevándorlás területén liberális politikát folytató államok is számolnak azzal, hogy az idegen titkosszolgálatok a migrációs folyamatokat saját céljaikra használják fel. Az ellenőrzés kiterjedhet a vízumkérelmet benyújtókra is. (E feladatokkal összefüggésben a nemzetbiztonsági szolgálatok más jogszabályokban meghatározott módon beutazási és tartózkodási tilalmat rendelhetnek el.) A törvényben tételesen meghatározott bűncselekmények elkövetésének gyanúja esetében a nemzetbiztonsági szolgálatok a bűncselekmény elkövetésére utaló személyi vagy tárgyi gyanú alapossá tétele, illetőleg annak kizárása érdekében felderítő, információgyűjtő tevékenységet folytatnak. Ezt a differenciált szabályozást a bűncselekmények által veszélyeztetett politikai, védelmi, nemzetgazdasági érdek, illetve ezen bűncselekmények leplezett, titkos jellege indokolja. A bűncselekmények eredményes felderítése természetesen szükségessé teszi a rendőrség és a nemzetbiztonsági szolgálatok közötti hatékony együttműködést. A felderítés nem jelenti a nemzetbiztonsági szolgálatok részéről nyomozóhatósági jogkör gyakorlását, hisz konkrét ügyben a szolgálatok tevékenysége a nyomozás elrendeléséig tarthat. Az alapos gyanú megléte esetén a nemzetbiztonsági szolgálatok a bűncselekmény további felderítését a nyomozóhatóságnak adják át.²³³

3. Kábítószer-kereskedelem. Hogy politikai célokra használják fel a kábítószerekből származó illegális bevételeket, arra még a modern, iszlámista indíttatású terrorizmus felerősödése előtt is számos példa adódott. A kolumbiai szélsőbalos félkatonai szervezetek évtizedek óta ellenőrzik a kokainkereskedelmet. Az iszlámista terrorcsoportok herointermelő bázisát elsősorban Afganisztán képezi, de „beszállítóként” jelen vannak Irán, Pakisztán egyes, nehezen járható hegyvidékei, a függetlenné vált volt szovjet közép-ázsiai köztársaságok is.

4. Pénzmosás. A szervezett gazdasági bűnözés „elit”-szakmája, hiszen komoly szakértelem, infrastruktúra, ügyvédi irodák, bankok, távközlési rendszerek, kódolt pénzmozgatási csatornák kellenek hozzá. A világ csaknem kétszáz országából alig kéttucatnyiban lépnek fel tisztességesen a gyanús eredetű pénzek, pénzmozgások felderítéséért.

5. Legális gazdasági tevékenységek. A pénzmosás és a „legális” fedőcégek fenntartása azért is fontos a terrorista szervezeteknek, csoportoknak, sejteknek, mert gyaníthatóan ezeken át áramlik hozzájuk befolyásos és a velük való nyílt kapcsolatot már csak gazdasági érdekből sem vállaló közel-keleti csoportok által nyújtott anyagi segítség.

6. Okmányhamisítók, -beszerzők. A terroristáknak nemzetközi mobilitásuk biztosítására szükségük van útlevelekre (lopják, hamisítják), repülőjegyekre, hamis személyazonosságra, alibire. Az - egyébként feddhetetlen előéletűnek tetsző - átlagpolgárok terroristapénzeket utalnak át sajátjukként, repülőjegyet rendelnek, igazolásokat váltanak ki, ezzel gyakorlatilag kinyomozhatatlanná válnak a pénzmozgások. Forrás: A terror „háttérpara” Népszabadság • 2004. szeptember 11.

²³³ A titkos információgyűjtés során szerzett bizonyítékok a Be. 61. § (2) bekezdése alapján a büntetőeljárás során felhasználhatók.

A volt állambiztonsági és a jelenlegi nemzetbiztonsági szolgálatok között a legnagyobb különbség, hogy a nemzetbiztonsági szolgálatok semmiféle politikai rendőri funkciót nem tölthetnek be. Politikai nézetei, faji, nemzeti hovatartozása, vallási meggyőződése miatt senkit ellenőrzés alá nem vonnak, ezért senki ellen eljárást nem kezdeményezhetnek. Egyesületek működésével, utcai demonstrációkkal kapcsolatos engedélyezési, ellenőrzési jogkörrel nem rendelkeznek. Nyomozóhatósági jogkört még a felderítési feladatkörükben sem gyakorolhatnak, karhatalmi erővel nem rendelkeznek. Az „állambiztonság” helyett a „nemzetbiztonság” szó szerepeltetése tartalmi változásokra utal. A nyugati demokráciák is általában a nemzetvédelmi kifejezést használják, bár egységes megnevezés nem alakult ki. Ausztriában például Államrendőrség, Belgiumban Állambiztonsági Hivatal elnevezésű biztonsági szolgálat működik, az NSZK-ban pedig Alkotmányvédő Hivatal elnevezéssel találkozunk, de az elnevezések különbözősége ellenére közös bennük a parlamentáris demokrácia jogállami értékei védelmének a feladata. A terminológiai sokszínűsége az az álláspont is rávilágít, amelyet a Biztonságpolitikai és Honvédelmi Kutatások Központjának szakértői csoportja fogalmazott meg a Nbtv. törvénytervezetének vitájában: „Nem derül ki, hogy a törvényjavaslat milyen megfontolásból kerüli a titkosszolgálat szó használatát, holott ennek a megnevezésnek a megfelelő helyen való használata világosabbá, egyértelműbbé tenné sok fogalmat”²³⁴

A nemzetbiztonsági szolgálatok parlamenti ellenőrzése a szolgálatok törvényes és rendeltetésszerű működésének legfontosabb garanciális eleme. Az államigazgatás egyéb területeit ellenőrző országgyűlési bizottságokhoz képest a Nemzetbiztonsági Bizottság által gyakorolt alkotmányos ellenőrzés különös jelentőségét az adja meg, hogy az érintett szolgálatok tekintetében az államigazgatási szervekre általánosan vonatkozó külső ellenőrzési, felügyeleti jogok és lehetőségek nem, vagy csak korlátozott mértékben alkalmazhatók. Ezért a törvény a Bizottság alkotmányos ellenőrzési munkájának maradéktalan ellátásához minden szükséges jogot biztosítani kíván. Így a Bizottság a minisztertől és a főigazgatóktól rendszeresen tájékoztatást kap a szolgálatok általános tevékenységéről. Az Nbtv. a Bizottság számára általános, a hatékony ellenőrzést biztosító jogosítványokat is meghatároz, mint például a folyamatos tájékoztatás kérést, a nemzetbiztonsági szolgálatok főigazgatói tisztségére jelölt személyek meghallgatását, valamint a nemzetbiztonsági szolgálatok költségvetésének részletes tervezete, illetve a költségvetés felhasználásáról szóló részletes összefoglaló jelentés véleményezését. Az általános tájékoztatás fontos területe, hogy az igazságügy-miniszter az általa engedélyezett titkos információgyűjtés jellemzőiről, ügýtípusokról köteles tájékoztatást adni a Bizottságnak. A szolgálatok működésére vonatkozó általános tájékoztatáson túlmenően a Bizottság megkapja a nemzet biztonsága szempontjából fontos értékelő jelentéseket, betekinthez a nem konkrét ügyekre vonatkozó tájékoztató jelentésekbe és tájékoztatást kap a szolgálatokkal kapcsolatos kormányhatározatokról. Ha a Bizottság a szolgálatok jogellenes vagy nem rendeltetésszerű tevékenységét feltételezi, vizsgálat lefolytatására kérheti fel a minisztert, jogszabályellenes működés észlelése esetén saját maga is folytathat ténymegállapító vizsgálatot. A megállapítások alapján a Bizottság felhívhatja a minisztert a szükséges intézkedések megtételére, kezdeményezheti a felelősség megvizsgálását.

A jogi szabályozás zártsága ellenére a rendszerváltás óta sok kisebb-nagyobb ügyben fogalmazódott meg a gyanú: a magyar titkosszolgálatok, illetve alkalmazottaik önállóan, törvénytelenül, esetleg politikai indítékkal „akcióztak”. Mivel az ilyen téma mindig „botrány-

²³⁴ Biztonságpolitikai és Honvédelmi Kutatások Központja: A nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló törvényjavaslat véleményezése. Bp. 1995. Idézi: Dezső Lajos - Hajas Gábor: A nemzetbiztonságra vonatkozó jogszabályok. Kommentár a gyakorlat számára. HVG-ORAC, Bp., 1997. 20. p.

szagú”, ezért a sajtó illetve a mindenkori ellenzék szívesen tűzte napirendre a kellő információval nem vagy alig alátámasztott híreszteléseket is. Ezek kivizsgálása pedig gyakran nem a valóság hiteles feltárását volt hivatva szolgálni, hanem gyakran csak az ellenérdekű politikus vagy párt lejáratását célozta. A rendszerváltást követő tíz évben mintegy húsz olyan eset látott napvilágot, amely valamilyen formában a Nbtv. által rögzített alapértékek sérülékenységére utaltak, az ügyek megnyugtató és végleges feltárása és megoldása nélkül²³⁵:

1990. november: Foltányi Árpád egyetemi hallgató, MDF-aktivista, a párt országos választmányának korábbi tagja az Információs Hivatal (IH) gépkocsijával karambolozott. Az IH megbízott főigazgatója utólag azt jelenti: halaszthatatlan magánügyei intézéséhez kölcsönözte a szolgálati autót személyes jó ismerősének, Foltányinak.

1991. június: A Nemzetbiztonsági Hivatal (NBH) két névtelenségbe burkolózó vezetője visszautasítja Torgyán Józsefnek, az FKGP társelnökének vádjait, miszerint úgy érzi, esetenként követik, telefonját lehallgatják.

1994. július: Az IH két munkatársa megbeszélésre hívja Hack Péter szabaddemokrata képviselőt, a titkosszolgálatokat felügyelő tárca nélküli miniszterség egyik várományosát. Egy utóbb nyilvánosságra kerülő vizsgálati jelentés szerint a képviselő gyanújával ellentétben az NBH a találkozón nem őt, hanem a nála lobbizó hírszerzőket figyelte meg.

1994. szeptember: Keleti György honvédelmi miniszter arra hivatkozva meneszti Gyaraki Károly tábornokot, a Katonai Biztonsági Hivatal (KBH) vezetőjét, hogy a KBH a tavaszi parlamenti választások előtt megfigyelés alatt tartott több személyt, köztük az ő feleségét.

1994. október: A későbbi hivatalos indoklás szerint nem Horváth Balázs egykori belügyminisztert, MDF-es képviselőt, hanem az ő társaságát kereső „szélsőséges elemeket” akarta megfigyelni az NBH egy nagyvázsonyi rendezvényen. Katona Béla titkosszolgálati miniszter „szakmai hibái” miatt leváltja az NBH Veszprém megyei vezetőjét.

1995. április: A Legfelsőbb Bíróság felmenti az államtitoksértés vádja alól, de vesztegetés vétségében bűnösnek mondja ki Dieter Hofmann osztrák állampolgárt, aki 1989 és 1990 között felderítette, s egy külföldi magánvállalkozásnak kiadta a magyar rendőrség által szolgálati ügyben használt rádiófrekvenciák adatait. Az ügy kémperből szelídül vesztegetési eljárássá: nem sikerül bizonyítani, hogy a Magyarországra a rendszerváltozáskor befolyásos üzletemberként érkező Hofmann információkat szolgáltatott volna az osztrák - vagy egy másik - államnak. Noha korábban az Interpol is érdeklődött Hofmann iránt, a bécsi Kurier szerint Franz Vranitzky kancellár felesége megbízta őt személyi biztosításával, Magyarországon pedig hivatalos megbízást kapott a Ferihegyi repülőtér biztonsági rendszerének a megtervezésére.

1995. május: Nikolits István titkosszolgálati miniszter a parlamentben bejelenti: az 1990. május 1-je és 1995. március 31-e között végzett 1424 környezettanulmányból és 115 „operatív megfigyelésből” 797 szabálytalan volt. Boross Péter, a parlament nemzetbiztonsági bizottságának elnöke, az Antall-kormány első titkosszolgálati minisztere ezt cáfolja. Korábban Katona Béla - Nikolits elődje a Horn-kormányban - azt állította: ismeretei szerint 1990 óta a szolgálat nem gyűjtött belpolitikai információkat.

²³⁵ Az összeállítást lásd: Zörög a haraszt. Heti Világgazdaság 2000. 32.

1995. december: 16 tonna, pénzjegynyomtatásra is alkalmas, Németországból érkező papír tűnik el a rendőrség és a Nemzetbiztonsági Szakszolgálat (NSZ) szeme elől a fővárosi Orczy téren. Az eltűnt papírból 6 tonna - hamisított román zárjeggyel - később egy galgahévízi raktárban megkerül, más része pedig hamis ötezer forintos bankjegyek formájában bukkan fel. Máig nem sikerült bizonyítani, hogy a pénzszállítmány eltűnése mögött a bombagyárosként emlegetett Dietmar Clodo állt volna, akit az idén ítélték el jogerősen a dunavarsányi pénzhamisítási ügy nyolcadrendű vádlottjaként. Clodo az ítélet szerint a papír beszerzésében vállalt szerepet.

1996. április: Nyilvánosságra kerül az NBH Baranya megyei kirendeltségének 1995. decemberi feljegyzése, amely arra utal, a titkosszolgálat megfigyelte a térségben élő kisebbségeket. Nikolits István tárca nélküli miniszter vizsgálata nem állapít meg törvényt sértést, a hivatalos indoklás szerint a kisebbségeket „alkotmányos védelemben részesítették”, nehogy a délszláv válság következményeként provokációk céltáblájává váljanak.

1996. június: Szolgálati fegyverével öngyilkosságot követ el Tokaji Lajos alezredes, az NBH országos hatáskörű írásszakértője, miután fény derült pénzügyi műveleteire. Tokaji - felettesei tudtával és engedélyével - évek óta működtette magán cégét, amelynek fejlesztéséhez 50-75 százalékos kamatot kínálva betéteseket gyűjtött, ám a felvett, egyes hírek szerint több mint 100 millió forintos összeg jelentős részével később nem tudott elszámolni. Hitelezői között csaknem kétszáz NBH-dolgozó is volt, a hivatal főigazgatója azonban cáfolja, hogy Tokaji „bankja” fedőcég lett volna.

1997. április: Hónapokon keresztül szocialista képviselőket, köztük Gál Zoltánt, Baja Ferencet is vizsgálódási körébe von az IH. Az 1994 végén indult, Nyírfá fedőnevű akció célja a magyar-ukrán-román határtérségben folyó illegális tevékenységek feltárása volt. Az ügy miatt menesztik Földi Lászlót, az IH műveleti igazgatóját, akiről azonban 1999. decemberben a bíróság jogerősen kimondja: nem követett el jogszerűtlen adatkezelést. Az ítélet szerint kizárólag Balla Zsoltné titkárnő tevékenysége kérdőjelezhető meg, de ő is „megússza” megrovással. Földi magánvállalkozása, a Defend Kft. az 1998-as kormányváltás után sorra nyeri el az állami megrendeléseket.

1998. május: A parlamenti választások két fordulója között egy Orbán Viktorra vonatkozó, rendszerváltás előtti titkosszolgálati dosszié fedőlapját juttatják el feltételezések szerint a titkosszolgálatok munkatársai - külföldi lapok, hírügynökségek budapesti tudósítóinak. Az ügy egy évvel későbbi nyilvánosságra kerülésekor kiderül: a dokumentum már 1991-ben is fölbukkant, de szakértők szerint legfeljebb azt mutatja, hogy Orbánt be akarták szervezni, ami nem sikerülhetett, mivel akkor a provokátorok az erre vonatkozó dokumentumokat is prezentálták volna.

1998. augusztus: Magyar Watergate-nek minősíti Szájer József fideszes frakcióvezető már órákkal Orbán Viktor miniszterelnök bejelentése után, hogy 1997-ben „titkos eszközökkel és törvényt sértő módon” információkat gyűjtöttek volna egyes Fidesz-vezetők. Feltételezések szerint az új kormány vezetői beugrottak a titkosszolgálatok kedvenc játékaiba: ilyen ügyekben tapasztalatlan elődeikhez hasonlóan őket is megkörnyékezték leleplező dokumentumokkal (Katona Béla visszautasított egy hasonló dossziét, Nikolits vizsgálatot indított, s „lefejezte” a szolgálatokat). Orbán 27 állítólagos megfigyelt nevét - köztük vezető fideszes politikusokét olvassa fel a párt választmányi ülésén, de hamar kiderül: az ezeket tartalmazó, a sajtóhoz is eljuttatott dokumentum legális eszközökkel készült. A parlamenti vizsgálóbizottság - amely végül egyet sem kap meg a kormányfő által ígért dokumentumokból - 1999 novemberében egyetlen, hónapokkal a kormányfői bejelentés után fölmerült, állítólag törvényellenes

megfigyelést regisztrál: Pokorni Zoltán megfigyelésére Czégé Zsuzsa, az MSZP-hez közel álló Xénia Láz egyik vezetője adott megbízást Bédi Csaba kormányőr századosnak, aki az információgyűjtéssel egy magánnyomozót bízott meg.

1998. december: Parlamenti albizottság alakul az Nemzetvédelmi Szolgálat és a Nádor '95 Rt. közötti kapcsolat vizsgálására. A nyolcvanas években fegyverkereskedelemmel (is) foglalkozó, majd Bécsben élő Szász András résztulajdonában álló Nádor mobiltelefon-lehallgató berendezést adott bérbe négy évre az NSZ-nek.

Orbán Viktor miniszterelnök hivatalba lépése után nem sokkal leállította a Postabank-nál az esedékes bérleti díj kifizetését, s vizsgálatot rendelt el, vajon indokolt volt-e egy magáncég beiktatása az ügyletbe. A Nádor egyik résztulajdonosa az Inteldor Kft.-nek, amelynek másik résztulajdonosa az Innotech Alapítvány. Ez utóbbi érdekelt abban a Pinpoint Kft.-ben is, amelyről Kövér László titkosszolgálati miniszter 1998 szeptemberében azt állította, részt vett a Fidesz-politikusok megfigyelésében. Az ügyvezető ezt cáfolta, ugyanakkor a Pinpoint 1993-as alapításánál föllelhető a nemzetbiztonsági vonal: a céget negyedrészen alapító Protan Rt. alig fél évvel korábbi alapító okiratának egyik aláírója Simon Sándor, az NBH akkori első embere. 1996-1998 között a Protan igazgatósági elnöke az a Csatári József, aki a Horn-kormány idején a titkosszolgálati miniszter hivatalvezetőjének helyettese, vezérigazgatója (később tulajdonosa is) pedig az a Nagy Károly, aki a rendszerváltás idején részt vett az NBH-t az állambiztonsági főcsoportfőnökségből megalakító bizottságban. Csatári igazgatósági tag abban az Autent Rt.-ben is, amelyben Somogyi Tamás vezérőrnagy, Nikolits István titkosszolgálati miniszter hivatalvezetője 1996 áprilisáig felügyelőbizottsági elnök volt. Ez a társaság 1997-ben közreműködött volna egy feltehetően szegedi olajvállalkozók tulajdonában álló befektetőcég részvénykibocsátásában, ha azt az Állami Pénz- és Tőkepiaci Felügyelet nem fűrja meg. Az Autent - a cégbírószági dokumentumok szerint felszívódott.

1999. június: Jóllehet 1997 áprilisában Füzessy Tibor, az ujjlenyomat-azonosítás alapján működő beléptető-rendszerek fejlesztésére szakosodott Dermo Trade (DT) Rt. fb-elnöke, korábbi titokvédelmi miniszter azt állította, „sem a társaságnak, sem tulajdonosainak semmi közük nem volt az NSZ-hez, az 1999 júniusában felszámolás alá kerülő DT egyes munkavállalói, akik elmaradt bérük miatt beperelték a Dermót (ezt utóbb cáfolják). Közülük ugyanis többen főállásban a rendőrségnél, titkosszolgálatoknál, illetve azok hatókörébe tartozó, akkor még állami vállalatoknál dolgoztak a kilencvenes évek elején, s csak fél-, illetve másodállásban a 4Dimenzió Kft.-nél, amely társaság vágott bele először a kilencvenes évek elején az ominózus fejlesztésbe (a 4Dimenzió az 1990. októberi taxisblokádkor 17 dolláros olajárával híressé, majd a szállítás nem teljesítése miatt hírhedtté vált Nawa-cégcsoport egyik tagja), s a DT 1995. áprilisi megalakulását követően is megannyi titkosszolgálati embert foglalkoztattak. Mindenesetre a társaság a kutatás-fejlesztéshez szükséges pénz egy részét a kilencvenes évek derekán Tálosi Jánostól, illetve az ő tulajdonában lévő Kontakt Rt.-től s a svájci bejegyzésű RD Technoinvest AG-től szerezte. Tálosit a rendőrség olajtermékek adójának halasztott fizetésével való visszaélés miatt több hónapig előzetes letartóztatásban is tartotta. Ellene az eljárást az ügyészség - bizonyítottság hiányában - már 1996-ban megszüntette, amikor is az ügyben nyomozáskiegészítést rendelt el. A vádirat csak 2000-ben készült el, ám azt a rendőrség nem tudta megállapítani, hogy a Vám- és Pénzügyőrség Országos Parancsnokságának központi számítógépét ki manipulálta, s írta át a közterheket le nem rovíó egyik kft kötelezettségeit úgy, mintha az teljesített volna.

1999. július: Párnapos vizsgálat után az NBH megállapítja: közönséges hamisítvány az a két, újságokhoz eljuttatott, NBH-fejléces és -pecsétetes dokumentum, amely újságírók megfigyeléséről, illetve ellenzéki politikusoknak a Postabank és a Magyar Fejlesztési Bank esetleges feltökésítésére adandó válaszáról szól.

1999. szeptember: Lakatos Miklós, az NBH volt tisztje közérdekű bejelentést tesz a parlament nemzetbiztonsági bizottságánál. Előadása szerint Szadai Károly, a titkoszolgálati miniszter akkori tanácsadója (a Magyar Rádió Rt. kuratóriumának későbbi elnöke), illetve Horváth Pál, a Miniszterelnöki Hivatal védelempolitikai tanácsadója közvetítésével egy „László” néven bemutatkozó ember arra vette rá őt, hogy anyagi ellenszolgáltatásért kövessen el merényletet saját járműve ellen, s a cselekménnyel vádolja meg a megfigyelési ügyben kulcsszerepet játszó Pinpoint Kft.-t. Az önmerénylet azonban lelepleződött, Lakatos így nem kapta meg a járandóságát, s ezért fordul a Házhoz. Az érintettek tagadják az általa elmondottakat.

2000. május: Pert nyer Tóth Tibor, a Technomark Rt. egykori tulajdonosa képviselte - Man szigetén bejegyzett - Zoto Ltd. a Technomark jogutód Technocar Rt.-vel szemben. A Zoto Ltd. 1993-ig főtulajdonosa volt annak az 1991-ben alakult S-Komplex Nemzetközi Biztonságvédelmi Rt.-nek, ahol megfordult a hazai nemzetbiztonságiak színe-java, például a harminc évig „szolgálatos” Nagy Lajos, továbbá Nagy Károly s Vajda József dandártábornok (1994-től 1998-ig az NBH második embere).

2000. május: Zárt ajtók mögött kezdi tárgyalni a Fővárosi Bíróság az NSZ két korábbi és egy akkor is aktív vezetője ellen indult büntetőügyet. A katonai ügyészség Farkas György nyugállományú dandártábornokot különösen nagy kárt okozó csalással, sikkasztással, hűtlen kezeléssel és számviteli fegyelem megsértésével, Hevesi Tóth Ferenc nyugállományú vezérőrnagyot jelentős vagyoni hátrányt okozó hűtlen kezeléssel és számviteli fegyelem megsértésével, egy a vizsgálat idejére felfüggesztett ezredes számviteli fegyelem megsértésével vádolja. Az ügyről állam- és szolgálati titokra hivatkozva - a bíróság mindössze annyi információt ad: a szakszolgálat munkatársainak számlájára személygépkocsik, műszaki berendezések és pénz eltüntetése írható.

5. Az eddigiekből kitűnően a normatív szabályozás önmagában - sem a diktatúra, sem a jogállamiság időszakában - nem határozza meg automatikusan az állambiztonsági szolgálatok működésének valódi irányait, értéktartalmát. A jogdogmatikai analízis természetesen megkerülhetetlen kiindulópont az intézményi viszonyok, a belső szabályozás vagy a jogrendszeri koherencia esetleg a nemzeti, nemzetközi helyzet összehasonlító vizsgálatokor. A kérdés egyrészt szociológiai: társadalmi kontextusát tekintve vajon milyen jellegű az intézmény valódi működése, milyen irányú ennek meghatározottsága és milyen mértékű a tényleges szervezeti funkciók eltérése a szabályozás által kívánatosnak tartott iránytól. Politológiai szempontból viszont annak a hatalmi erőternek a dinamikáját leírni, amelynek az állami erőkoncentráció szubjektumaként a biztonsági szervek maguk részesei - a történelmi-politikai helyzettől függően a végrehajtás eszközeként, vagy mellék-, esetleg főszereplőként.

Mindenekelőtt tisztázandó az a kérdés, hogy mindez az összefüggésrendszer a politológia számára releváns problémaként jelenik-e meg, azaz hajlandó-e integrálni ezt a problémahalmozatot tematikájában. A vizsgálati objektum megismerésének korábban részletezett nehézségei ugyanis visszatartathatják az ilyen irányú elemzésektől a kutatást, ahogyan etikai megfontolásokból is vállalhatatlannak tekintheti a hatalomgyakorlásnak az amoralitás határaival érintkező „inferno”-ját. Az szembeűnő, hogy a politológia elsősorban a társadalom politikai életének normál-állapotára kíváncsi, ritkábban az extremitásokkal, a periférikus, vagy efemer

jelenségekkel. Márpedig a secretum világa, még ha állandó és szükségképpen része is a hatalmi mechanizmusnak, mégsem illeszkedik koherens módon a politika fogalmi rendszerébe.

A probléma természetéből adódóan mégis éppen a kivételek szintjét értelmező totalitarizmus-kutatások implikálják a különleges szolgálatok témakörét. A háború után fogalmi űr keletkezett a politológiai szakirodalomban és a totalitarizmust az olyan hagyományos fogalmak meghaladásaként kezdték használni, mint a „diktatúra”, „despotizmus” vagy a „zsarnokság”. Az elsődleges cél egy generikus terminus alkalmazása volt az olyan bal- és jobboldali rezsimekre, amelyeknek sokkal több közös vonásuk volt, mint ahogyan ezt a kommunizmus és fasizmus fogalma alapján történő hagyományos ideológiai polarizáció sugallta. Popper a „Nyílt társadalom”-ban radikális kritikát gyakorolt Platon, Hegel és Marx fölött, hogy az eszmei gyökerek feltárásával elutasíthassa a modern német és orosz „totális” rendszerek „utópikus társadalomirányítási technikáit”.²³⁶ Popper szerint (és Platont opponálva) nincs nagyobb hiba sem a politikában sem a tudományban annál, mint ha azt kutatjuk: „Hogyan lehetünk valamiben biztosak?”, „Hogyan tudjuk biztosítani a tökéletesek uralmát?”. A helyes kérdés így hangzik, mondja Popper: „Hogyan tudjuk a lehető leggyorsabban felismerni és kijavítani hibáinkat?”, és „Hogyan tudjuk minimalizálni azt a kárt, amit a rossz uralkodók okozhatnak?”²³⁷. Popper kezdettől fogva e fogalom ideológiai tartalmára helyezte a hangsúlyt, amely később kiemelkedően fontos szerepet kapott a nyugati politikai retorikában.

Az összehasonlító kormányzattannal foglalkozó M. Curtis Friedrich és Zbigniew Brzezinski fenomenológiai definíciót adott, amely a következő jellemzőket foglalta magában: totális ideológia, egypárti állam, a titkosrendőrség uralma, állami monopólium a társadalom gazdasági, kulturális és információs struktúrái felett. H. Eckstein és D. Apter megfogalmazása szerint „eltöröl minden határt az állam és a társadalom egyes csoportjai, sőt az állam és az individuum között”. A ‘70-es években is - a kritikák ellenére - megmaradt a terminus az ideológiai hadviselés fegyverének.²³⁸

A fogalom, amely eredetileg a fasizmust jellemezte, majd a jobb- és baloldali, központosításra törekvő tekintélyuralmi rendszerekre egyaránt érvényesnek tekintette, a hetvenes évekre a kommunizmust megjelölő terminussá vált. Kirkpatrick szerint (a 70-es években) „A Nyugat szövetségeseiként számontartott (jobboldali) autoriter rendszerek különböznek a (baloldali) totalitárius rezsimektől, jobbak azoknál, mivel a tekintélyelvű rendszerek feltehetően képesek a fokozatos demokratizálódásra, amire éppen a kommunizmussal való szembenállásuk a döntő bizonyíték.”²³⁹ Egy további sajátos értelmezés szerint a totalitarizmus nem csupán a demokráciából eredeztethető, de annak éppen egy sajátos válfaja. Eszerint a totalitarizmus a demokrácia egy különösen virulens formája, a tömegember vagy tömegtársadalom politikája, „a tömegdemokrácia kellékeinek többsége egyben a totalitarizmus kelléke is”.²⁴⁰

²³⁶ Popper fordítója Szári Péter - jegyzetében etimológiai megjegyzést tesz a „totalitarizmus” terminus technicus-ával kapcsolatban: „Az angol ‘totalitarism’ megfelel a magyar ‘totális’ vagy ‘totalitárius’ szavaknak, a szintén elterjedt, redundáns ‘totalitáriánus’ kifejezés pedig a jellegzetes és gyakori ‘hunglicizáló’ eltévelyedéshez tartozik, egy angol képző kritikátlan beemelése a magyar szóképzésbe. Lásd: Popper, K. R.: A nyitott társadalom és ellenségei. Balassi, Bp., 2001. 45. p.

²³⁷ I. m.: 123-128. p.

²³⁸ Lásd Barber, R. B.: Conceptual foundations of totalitarianism. In: Totalitarianism is Perspective. Praeger, New York, 1969. 29. p.

²³⁹ Kirkpatrick, Jeanne: Dictatorship and Double Standards. in: Commentary, 1979. 5. 34-45. p.

²⁴⁰ Talmon, J. L.: The Origins of Totalitarian Democracy. Praeger, New York, 1961. 61. p.

Kissé parttalaná tette a totalitarizmus fogalmának értelmezését az is, hogy miután a legkülönbözőbb rendszerek jellemzésére alkalmazták - a náci Németországra, a sztálinista Szovjetunióra, a sing-dinasztia Kínájára, a fasiszta Olaszországra, a szandinista Nicaraguára, a Maurja-dinasztia Indiájára, a Római Birodalomra Diocletianus idején, Kálvin Genfjére, Japánra Mejdzsi császár alatt, az ősi Spártára, vagy akár az Egyesült Államokra az 1960-as, sőt az 1840-es években -, ezért úgy tűnik, hogy maga a kifejezés tulajdonképpen nem is hordoz társadalomtudományi jelentéstartalmat. Ezért vélik egyes szerzők, hogy talán csak egy „értékes karakterjegye” marad a hidegháborúnak a háború utáni időszakban.²⁴¹

A fenti „megértő” álláspontokkal szemben a totalitarizmusnak a pozitív joghoz való viszonyában - pontosabban nem-viszonyában - látja Arendt a fenomén lényegét. „A totalitárius politika nem törvények egyik csoportját helyettesíti egy másikkal, nem teremti meg saját consensus iurisát, nem hozza létre, forradalom útján, a legalitás új formáját. Dacol mindenféle pozitív törvénnyel, még azokkal is, amelyeket saját maga hozott, és ebből kiviláglik, hogy úgy véli: elboldogul bármifajta consensus iuris nélkül is, mégsem kell a törvénytelenység, önkény és félelem zsarnoki állapotára hagyatkoznia.”²⁴² A totalitarizmus értelmezésében szinte minden törvény - tulajdonképpen fizikai értelemben - mozgástörvénnyé vált. Ugyanis amikor a nácik a Természet vagy a bolsevikok a Történelem törvényeiről beszéltek, sem a Természetet sem a történelmet nem tartották már a tekintély stabil forrásának a halandó emberek cselekedeti számára: a Történelem és a Természet náluk egyszerűen csak mozgás. A nácik hitét a faji törvényekben, amely szerintük a természettörvény kifejeződése az emberben, Darwinnak az az elgondolása alapozta meg, hogy az ember olyan természeti fejlődés produkuma, amely nem, szükségképpen áll meg a jelenlegi emberi lényeknél. A bolsevikok viszont abban hittek, hogy az osztályharcban a Történelem törvénye fejeződik ki, és e hit mögött az a marxi elképzelés rejlik, hogy „a társadalom gigantikus történelmi mozgás terméke”, amely saját mozgástörvényét követi, a történelmi idők végeztéig halad, amikor majd megszünteti önmagát. A totalitárius kormányzat politikai szervezetében a pozitív törvények helyét a totális terror foglalja el, amelynek célja valósággá változtatni a történelem vagy a természet mozgástörvényét. A terror akkor válik igazán totálissá, amikor mindenfajta ellenzéktők függetlenedik; akkor lesz mindenhatóvá, amikor már semmi nem áll útjában. „Ha a jogszerűség a nem zsarnoki kormányzat, a jogtalanság pedig a zsarnokság lényege, akkor a terror a totalitárius uralomé.”²⁴³

Annak megértéséhez, hogy a szovjet típusú uralmi rendszerekben miként gyakorolják a hatalmat, Heller Ágnes a bürokrácia, a rendőrségi tevékenység, a büntetőtörvénykönyv, s végül a paternalizmus elemzését tartja szükségesnek.²⁴⁴ Némileg másként értelmezi ugyanis azt a törvény nélküliséget, amelyről Arendt úgy véli, hogy „dacol mindenféle pozitív törvénnyel, még azokkal is, amelyeket saját maga hozott”. Heller ugyanis éppen azt a kérdést veti fel, hogy vajon miért volt Sztálinnak egyáltalán szüksége büntető törvénykönyvre, hiszen amúgy is ártatlan embereket gyilkoltak le látszattárgyalások nyomán, vagy mindenféle tárgyalás nélkül. Heller szerint, bár százezreket gyilkoltak le tárgyalások nélkül, de a kivégzéseknek ez a rendszere általában mégis a tárgyalások közvetítésével működött. „Az ilyen, látszólag

²⁴¹ Lásd „Totalitarizmus”. In: Hitseker Mária (szerk.): Politikai filozófiák enciklopédiája. Kossuth, Bp., 1995. 490. p.

²⁴² Arendt, H.: Ideológia és terror: új kormányzati forma. In: u. ö.: A totalitarizmus gyökerei. (1951, 1958). Európa, Bp., 1992. 580. p.

²⁴³ I. m.: 581-582.

²⁴⁴ Heller Ágnes: A politikai elnyomás és következményei: In: Fehér Ferenc - Heller Ágnes - Márkus György: Diktatúra a szükségletek felett. Cserépfalvi, Bp., 1991. 256. p.

fölösleges eljárásoknak mégis volt funkciójuk, ugyanis ideológiai szerepet játszottak.” Így az „általános érintettség” politikájával az „általános bűnösség” légkörét akarta kialakítani, amelynek részeként senki sem hivatkozhatott arra, hogy egy-egy kivégzett személy nem volt bűnös.²⁴⁵

Ugyanakkor ennek a „kollektív büntudat”-nak sajátos funkcióira Arendt is felhívja a figyelmet, amikor a zsarnokságot összehasonlítja a totalitarizmussal. A totális terrort első látásra azért oly könnyű valamely zsarnoki kormányzat külső megjelenésének tekinteni - hívja fel a figyelmet -, mivel kezdeti szakaszában a totalitárius kormányzatnak zsarnoksággént kell viselkednie, hiszen le kell rombolnia a tételes törvények határait. A totális terror azonban nem önkényes törvénynélküliséget hagy maga után, és nem valamilyen önkényes akarat vagy egyetlen ember mindenki mással szembeni zsarnoki hatalma kedvéért dühöng, s a legkevésbé sem „mindenki háborúja mindenki ellen”. Az egyes emberek közötti határokat és kommunikációs csatornákat bilincsekkel váltja fel. „Eltörölni a törvények sövényét az emberek között” - ezt teszi a zsarnokság -, ami azt jelenti, hogy megszüntetik a szabadságjogokat, szétzúzzák őket, mint politikai valóságot. A totális terror felhasználja az zsarnokságnak ezt a régi eszközét, ugyanakkor a félelemnek és a gyanakvásnak azt a törvénytelen vadságát is megszünteti, amelyet a zsarnokság hagy maga mögött.²⁴⁶

A politikai ideológia nevelő funkciója elsősorban a félelem hiányzó motiváló hatását hivatott pótolni. Arendt szerint ugyanis a totális terror feltételei között már a félelem sem szolgálhat tanácsadóként arra nézve, hogy miként kell viselkednie, hiszen a terror „kizárólag a természeti és történelmi folyamat objektív szükségszerűségével összhangban választja ki áldozatait, azok egyéni cselekedeteinek és gondolatainak tehát egyáltalán nincs jelentősége”. Ugyanez érvényes a rendszer iránti rokonszenvre vagy a rendszer támogatására is; a totális terror nemcsak áldozatait választja ki objektív mércék szerint, de a végrehajtóit is úgy választja meg, hogy a lehető legkevésbé kelljen tekintetbe vennie a jelölt egyéni meggyőződését és rokonszenveit. A totalitárius uralom eszményi alanya nem a meggyőződéses náci vagy kommunista, hanem a nép, amely számára már nem létezik különbség tény és fikció (vagyis a tapasztalat valósága) és az igaz és hamis (vagyis az igazságosság mércéi) között. A meggyőződésnek, mint a cselekvés indítékának következetes kiküszöbölése emlékezetes mozzanatának tekinti Arendt a Szovjetunió-beli és a csatlós országokban folyt nagy tisztogatásokat. A totalitárius nevelésnek sohasem az volt a célja, hogy meggyőződéseket ültessen az emberekbe. Ellenkezőleg: még a képességet is ki akarta ölni bármifajta meggyőződés kialakítására. (Himmlernek például elég volt, hogy fénykép alapján, faji kritériumok szerint válogatta ki az SS-tagokat.) Ahhoz, hogy a totalitárius uralom irányíthassa alattvalóinak viselkedését, mindannyiukat egyformán jól kell felkészítenie a végrehajtó és az áldozat szerepére egyaránt. „Ez a kettős felkészítés, amely a cselekvést pótolja: az ideológia.”²⁴⁷

A totális terror közvetlen félelem-ideológiai funkcióit a fentiek alapján így összegezhetjük:

- egy tömegbe kényszeríti az izolált emberek sokaságát;
- motívumot nyújt a számukra áttekinthetetlen viszonyokban;
- minden egyént az összes többi ellen fordít;
- a terrorizált tömeget állandó mozgásban tartja;
- az egyénnek a valósághoz való viszonyát, azaz
- tapasztalati és gondolkodási lehetőségeit megsemmisíti.

²⁴⁵ I. m.: 256., 262. p.

²⁴⁶ I. m.: 584. p.

²⁴⁷ I. m.: 587., 594. p.

A totalitárius modell Arendt-kifejtette kritikáját mindazon szerzők sematizálnak vélik, akik a sztálinizmust mint egyfajta modernizációs alternatívát sőt, civilizációs variációt tekintik. Ahogyan Jerry Hough is rámutat, Arendt csaknem kizárólag a politika „output” oldalára koncentrál - „azokra a döntésekre, amelyeket a szovjet vezetők (vagy csak vezető) hozott, és a hatalom fenntartásának eszközeire”. Szerinte azonban létezett egy „output” oldal is, amely magában foglalta a szovjet társadalom azon feltételeit, amelyeket a vezetők tekintetbe vettek a döntéshozatalnál, illetve a visszacsatolás lehetőségét.²⁴⁸

A viták ellenére kétségtelen, hogy Arendt politikai filozófiája elsőként foglalkozott a politikatörténeti vonatkozások mellett úgy a titkosrendőrség intézményével, amelyben a politológia elvi általánosítási lehetősége is benne foglaltatott. A diszfunkcionális demokráciaműködésre éppúgy érvényes megállapításokat fogalmaz meg, mint a manifeszt funkcióit betöltő totalitarizmusra: „Az állam fölött és a látszólagos hatalom homlokzata mögött, a megsokszorozódott hivatalok labirintusában, a hatalom minden változását támogatva és a hatékonyság hiányának zűrzavarában húzódik meg az ország hatalmi magva: a mindennél hatékonyabb és mindenben illetékes titkosrendőrség.”²⁴⁹ Vagy: „A totalitarizmus és egyéb rendszerekben a titkosrendőrség monopolizál bizonyos létfontosságú értesüléseket.”²⁵⁰

Más kritikusok Arendt és a totalitarizmus egyéb kutatóinak azt vetik a szemére, hogy ma a maga a kifejezés egyáltalán nem hordoz semmiféle társadalomtudományi jelentéstartalmat, és csak annyit ismernek el, hogy „rendkívül értékes karakterjegye marad a hidegháborúnak és így a tudásszociológiának is a háború utáni időszakban”²⁵¹. értelmezésének befogadását államelméleti oldalról erősítette meg az a megfontolás, amely az államtani problémáknak a politikaelmélettel (is) érintkező területeit kívánta bemutatni. Bár „Totalitarizmus gyökerei” c. kötetből az antológiában közölt „A totalitárius állam” című fejezet rendszertanilag „A modern államok általános jellemzői és főbb formái” című II. részben kapott helyet, valójában az első rész, „A weimari köztársaság államelméleti vitái”-ra reflektál.²⁵²

Fordulatnak is tekinthető, hogy a XX. század végének egyik legjelentősebb politikatudományi enciklopédiája - az oxfordi kiadású Blackwell Encyclopaedia of Political Science²⁵³ - a politikai intézmények analitikus elemzése körében önálló címként foglalkozik a titkosrendőrség kategóriájával. A Schöpflin György által írt cikk bár nem köti egyértelműen a totalitárius berendezkedésekhez a titkos információszerzés és a megfigyelés technikáit, de nem hagy kétséget afelől, hogy ezek mégiscsak a tekintélyelvű rezsimek tulajdonságai. A titkosrendőrségek közös sajátosságait a következőkben összegzi:

²⁴⁸ Hough, J. F.: The „Dark Forces”, the Totalitarian Model of Soviet History. Russian Review, 1987. October, 398. p. Idézi: Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: Krausz Tamás (szerk.): A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. 27. p.

²⁴⁹ Arendt, H.: i. m. 512. p.

²⁵⁰ I. m.: 518. p.

²⁵¹ Rebovich, D. R.: Totalitarizmus. In: Miller, D. (szerk.): Politikai filozófiák kisenciklopédiája. Kossuth, 1995. 490. p.

²⁵² Takács Péter (szerk.): Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből. Szent István Társulat, Bp., 2003. 962. p.

²⁵³ Magyarul: Bogdanor, V. (szerk.). Politikatudományi enciklopédia. Osiris, Bp., 2001.

- joguk van adatokat gyűjteni szinte bárkiről;
- jóformán akárkit letartóztathatnak, vallathatnak, megfigyelhetnek, sőt ki is végezhetnek;
- saját, elkülönített költségvetésük van;
- a politikától viszonylag függetlenül működnek;
- a politikai hatalom legfelső köreibe van bejárásuk.²⁵⁴

Történelmi példái megerősítik, hogy a „rossz” hatalomgyakorlási forma attribútumainak tekinti mindezeket, hiszen az inkvizíciótól, a cári Oroszországon át sorolja ezek előfordulási helyeit, míg el nem jut a Gestapóig illetve a KGB-ig. Némi ellentmondásra utal, hogy miközben a titkosrendőrség korlátlan jogkörét hangsúlyozza megjegyzi, hogy a politikai vezetés olyannyira ellenőrzése alatt tartja, hogy „az egymást átfedő és egymással összefonódó hivatalok” felügyelet tartására éppen a titkosrendőrség eszközeit igyekszik felhasználni. Hogy ennek a helyzetnek éppen a 1980-as évekbeli KGB „informális önállósága” lenne a legmegfelelőbb példája, az ismét további értelmezést igényelne. Az pedig, hogy az egykori szovjet típusú rendszerekben a titkosrendőrség „jelentős főállású állománnyal” rendelkezik, és hogy informátorokat is alkalmaznak, akiknek egy része hivatásos, más része viszont ingyen dolgozik, éppen olyan felszínes leírása a helyzetnek, mint amikor (ugyanitt) azért marasztalja el Kelet-Európát, hogy az informátorokból felépített hálózat „valószínűleg kiterjedt volt, s soraikban a legkülönbözőbb foglalkozási ágak képviselői lehetett fellelni”. Ma már nem kell az irattárak mélyén nyomozni, nyilvánosan hozzá lehet férni olyan iratokhoz, amelyek kis erőfeszítéssel is árnyaltabb és pontosabb képet rajzolhatnak a titkosrendőrségről. Igaz, a szerző által irodalomként feltüntetett öt könyvből három a KGB-vel, egy a XIX. századi Habsburg monarchiával (!), egy pedig általában a rendőrség történetével foglalkozik.

Az Enciklopédiának másik, témánkra vonatkozó cikkét Christopher Andrew írta. Ő a „secret service” történetének angliai és amerikai vonatkozásaira hívja fel a figyelmet. Nagy-Britanniában a titkosszolgálat kifejezéssel illették a múltban azokat a titkos műveleteket, amelyek a hírszerzéstől a fedett akciókig „sok mindent felöleltek”, másrészt magát az ügynökséget, amely végrehajtotta ezeket a műveleteket. Ma ez utóbbi értelemben használják. Az USA-ban viszont a „titkosszolgálat jelentése szűkebb, ott ugyanis általában az elnök védelmét ellátó rendőri erőre szoktak utalni ezzel a kifejezéssel. Érdekes adalék a témához Austen Chamberlain 1924-ben az Alsóházban elmondott beszédének részlete: „A titkosszolgálatok lényege a titkosság. Nyilván nélkülözhetőnek tartjuk a titkosszolgálatot, ha úgy gondoljuk, hogy rá vonatkozó információkat lehet napvilágra hozni, hiszen ezzel éppen a létét ássuk alá”.²⁵⁵ Ha feltételezzük, hogy megfontolt szerkesztői szándék tette egymás mellé a látszólag egymásnak ellentmondó „titkosrendőrség” és „titkosszolgálat” címet, akkor a szembeállítás esetleg azzal oldható fel, hogy a titkosrendőrséget az autoriter/totalitárius, míg a titkosszolgálatokat az (angolszász) demokráciák területére tartjuk érvényes fogalomnak. A felemás megoldás ellenére így legalább általánosságban az állam tulajdonságává szélesedett a biztonsági szolgálatok léte és működése, és nem a diktatúra - titkosrendőrség, demokrácia - titkosszolgálatok nélkül hamis alternatívája írta volna le a helyzetet.

Az Enciklopédiához képest mintha némi visszalépést jelentene a szintén Oxfordban kiadott politikatudományi kézikönyv - The New Handbook of Political Science, 1996.²⁵⁶ -, amely már

²⁵⁴ I. m.: 659. p.

²⁵⁵ I. m.: 660-661. p.

²⁵⁶ Magyarul: Goodin, R. E. - Klingmann H.-D. (szerk.): A politikatudomány új kézikönyve. Osiris, Bp., 2003. 808. p.

sem a titkosrendőrséggel sem a titkosszolgálatokkal nem foglalkozik, bár a totalitarizmus kapcsán - Arendt apropóján - mégis megemlítsre kerül.²⁵⁷ Magyarázható mindez a kötet szerkesztői által megfogalmazott tudományelméleti alapvetéssel, amely a konszolidált társadalom nyomán magyarázza a politika jelenségeit is, így értelmezésében a politika a társadalmi hatalom korlátozott alkalmazásával egyenlő.²⁵⁸ Még meggyőzőbb azonban érvelésüknek az a része, amely a politikatudományba a posztmodernitással beköszönő új korszak két fontos tanulságára mutat rá. Az egyik, hogy ahol korábban „számos határozottan definiált struktúra létezett, ott ma nincs egy sem”. A másik, hogy a politikai élet szubjektív elemei, a politikai szereplők belső mentális folyamatai, a célok és meggyőződések, a szándékok és értékek nőttek ki magukat a politikai elemzés központi elemeivé a politikatudomány valamennyi részterületén.²⁵⁹

Némi túlzással tehát elmondható, hogy mire a modern politikatudomány megkésetten bár, de mégis elérte posztszocialista országokat, már a rátorlódott volt a posztmodernitás új hulláma, amely így szinte közvetlenül a premodernitás talaján kényszerül meghonosodni. Annak, hogy az állambiztonsági szolgálatok kutatási témáját nem találjuk a politológia körében, a kutatási periódusok és koncepciók ilyen egymásba csúszásával is magyarázható. Nem csupán tudománytörténeti jellegű az a hipotézis, hogy a modern nyugati politológiai irodalom feltehetően mégis foglalkozott a kérdéssel, nagyjából a hidegháború totalitarizmus-elméleteinek csúcspontját követően, de még a posztmodernitást megelőzően. Ez a „second hand” teória pótolhatná az ismerethiányt, amely a témakör kidolgozatlansága miatt keletkezett a kelet-európai politikatudományban.²⁶⁰

A kiindulópontot mindehhez az 1975-ben megjelent Handbook of Political Science-sorozat jelentheti. Ennek hatodik kötetének - Policies and Policymaking - (első közlésű) nyitótanulmánya az amerikai Lasswelltől származik, Reserach in Policy Analysis: The Intelligence and Appraisal Functions címmel²⁶¹. A röviddel a halála előtt publikált tanulmány a hatvanas-hetvenes évek irodalmának feldolgozása mellett saját, a személyiség és hatalom, a manipuláció és döntéshozatal kérdéseire vonatkozó korábbi munkáira támaszkodott. A kérdés politikatörténeti vonatkozásaival szinte provokatív módon nem foglalkozik. A hírszerzés és az információk feldolgozásának folyamatát egyrészt kommunikációelméleti mátrix segítségével operacionalizálja, másfelől politikai-pszichológiai kontextusba helyezi. Ami megadhatja a keresett választ a politológia és az állambiztonsági szervek mint kutatási objektum viszonyának kérdésére, az értelemszerűen a politika gyakorlat szerkezetéből vezethető le. Amennyiben a politikai mező tartalmazza a (belső és külső) hírszerzés folyamatát, szereplőit és célmeghatározásait, annyiban a politikai mező teoretikus feldolgozása is implikálja a

²⁵⁷ I. m.: 484. p.

²⁵⁸ I. m. 22. p.

²⁵⁹ I. m.: 35. p.

²⁶⁰ Nem lehet véletlen, hogy az utóbbi évek legátfogóbb - és teljességre törekvő - politológiai tanulmánykötetei még a Politikatudományi enciklopédia szintjén sem érintik a problémát. Lásd: A. Gergely András - Bayer József - Kulcsár Kálmán: A politikatudomány arcai. Tanulmányok. Akadémia, Bp., 1999. 670. p.; Gallai Sándor - Török Gábor (szerk.): Politika és politikatudomány. Aula, 2003. 542. p.

²⁶¹ Lasswell, H. D.: Reserach in Policy Analysis: The Intelligence and Appraisal Functions. In: Greenstein, F. I. - Polsby, N. W. (Ed.): Handbook of Political Science. Vol. 6. Addison - Wesley Publishing Company, Menlo Park, Cal. - London - Amsterdam - Don Mills, Ontario - Sydney, 1975. 1-22. p. (csak angolul)

hírszerzés analitikus vizsgálatának igényét és ez fordítva is igaz. Azt viszont, hogy a politika mező határait és belső elemeit miként határozzuk meg, nem lehetséges institucionalista, még kevésbé normatív módszerekkel kijelölni. A döntéselmélet viszont alkalmas erre. Ez ugyanis a tényleges folyamatok szubjektumait arra tekintettel határozza meg, hogy - kompetenciával vagy anélkül - részese-e, és ha igen, milyen mértékben a meghozandó döntéseknek. A csupasz hatalom („naked authority”) önmagában befolyásolási lehetőséget biztosít mindenfajta kompetencia nélkül miközben a formális autoritás nem érvényesül valódi kényszerítő erő nélkül. A politikai mező szereplője pozíciójának erőssége attól függ, hogy a politikai döntési folyamathoz milyen közel, vagy milyen távol helyezkedik el. A távolság csökkenése növeli az esélyét annak, hogy ő maga is részese legyen az alternatívák közötti választásnak, távolodva viszont csak közvetve presszionálhatja azt, esetleg teljesen elvész a ráhatása a folyamatokra. A politikai mező határait tehát nem végleges és változatlan vonalakkal lehet leírni. Flexibilitása a döntési folyamatok állandóan változó aktorainak körétől függ. Mindezt a hírszerzés rendszerére vetítve azt látjuk, hogy bármilyen korrekt egy normarendszerben a titkosszolgálatok távoltartása a döntéshozataltól, mégis közvetlen vagy közvetett részeseivé válhatnak a politikai struktúrának, ha a valóságban megváltozik a döntéshez való távolságuk. Miközben a formális döntési szubjektum sem képes autoritási igényeit érvényesíteni, ha megnőtt a távolsága a döntési procedúrához képest. Kommunikációelméleti szempontból a mindenkori hírszerzés az információk birtokában azok monopolizálási, visszatartási illetve manipulálási lehetőségeihez jutnak. Az pedig közismert, hogy a döntéselőkészítés fázisa mennyire meghatározó a döntési alternatívák közötti választás mozzanatára. Azaz: mivel az állambiztonsági szervek hivatottak elsődlegesen a politikai vezetés hírigényeit biztosítani, ezért ezen a ponton a politikai vezetés kiszolgáltatottá, sebezhetővé válik. A politikai vezetés dezinformálása ez által befolyásolhatóvá, irányíthatóvá teszi a politika legfelső döntéshozó körét is (amint erre több bizonyítható és még több csupán valószínűsíthető eset is utal Magyarországon és azon kívül is).

Lasswell példaértékű elemzése mintha folytatás nélkül maradt volna. Lehet ennek magyarázata a korábban említett posztmodern paradigmaváltás, de lehet, hogy még nem szilárdult meg a ténylegesen létező politikai mező meglátásához szükséges politikai gyakorlat. Az viszont az eddigiekből is tapasztalható, hogy az állambiztonsági szolgálatok politikaelméleti vizsgálata irányában is nyitottnak kell lenni tudományos érdeklődésnek. Dogan éppen ezt a nyitottságot tartja a politikatudomány „termékenységé” feltételének. Tulajdonképpen nem is tehet mást - vélekedik -, hiszen „genetikai programjában az szerepel, hogy unokákat hozzon létre, akik más nyelven beszélnek, és ahogy Almond írja, ‘távoli asztalok mellett ülnek’ majd. Ezek az asztalok csak azért távoliak, mert különféle tudományok hézagaiban helyezkednek el, a politikatudomány hatalmas hátszágában”.²⁶²

-#-

²⁶² Dogan, M.: A politikatudomány és a többi társadalomtudomány. In: Goodin, R. E. - Klingmann H.- D. i. m.: 128. p.